

121
1(A)

“अथ साधस्य महिनेनथ कृता सर्वदुःखा टीका”

Sarvanksha Tika .

काव्यज्ञेय ३ $\frac{121}{1(A)}$

अथ माघ काव्यस्य सक्कुषाटीका

+

+

॥ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ इति वरदलशय मभिदिग नन्दवेदले ॥ वेदरुजन मंदारं वेदे ह्यदु नंदनं ॥ १ ॥ देतां च लेन धरणी तल मुन्य पाताल के नि
 बुध तादिवराहली ॥ उत्तरे नेत्त एफ एधरणी यमन की डावदा तमिभराज मुसुन मम ॥ २ ॥ शारदा शारदा भोजवदन वदनं बुजे ॥
 सर्वदा सर्वदा स्माकं संनिधिं संनिधिं क्रियात् ॥ ३ ॥ चालिका एभु जीमजीग एदवाशाली अवेया स की मेतस्त्रे तमरं सपन्न गगकी
 गुफे पु याजागरी तु ॥ वाया मायक लद्रह स्प मखिले पञ्चास पाद स्फुराम्लोके भूय दु पद्मे वविदुषां सौजन्य जन्म यः ॥ ४ ॥ म
 ल्लिनाय सुधीः सोयमहो पाध्याय शङ्कभाक् ॥ विध ते मायकाय स्प व्याख्या सर्वे कवा भिधा म् ॥ ५ ॥ येश द्ध र्थ परीक्षण प्रणयितो
 ये वा गुणलं क्रिया ॥ शिक्षा को तु कि नो विहे र्नु मनसो ये च प्रमाण ध्वग ॥ सुभुत भावतरं गिते रससुधा पूरे मिमेक्षिते ये तेषां मेव रुते
 करोमि विशंत मायस्य सर्वे कवा ॥ ६ ॥ नेता स्मिन् यदु नंदनः स भगवान् न्यैः प्रधानं शृंगादिभि रंगवा निजयते पूर्ण पुनर्व एना ॥ इन्द्र प्रस्थ
 गमायु पाय विषय श्रेयावसादः फलं धन्यो मायक विविधं तु कृतिन सत्कृति संसेवनात् ॥ ७ ॥ इहान्वय रुखे नैव सर्वं चाम्पया यते
 मयानामूलं लिख्ये तं किं चि न्नाये दित मुन्य ते ॥ ८ ॥ अथ तत्र भगवान् मायक विः काव्य यशसे र्ये कृते व्यवहार विदेशे नेतर सत
 वसवः परनिर्देत ये कांता समित तयोपदेश युजे इत्याया लंकारि कव्य नाप्रा माण्यत्वाय स्या नेव श्रेयः साधनं तां काव्या लापां
 श्रवर्जयेदिति निषेचनं स्या सत्काव्य विषय तां च पश्यन् शिशु पालव धास्य महाकाव्यं निरीक्षुं श्री कीर्तिं तायां विद्युसमा
 पिसंप्रदाया विदुः ॥ दलक्ष एफल साधनं द्याशीर्त्तमस्त्रिया वस्तु निर्देशो वापि तन्मुखमिया शीरा चन्य तमस्य प्रबंधं मुखलक्ष
 एवा अकाव्य फलं शिशु पालव धवी ज रूपं भूतं भगवतः रूपं स्य नारद मंदरी नरूपं च स्वादौ श्रीशङ्ख प्रयोग पूर्वक निर्देश
 नकथा कथा मुपक्षिति ॥ श्रियमिति ॥ अत्रादौ श्रीशङ्ख प्रयोग प्रयोगादूर्णगण दिशु र्भु अयः तदुक्तं देवता वायका शङ्का
 येन भूद्रादि वायकाः ते सर्वे नैव भयाः स्युः लिपितो गण तो पिवा १ श्रियः लक्ष्म्यः पतिः अने नरु किलि रूपया श्रिया समेत
 तिसृजितं राघवत्वे भवत्सीता रुक्मिणी कृष्ण जन्म नोति पुराणत् जगन्निवासो जगता माधा धारः कुसिस्था खिल भुवन शति
 भावः जगत्लोकेश सितु दुष्ट निग्रह शिखानुगृह भायानियं तु श्रीमति लक्ष्मी युक्ते वसुदेव स प्रनिवसुदेव रूपिणः कश्यप स्यवेशमनि व
 सनरूप रूपेण तिष्ठन् हरिर्विष्णु रं वरा देव तरंत मिन्द्र से देश कथनार्थमिति भावः ॥ हरि एव शृंग भो हरि एव गर्भः ब्रह्माण भवत्वात् तस्य

ग भुवंत नृ जे अथवा तस्या गादवयवा दुत्संगा स्या इवति हरिण्य गं भंग भूतं मुनिं नारदमित्यर्थः उत्संग नारदो जज्ञे दक्षो गृहात्स्वयं
 भुवश्चि भाव तात्तददक्षविदा विचित्रि शेषः अत्रात्मी यसि वसुदेव स प्रानि सकल जगदाश्रय तया महीयसो हरि राधेय सकथना
 दधिक प्रमेदोऽर्थ लेकारः तदुक्तं आधाराधेय योराजु रूप्या भावोऽपि को मत इति जगन्निवास स्य जगदेक देश निवासि स्वमिति विरोध
 अतया तकार सकारो देकेवल स्या सकृदा वया जगज्जगदिति सकृद्यं जने द्य संभवा असेलापा अदेक वयानु प्रासाद मे देश
 काले कारो तदुक्तं वर्ण साम्यमनु प्रास देव कृत्तिग तो द्विधा यो नैक स्य सकृत्पूर्व एक स्या स सकृत् १ एवां नान्यो न्य नैरपेक्ष
 ऐक्य समावेशे तिल ते तुलवत् संसृष्टिः सर्गेऽस्मिन् च शस्य रतं ॥ जतो तु वंश स्य मुदीरितं जरा वि तिल क्षणत् ॥ १ ॥ तदानीं ज
 ने विस्मया दीक्षितुं प्रवृत्तमिमां ॥ गतमिति ॥ अविद्यमाना ब्रह्मस्य स अमूर्त सारथि र्यस्य तस्य अमूर्त सारथेः सूर्यस्या गते गतिः
 भावे तत्परि श्रुति नेति गतं विभाषां नैरदिक स्त्रिया मिति र्य कश्चादं च संता त्प्रातिपदिका त्वात् ख प्रययः त्विर्भुजः अने रुद्रं ज्वल
 ने उर्ध्व स्फुरणं प्रसिद्धं इदं तु सर्वतो विसादि धाम अधः पताती किमेतदिति सूर्याग्नि विद्य क्षणम दृष्ट पूर्व मिदं किं मात्म के स्या दित्या
 कुलं विस्मया संभ्रांतं यथा तथा जने शि क्षितं इक्षणी कृतं सकर्मका दय विवक्षिते कर्मणि भावे कः प्रसिद्धे र विवक्षा तः कर्मिणोऽक्रमि
 का कथेति वचनात् किंचित्कर्म कांतं कृत्वा ईक्षितं मुनिंदद शो ति वरणिता द्यति रेकः तदुक्तं काव्य प्रकाशेऽपि माय दन्वस्य व्यतिरेकः
 सहवचेति २ अथ भगवानि वै वी दित्याह चय इति विभुर्वस्तु तत्वावधारण समर्थः सहारिः पुत्रपथ मंतिषां चय इत्यवधारितं तेजः
 पुंजमात्रे नैति श्रितं ततः प्रत्ता सते विभाविता विमृष्टा आकृतिः संस्था नं यस्य तं तथोक्तं अत्राशी रीति चे तन इत्यवधारितं तथा
 विमृष्टा वि विच्य मही ता अवयवा प्रत्या दयो यस्य तं तथोक्तं अतएव पुमानिति अवधारितं प्रमुपाग द्यते त्वी किं विरोधं नारदेवा
 स्तवा प्रिया येरोति पुंस्त्विंगता निर्वहः क्रमात्सुबोक्त सामा य विशेषज्ञान क्रमेण लोक दस्या चेदुक्तं हरि स्तु सर्व वे देवेति तत्वेनार
 द इत्यवधि नारदं बुद्धवानित्यर्थः नारदस्य कर्मत्वेपि निपातेने ति शङ्केना भिहितत्वात् न द्वितीया विज्ञा युप संख्या न स्या पलक्ष
 एणत् यहवामनः निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणस्य प्रापिकत्वात् इति बुध्यतेः कर्तरि लुट् दीपजनेत्यादीना

चिह्नविलोपलुगितितस्यलुक्प्रविभाविताहृदि विभक्तावयवमियादिना कृतिविभावना। वयवविज्ञावनयोः पदार्थयोर्विशेष
 एगयाशरीरपुंस्वावधारणहेतुत्वेनोपन्यासात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारहेतुर्वाक्यपदार्थहेतुर्वाक्यलिङ्गमुदाहृतमि
 तिलक्षणतः॥३॥ अथ सप्तभिर्भुवि विविशिनदि॥ नवानिति॥ कीदृशमभुनवानसद्यः संभृतशालिलान् अतिनीलानिति
 यावत्तद्वत्तेविपुलान्पयोचरान्मेघान्प्रधोधोमेघानां समीपाधः प्रदेशे स्थितमिति शेषः उपर्यध्यधसः समीप्य इ
 ति द्विर्भावः तयोर्गोद्वितीया अभिसर्वतोः कार्योधिगुप्यार्थिषु विबुद्धितीया मेरितेतातेषु ततो न्यत्रापि दृश्यते इति वचना
 त्समूहः पुंजीकृतः समूहः पुंजितेभ्य इति विश्वकर्पूरस्य परागश्रृणोस्तद्वत्पांडुरंस्तएव क्षणमेघसमीपास्थानक्षणे
 संतसंयोगोद्वितीयाक्षणेभुतां उवात्सवेषु निर्वारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षण इत्युभयत्राव्यमरः उत्तिष्ठात्ता उपरिधा
 रिता गजेन्द्रस्य कृतिश्चर्मयेन तेन मज्जितं चर्म कृतिस्त्री समरः भूयाभस्मना सितेन भूतिर्मस्मनि संपदि इत्यमरः शंभुना स्फुरा
 उपमासादृश्यं यस्य तं स्फुटोपमं स्फुटसंभयमित्यर्थः सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः सदृशपर्व्यापयोस्तुल्योपमाशब्दयो
 रतुलोपमाभ्यां तृतीयातिनिषेधात्सादृश्यवाच्यत्वे तृतीया इत्याहुः केचिदिमं श्लोके च यस्तिष्ठामित्यतः प्राग्लिखित्वा व्या
 चर्यते ते तेषां पुंस्वावधारणत्वात् प्राक्तेजःपिंडमात्रशंभूपमौ चिसंनिभं॥४॥ दधानमिति॥ पुनश्चाभोरुहकेसरयुतौः पप्र
 किंजल्कप्रभाः पिशंगीरित्यर्थः जटाः दधानं स्वयंतुशरं चंद्रमरीचिरिव रौचिर्यस्य तं धवलमित्यर्थः अतएव विपाकेन परिनामेपि गत्वा
 तुहिनस्य लीरुहः तुहिनस्य ल्यारोहतीति तयोक्ताः व्रजती ततीः लता समूहाश्च वल्ली तु व्रततीत्यमरः दधानं धराधरेद्रोहमचा
 न् तुहिनस्य लीति लिङ्गात् अन्यथानारदोपमानत्वा संभवीत्यतमिव स्थितं॥५॥ पिशंगीति॥ पुनः पुंजस्ते एव विशेषस्तन्मयी मेखला मौ
 जीपिशंग्या मौज्या युज्यते इति पिशंगमौजी युक्तं सत्सु द्विषेयादिना किंपृच्छिया पुंवादिपिशंगीशब्दस्य पुंवद्भावः अर्जुनश्च वि
 धवलकंतिं वलक्षोपवलो ज्जेन इत्यमरः अर्जुनवर्ण एणज्जिनेन सानं कृष्णमृगज्जर्मवसानं प्राष्टदयं तं वसत्राष्टादन इति धा
 तो शान्त्यसुवर्णसूत्रेण कनकमेखलायाश्च कलितं अधरां वरं अंतरीयं यस्यास्तां शितिवाससो नीलां वस्य रामस्य तनुं विडं वयं
 तं प्रनुकुर्वाणमित्यर्थः आर्चयिमुपमा॥६॥ विहंगेति॥ पुनः विहंगराजांगरुहेरिव गकसल्लोम तुल्ये कुतः प्रायते दीर्घाहुरण्य

श्रुतिसंख्यानियमेदेवत्तः चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्मध्यम पञ्चमाः द्वे द्वे निषादगांधारौ त्रिस्त्रिर्गंधाधैवतो स्वरा षड्गादयः
 सप्तोक्तलक्षणं तदुक्तं श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्गंधारमध्यमाः पञ्चमेधैवतस्त्रायनिषाद इति सप्तोक्तेषां संज्ञा सरिगम
 पधनीय परामता इति तैः स्वरे स्फुटीभवंयोगामविशेषाणं षड्गादय परनामकां स्वरसंज्ञां तमेदानां त्रयाणामूर्ध्वनाः स्वरा
 रोहावरोहक्रममेदायस्योक्तं महती निजवीणा विश्ववसो सुवहती तु मुखोस्तु कलावती महती नारदस्य स्यात्सरस्वत्या तु क
 पीति वै जयती मुहुर्मेहुरवेक्षमानं तं त्रीयो जना भेद लक्षणं महिम्ना पुरुषप्रयत्नमेतरेणैवा विसेवा दध्वनतीति कोतुकद
 नुसंधानमिहार्थः अग्रामलक्षणं यथा कुटुंबिनः सर्वे व्यक्तीभूता भवंति यथा स्वराणां संदेहो ग्राम इत्यभिधीयते षड्ग्राम
 मोभवेदादौ मध्यमग्राम एव न गंधारग्राम इत्येतत्ग्रामत्रयमुदाहृतं तथानेदावर्तय जीमथसमुद्रोग्रामका स्वयः षड्गा
 मध्यमगंधारस्त्रयाणां जन्महेतवः इति मूर्ध्ना लक्षणं केमात्स्वरा रागसप्तानामारोहश्च वरोहरणमसामूर्ध्वं सुन्यते ग्रा
 मस्यां एता सप्तसप्तमग्रामत्रये विप्रोक्ते सप्तसप्तमूर्ध्वना इत्येकविंशति मूर्ध्ना भवंति तन्नामानि तु नानपेक्षितमुन्यते
 ति प्रतिज्ञा भंगभयान्न लिखितानि श्रुतिसर्वमेवदा तं अत्र पुं व्यापार मंतरेणैव स्वरा द्याविर्भावो त्याकोपिलोकातिक्रान्तोप
 शिल्पसो ह वातिशयोकीणां प्रतीयते तेन न भस्मत्तः प्रासिद्धशयस्या भेदेनाध्यवसितया ते मूलातिशयोक्तिरत्नेका
 रः सान्न महसा पुं व्यापारविना द्यसेवधोपि संबंधाभिधानात् असंबंधे संबंधरूपतया न पुं व्यापाराख्यरूपकारणं विना
 विमूर्ध्नादिको यो सति द्योतनादिभावना व्यज्यते इत्यलं कारेण लेकारध्वनिरिति संक्षेपः ॥१०॥ निवृत्तिः अतीतिः
 यज्ञाननिधिः इन्द्रियमतिक्रान्ता देशकालस्वरूपा त्विप्रकृष्टार्थाः अज्ञादयः क्रान्ता यथेति तीयति समासः द्विगुप्राप्तापन्ना लं
 पूर्वगति समासेषु परलिंगता प्रतिषेधो व्यवहृत इति विशेषलिंगत्वं तेषां ज्ञानं तस्य निधिः सर्वैर्धृष्टैर्धृष्टैः कृतानती न कृतप्रा
 णमन् अत्र जते अत्र गच्छतः न भसि सीदंतीति नमः सः सुरा न स सुद्विषेयादिना विपनिवर्षे प्रतिप्रयास्य समुनिः सादि
 नः विनाशिता द्यसेपदे येन तस्य अक्रिएः हरेः महेंद्रस्या लयो भवने तद् आरुपदं स्थानं समा सदत् प्रापत् सिद्धते लुडि

पुषादिद्याद अत्र नती पदमिति द्वयोर्व्यंजन युग्मयोः सह दवाद्येकानुप्रासः अन्यत्र च सनुप्रास इत्यनयो संस्थः ॥११॥ पततश्रुति
 पतनयः पतंगः सूर्यः सप्रतिमा उपमानयस्यसः पतंगः पक्षिसूर्यद्योरित्यमरः तेषां निधि मुनिरस्य हरेः पुरोभुवि पुरुः प्रदेशे इति याव
 त नन्यलीयतनातिष्ठतुली इति धातोर्देवादिके ह्यात्वं तैरित्युः तावदप्युतः गौरः शैलात् तडितोऽस्य संतीति तडितान् मेघ
 इव मातुरुपधाया अमतो वैयवादि इति मतुपो मकरस्य लेकारः तद्वैमल्ये इति भस्माद्यो मेक संज्ञाधिकारेण पदे ह्यन्न
 जसहं स अकेरुन्नता सीटा तजवेना दतिष्ठत मुनि चरणं स्पृशंस्पर्शस्यो गवस्य यमुत्थितवान् उर्ध्वप्राणं युपक्रामेति
 पुनः स्थविर आगते प्रसुप्तानां भिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यत इति शास्त्रमनुस्मरन्ति भावः उदात्तैर्कर्मणि इति निय
 मात् इतोर्ध्वकर्मणिनात्मनेपदपतस्यते ग इव पतंगस्य पतना संभवादिस्ति इयमभूतोपमेयाचार्यदंडी प्रभयो वभणुः अ
 तएव प्रसिद्धस्योपमानत्वात् योगादुत्प्रेक्षया लेकारिकाः सर्ववर्ण्येति ॥१२॥ अथाप्युताभ्युत्थानं तरेधातुः सुतेन नारेद
 नप्रयत्नेन मितास्तथापि मुनिपादन्यासभारानमेतः फणायेवोतैः फलिनांगैरधः अधः प्रदेशं कथं निदधे तस्यापितेभु
 वस्स लेभत् एव अमिदेव की सुतलक्षणेणामिप्रती अभिमुख्य इत्यव्ययीभावः चरणेन्यधायिवा तां निहितो दधाते क
 र्मेण लुडं स्यसि च सपुडियादिना जिह्वादिद्यादियुक् अत्र फणा नानमनो नमना संबधेपि मुनिगौरवापतसंबंधाभिधा
 नादतिशयोक्तिभेदः ॥१३॥ तमर्चमिति आदिपुरुषः पुराणपुरुषः पुरुषा पुरुषानरा इत्यमरः अत्रेवामपि दृश्यते दीर्घः संक
 षः अर्धपूजा महती सार्धदण्डादिभ्या य इति यप्रत्ययः तेनारदं अर्धार्थपूजा र्थं द्रव्यं अर्घ्यं पादार्घ्यं भ्यां अति यत्प्रत्ययः मूल्यपू
 जाविधावर्घ्यः षट्चतुर्विधवर्घ्यमर्घ्यं इति नामरः अर्घ्यमादिर्यस्यास्तथा अर्घ्यादिकया शेषादिभावेति कः सपर्यापूजया
 पूजानमस्यापन्निति सपर्यावाहेण समा इत्यमरः साधुपर्यपु पूजते परिपूजिवान् एव च तं कर्तव्यं युक्तं येतादिसर्वांतर
 न्यस्यातिगहनं चिति मनस इच्छिण मनीषिणः सतः एवोदरादिवात्साधुः अणुणुक्तां मुण्यमकृतवतां सुकर्मपात्रप
 मंत्रपुण्येषु केन किंपुण्यं प्राणया दुपेतुं अभीक्ष्वः प्राप्तमिच्छुव आप्नोते सनेता दुप्रत्ययः अपूजय पदार्थमिदीतीकार नमवे

॥१४॥ त्रिंशत्पुण्यं तमेव अतः ॥१५॥

नयावदिति उच्यते तौ मुनिरुक्मो जनस्तुषया जनयोः पर्वतविवाहतीययोः सौ यावत् न उदपश्यत नोत्प्रेक्षितवान्ता
 वान्तरितनः पुराणमुनिः कृष्णः पुराणकिलभगवान् वदरिक्कमेनारायणवतरेण तपसि स्थितवान् इति पुराणं त
 सायं चिरमिहा ~~कृष्णः~~ नोद्युप्रसयपरनगानगमप्रस्यहसोनदतेयासने मुनिनारदं प्रभिन्यवीविशत्स्वामिमुख्य
 नोपवेशितवान् विशते लज्जः ॥ १५ ॥ महामहेति ॥ महसाः महानीलशिलायासिंहलक्ष्मीपभवेदनीलोपलस्यरुगिवरु
 क्यस्य तस्य इत्युपमालेकारः सीहलस्य कारोद्भूता महानीलास्तुते स्म ता इति महावा नगसाः कंसकृषः होः पुरो
 ऽग्रविष्टरे प्रासने वक्ष्यमानयो विष्टर इति षट्पदं निषेदिवा न्भाषया सदवसश्रुव इति च सुप्रसयः समुनिः अभिसाय
 सायंकालमिमुख्यं प्रव्ययीभावः सायंकालस्य कोर्णत कृष्णोपमानत्वं प्रितः उदयधिर्येन तस्य चंद्रमसुद्रके अभि
 रामतीशोभामन्युरतयो रितवान् प्राप्नवानित्यर्थः युरस्ते पालिप्रिइयादिनयः प्रन्यस्यान्यसंबंधा संबंधा अंद्रम
 सोऽभिरामतामियोपम्यपर्यवसाद संभवाद्भस्तु संबंधरूपो निदर्शनाभेदः स नोपमेया अंगगीभेद न संकीयते १६
 विधायेति ॥ यजो नो विधिना इव वतः यजो नु विधिने च वानितिकोशात् सुपुजो नु ति एतेषां प्रियो हरिः प्रसेदुवः प्रसनस्य
 देः धुरित्युक्तं तस्य मुनेरपचिति पूजां नमस्या अपचितिः पूज्ये लमरः विधाय प्रकाश मयंत ममीयत प्रीतोऽभवत् प्रीतो देवा
 दिका कर्तरि लुङ् मुनिपूजायाः प्रीतिहेतुत्वे अर्थांतरन्यस्य तिमहानुभावाः महात्मानः अर्थास्तस्यानपरिचर्यया मुहुर्दहीतुं
 वशीकर्तुं गृहो विदिदीर्घमिति तत्रार्थः नोऽप्रियावतं तोहि अर्थनमोऽभिलाषः स एवामस्तीति मत्वर्थो यो इति न तु रिनिः अ
 कृते तस्मात्तद्वर्तिवली यसीति भाष्ये १७ अशेषेति अशेषतार्य्यः उपाहताः आहताः तथा कमेदयोः पाणौ ति धापकं मे
 हलो रुदकपा वादुद्रस पाणौ निधायेत्यर्थः भुवस्तृणा न्मददाति इत्यादिव क्रियांतराक्षिप्त क्रियापेक्षयकमेतलो रपादनत्वं अ
 स्वीकं मउलुः कृतिमरः कृषिणाभ्युदिरिताः क्षिप्रा अतएवाधौ धानां विध्वंसविधौ विनाशं करणे पटीयसीः समर्थतराः पटु
 शब्ददीयस्सु नुजितं प्रोति इति प्रयो जलानि हरिने तेन मूर्द्ध्ना महीतस्तीह तवान् गृहे लुङ् ॥ १८ ॥ सकं न न इति ॥

स्य वि कारो हिरण्यमयी दंडी नायनादिमयट्टिलो पनिपातः तस्यामुर्व्या रुहः रुजः इगुपधलक्षणाः कः प्रसयः तसां वल्लीनां तं
 तुभिस्तु तुल्ये सूक्ष्मवयवेः उपादानगुणाधिरामयेः कृता पवी तं शोभार्थं कल्पितं यज्ञस्त्रं स्वयं हि मश्रुभं अतएव घ
 नां तेशरदितडितां गुणैरुपलक्षितं उच्येरेवो अवेरुक्तं च न मेयमिव स्थितं ॥ १९ ॥ निसर्गेति ॥ पुनः निस्सर्गत्वं भावादेव नित्रा
 एतु साराणि उज्ज्वलाणि ~~सूक्ष्माणि~~ भाष्येण सुक्ष्माणि पद्माणि लोभाविष्यत तेन लसन्त्यो विशेष्टो मरालखंडः त
 द्वास्ति ते अंगे संगिना सेतेन चारुणा चमूरुचर्मण मग्नत्वा कुचनस्पृष्टा स्तरा एन प्रावेण्यतर एवर्णः परिस्सोमः कुचोद्
 योरि सुमरः इदं कृतं नेशेष्ट एव माहि ते ह्यस्या विवक्षितं तादिति च का सतं दीप्यमानं च का सेतेः शतरिताभ्यस्ता अतुरिति नुम
 भावः उद्विगादयः षडिभ्यस्त संज्ञा ॥ २० ॥ अजस्रमिति पुनरजस्रं प्राचुर्येष्ट आस्फलितास्ताऽऽताः सोऽवपरीक्षार्थं न्युज्वकरं गु
 षेन तं डी ताउने प्रसिद्धं तेषां वल्ली गुणानां वीणां तं वीणां दृते न संघर्षेण उज्ज्वले रंगुष्टनखां शुभिभिन्नया मिश्रतवा तद्राग
 रतयेत्यर्थः अतएव पुरः पुराभोगं प्रवालेर्विदुमै मुक्ताय विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुनः पुंसकमि सुमरः पूरिता र्द्धयो वस्यितया अश्वस्य
 टिकाक्षमालया जपमालयेत्यर्थः तथा प्रसिद्धस्फटिकग्रहणं न्युने मेक्षा र्थितं स्रवितं स्फटिके मोक्षदः परिमिति मोक्षार्थितं
 स्फटिकाक्षमाला इत्यभिधाना तविभां तं विभासमानं भातेः शतप्रत्ययः अत्र नखां शुभिभिन्नया तिस्रगुणयोगेन न्युज्वलीकारः
 उक्तः तद्रुणः स्वगुणयोगाद न्यो कृष्टगुण कृतिरिति लक्षणा तदस्यापिता न्यं प्रवालपूरितं र्द्धो तस्य स्रवणयो रंगगीभावेन
 संकरः ॥ २१ ॥ रण्डिरिति ॥ पुनः नभस्तः वायोरध दृनया प्राधातेन पृथक् संकीर्णं रण्डिध्वं नद्रि रनुर एनात्मको स्यमा
 नेरि स्यः श्रुसारधमनुर एने इति लक्षणा तदुक्तं नत्वा कोरे श्रुतनतरभां वीयः सिग्योनुर एनात्मकः स्वतारं जयति स्त्रोतु
 श्रितं सस्वर उच्यते श्रुतिर्नामस्वरं भकावयवः शब्दविशेषः तदुक्तं पथमश्रवणं च श्रुत्यं ते ह्यस्यमात्रकः साश्रुतिः संपरिहो
 यास्वरावयवलक्षणेति विभिन्नानि प्रतिनियत संख्यया व्यवस्थितानि श्रुतीनां मेडलानि संपूरायेषां तैः विभिन्नश्रुतिमंडलैः

युगांतेति॥ युगांतकालेपरिसंरुतात्प्राप्तमनोजीवायेनसस्तस्यकैः २ भद्विषोहरेयस्योतनौजगतित्रयोत्तमाः सविकांस
विस्तारमासतश्चातिवृत्तस्य उपवेशनेलउ तत्रतनौदेहेतवो धनाभ्यागमनेन संभवतीति संभवाः संभूताः पञ्चायनमु
संतोषा नमः प्रहरिच्यते स्मैत्यर्थः चतुर्दशभुवन्भरणपर्याप्तवपुष्यतर्नमोति इति कविप्रोक्तः सिद्धातिशयेन स्यतः
सिद्धस्याभेदेनाध्यवसिता दृष्टिः शोचतिः सा च मुदामतः संबंधेय संबंधोत्पासंबंधप्रसंबंधरूपा ॥ २३ ॥ निदायेति॥ निदा
यमुष्मधामयस्यतंतथोक्तं निदाद्योगीष्मकलेस्यादुष्णयेदां वुनोरपीति विस्वः अर्कमिवाधिदीपितमधिकतेजसं मुनि
मभिलक्ष्य अभिरभाग इति लक्षणे कर्म प्रवचनीय संज्ञा कर्म प्रवचनीय युक्ते द्वितीया मुदाविकाशं मुपेयुषी उपगतैकसुप्र
ययां तो निपातः अतएवाश्रिता प्राप्ता श्रीर्याभ्यां ते तथोक्ते इकोचि विभक्ताविति नुमागमः विलोचने विभ्रतलाभ्यस्ता ५१
तुरिति नुमभावः सहरिः पुंडरीकाक्ष इति स्फुटो भवत् सूर्य सदश मुनि संनिधाने श्रीविकाशसंभवात्तेन पुंडरीकसा
धर्म्यात् पुंडरीक इव अक्षणीयस्यैवा वयवार्थत्वाभे पुण्डरीकाक्ष इति व्यक्तमन्वर्थसंज्ञो भूदिसर्थः विभ्रस्तुटो भवादिति
पदार्थहेतुकस्य काव्यलिङ्गस्य निष्पदाद्यधामानमि वे सुपमासापेक्षत्वादनयोरंगंगीभावेन संकरः ॥ २४ ॥ सितमिति॥
अथोभयोरेकपवेशनानंतरं प्रच्युता हेतुकता विसारप्रतिभिरभिरा ए प्रसरद्भिः बहुले माभीक्ष्ण इति लिनिः द्विजबलिर्द्विजपतिः इति वि
प्रोडजा द्विजा इत्यमरः सैव व्याजः कपटं यस्य स तदुप इत्यर्थः सनासे निशाकरश्च तस्यांशुभिः विरलेः सितं शुभे सभावश्च मुनेर्वपु
सो धं प्रसादमिव सुतरो असे ते अयया दामप्रसयः सितं स्नाधावत्येन प्रयोज्य कर्त्रा लभयन् व्यापरयन् दीप्तं कुर्वन् अतिधवल्य
निर्गुणः लभेत्तु सुपसर्जनं प्राप्स्यत्येन अणिगस्यत्वात् गतिवृद्धी सादिना अलिकर्तृ कर्मकत्वमप्यथाहवामनः लभेत्तु
र्या तल्लिच्यो कर्तुः कर्मला कर्महे इति प्राप्सुपसर्जनं तु कर्मत्वमेवेति रहस्यगतिश्चेति नुमोगमः शुनिस्मितां वाचमवाच्यतुक्त
वान् स्मितपूर्वभिभाषी राघव इति न्यायदिति भावः ब्रूयावनिर्वा लुक् च उमि सुमागमे गुणः अत्रसौ धमिवे सुपमायाः सिति
स्नालभयन्नि सुसंबंधरूपातिशयोक्तिः द्विजबलिव्याज निशाकर इति छदिशौ हरसहस्रप्रतिपादनरूपा यदवस्थमिषाते

५
॥ २५ ॥

हरतीति भवदीयदर्शनं शरीरभाजं ददु एमिह्यर्थः भजो एवः कालत्रयेभूतादिकालत्रितयेपियोग्यतां व्यनक्ति गमयति कुतः सं
प्रतिदर्शनकाले अद्यं पापं हरति एव्यं तो भाविनः शुभस्य प्रेयसो हेतुः तथा पूर्वाचरितैः प्रागनुष्ठितैः शुभैः सुरुतैस्तैवेवै
लोकेपि स्वकार्यत्वेन नकारणत्वेन च पुंसि सुकृतसमवापमवगमयते तव दर्शनं कस्य न भाव्यमिति भावः अत्र हरतीत्यादि
वाक्यत्रयार्थस्य शरीरभाजामिह्यादिवाक्यहेतुके काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ २५ ॥ जगतीति॥ अपर्याप्ता अपरिच्छिन्ना सैतस्
भानवो शक्यो वास्यते न भानुना अर्केण भानवो र्कशव इत्युभयवपिवैजयंतीयतमो नयेतु विचारयितुं न समभाविनो के
भावे लउ अविद्यमानमुत्तमं यस्मात्तदनुत्तमं सर्वाधिकं अदस्तमो मोहात्मके असंख्यतं जातेः ते जोभिः प्रसंख्यत्वात् स्यान्नु
न्ने अतस्त्वाद्यदर्शनो भवानिति भावः नुदेविदेयादिना विकल्पा निष्ठा नत्वभावः अत्रोपमानाङ्गानोर्मुने राधिव्यप्रतिपा
दनाद्यतिरेकः ॥ २६ ॥ कृत इति॥ प्रजापतं जनां प्रपसां चक्षे मकृतकुशलकारिणा प्रजास्या स्ततौ जन इत्यमरः सुपात्रे
योग्यपुत्रकया हादिदृष्टभाजने च निक्षेपेन निधानेन विराकुलात्मना स्वस्य चित्तो न योग्यभाजयोः पात्रमियमरः प्रजासजात्र
त्मेनी पुत्रिणा च धनसंपादिवश्रुतीनां वेदानां सदैव योगदानमोगाभ्यां व्यधेति श्रुत्यः एकत्रययद्व्यत्रानेयात्रोति भावः गुरुपदे
रासंप्रदायप्रवर्तके इति यावत् अत्रमहाननिधायतेः त्रेति निधिः निक्षेपः कृतः उपसर्गधोः किः श्रुतिसंपदाद्वारा धर्माधर्मव्यवस्थे
यके तथा जगत्प्रतिष्ठा हेतुना भवादृष्टानां दर्शनं कस्य न भव्याद्यमिति भावः अत्र शशमात्रसाधर्म्यात् स्तौयं प्रकृतं प्रकृतविषया
इत्याहुः ॥ २७ ॥ विलोकनेनेति॥ हे मुने निवर्हितां हृद्या अपरतयात्मना अतएव अमुना तव विलोकनेनैव कृतार्थः कृतो स्मितथाय्य
हं गीयसी रर्थवतराः द्विजवन्निभजेति इत्यस्य उगितश्चेति निषिध्य स्थिरयादिना गुरोरादेशः गिरस्तव वाचोपि शुश्रुवशो
तुमिधुः अस्मि शुणुते सन्ततं दुप्रसयः न मे तत्त्वये साह अथवा तथा हरिः सूर्यः अथोवति पक्षांतरप्रसिद्धे रिति गण व्याख्या
नात् अथासि विषये केन तव्यतेन केना सीत्यर्थः कृतार्था इयता भावादिति भावः भावे लउ २८ ॥ एव प्रिय मुक्तासं प्रति आग
मन प्रयोजनं विनयेन प्रदृष्टिः ॥ गतस्य हेति॥ गतस्य हेति विरक्तोपितमागमन प्रयोजनं वेदतिवक्तुं पयाध्वयाव्ययसीयते उद्यम
ते स्यते भवत्तदुदितमुत्तमं उक्तं वा आत्मनो मम गौरवयेन सः गुरुः प्रजाप्यः एषस्तवैव अगम एव नो स्माकं तां धत्ता तनो
ति भवतो निस्पृहविवेकावस्थयतेः प्रयोजनव्याप्ता सावकाशः प्रस्म इति भावः ॥ २८ ॥ इतीति॥ इति ब्रुवंते हरि सुवर्ती ५

जासयितुं ता न हंतु मिसर्थः जासिनि प्रहरणे सादिना कर्मणि शेषेष्वही जसु हि साया मिति चुरादिः मही तलने पेजि हीयाः यदि नाव
 तर अत्रे तत्रो हाउ ग तो लिटि स्थासि रूपे तत स्तहि समाहितैः समाधिनि चैरपि सकर्मका दया शिता दिवद विवक्षिते कर्मणि कर्तरि ल
 अथ वा समाहित त्रै विभक्त धनेषु विभक्ता भ्रातर इति बहुतरपद लोपो दृश्यः गम्यमानार्थस्या प्रयोग एव लोप इति केचनः अ
 निरूपितोऽग्रहीतस्वमी दशमादशो नमन्नुषामिति भावः विनयोक्तिरियं दृष्टो दृष्टेः पदं गोचरः कथं स्या न कथं चिदित्यु
 र्थः तत्तस्मात्तत्साक्षात्कार एवागमन प्रयोजन मिति भावः ॥३७॥ ननु को ये निर्वेधो यन्ममैवायेदु निगृह्यधिकार इत्या
 क्या नन्यसाधनत्वादि याह उपलुप्तमिति विश्वविभर्तीति विश्वभरत संवृद्धे विश्वभर विश्वत्रातः संज्ञायां भ तव जि इत्या
 दिना स्वस प्रयेयमुमागमः म हो हतैः कंसादिभिरुपप्लु तं पीडितं अदो विश्वपातुं त्वमेव इति शेषे शक्तौ सि विश्वभरत्वादिमिति भावः इति
 ऐश्वर्ये लटि यासि रूपे अत्र वेधम्येन दृष्टा तमाह क्षपायास्त मस्कारो डेस्त मोवर्गैः कां डो स्त्री दंडवा एा गमवर्गव सखा रिद्धि
 समरः कंसादिषु चेति विसर्जनीय लत्वं मली मसंमलिनं मलिनमसं तु मलिनं कच्छं मलं दूषितमित्यमरः र जो रक्षा तमिस्त्रा इत्यादि
 नाम लय्यो निपातः नमः क्षालयितुं रवे कते र विविना अन्या रादितर इति पंचमी कः क्षमेत शक्नुयात् न को पी सर्थः अत्र वाक्य द्वये स
 मान धर्मस्यैकस्ये शिवे क्षमे तेति शब्द द्वयेन च स्तु प्रतिवस्तु भावेन निर्देशः तत्रापि व्यतिरेक मुख्यत्वा द्वै धर्म्येण प्रतिवस्तुपमालंका
 रः तदुक्तं सर्वे वाक्यार्थग तत्वेन सामान्यस्य वाक्य द्वये पथे क निर्देशे प्रतिवस्तुपमा ॥३८॥ करोतीति किं न जने मगा एमिव केसादि
 मही मतां वधाहेतोः सव स्तो व नुतिः स्तुतिरित्यमरः करोतीति यत् हेतु र्हेतु स्म सि हेति च गम्यते सा स्तुतिः हिरण्यक्षपुरः सरा हिरण्य
 क्षप्रभृतयो मेऽसुरा स्ते एव द्विपा स्तेषां द्विषां हंतुरित्यर्थः तव प्रसुत वे पशियेन प्रसुते स्युं कं वै पशिये इति गण व्या ख्या नेति रत्किं या
 अवमानः यदि तिसामान्येन नपुंसकं सति विधेय लिंगं गजपातिनः सिंहस्य मग वधवर्त्तन निव महांसुर हंतु सव केसादि क्ष
 द्रनपपव जो रूपा नं कथनेति रस्कार एवेति अत्रासुर द्विपा नां हरि रिव हरतीति स्त्रिष्वपरं परित रूप के मगा एमिवे युषम
 मा म्रगां गी भावेन संकरः ॥३९॥ एवं स्तुत्या देव माभिभि मुरवी कृत्वा गमन प्रयोजनं च स्तु मुपो व्याप्तं तयति ॥ पृथतरति ॥

समुक्ति तस्य अमस्तुक्त अम सन क्रमेण भुवन निद्रिषं ती ति भुवन द्विषः दुष्टाः तेषां पेदुं ता न हंतु मिसर्थः जासिनि प्रहरणे नारकाय विष्णु
 हि सायामिति कर्मणि शेषेष्वही स्य यम प्रेरित एव प्रवृत्तौ स एव तर्हि पिष्टपेषण ता माकार इति च तत्राह तया पितृ तः प्रवृत्तौ पिमिषो हरस्ति
 लं दामा घणे लया सह सेला पे लो लुपं लुधं लुधो भिला धु क स्र सुसमौ लो लुप लो लुभा विरु मरः मनो मा वा जाल तया सह यु
 नक्ति वा जालं के तो तीत्यर्थः वाजो व ह्योऽस्य संति इति वा जालः आलजा ट्यो बहु भाषिणी साल न्न स्या त्सं जल्प कस्तु वा जालो वा
 जाटो बहु ग ह्यवा क् इत्यमरः ॥४०॥ अथ स्ववाक्ये अत्रां सहेतु के पार्थय तो तदिति ॥ तस्मादिदं मुपगतः उपेन्द्र इन्द्रावरज अ तरे वं द्रसे दि
 दं श्रो तव्यमिति भावः किं च विश्वस्मे जना यति ते विश्व ज नी नं प्रा त्म नै विश्व जन भोगे तर पदा तवः यद्व्यः क्षणं न तु चिरं मयो व्यते
 यद्व्यो अहि द्विषो व त्रयोः सैव वा सुरेय्य हिरिति विश्वः समस्त कार्येषु धुर्य तां धुरंधुर त्वं गतेन अत एव भवता निशम्यतां प्रार्थना
 यां लो टधुरं वरतीति धुर्यः धुरो पठक् काविति यत्प्रत्ययः स्युट् मत्र पदार्थ हेतु के काव्यभिग मलंकारः ॥४१॥ अतः शिशुपालो हंत
 व्यशति व तु तस्या वश्यवध्यत्वेन अनन्यवध्य जाप नो पापे कतया शोध स प्रकट नायं जन्मानर व तं ते ताव दुर्युद्धा ट्यति
 अभूदिति प्रतिपक्षा त शत्रोः जन्मया सां ता संभि याम भूमि र विषयः निर्भीक इत्यर्थः तप न द्युतिः सूर्य प्रतापो द ते स्त नू जो दे
 सो भूत को साव त आह हरे रि द्रस्प इ द्र श द्वा र्थ निवृद्ध न इ द्रं तीति इद्रः इदि परमै श्वर्ये इदे सादि नार प्रया तः श्रे णादिकेति
 पातः त स्मे द्र श द्वा र्थे इति संज्ञापदस्योऽर्थः पर मै श्वर्य लक्षणः तस्य निवृद्ध न निव र्त के कर्तरि ल्युट् हरे रै श्वर्य हर
 तार मिसर्थः ये दे स हिरण्य श द्वा पूर्व के कशिपुं प्र न क्षते हिरण्य कशिपु मातुरि स्यर्थः अत्र हिरण्य श द्वा पूर्व के क श्यपु
 श द्वा र्थे व न तु संज्ञि नः तदर्थ स्येति श द्वा परस्य कश्यप श द्वा र्थ गतेन प्रयो ज्ये स्य प्रयोगाद वा ज्य व न ना र्थो स्य देव मातुः पद
 वा ज्य व न न म वा ज्य व न न हित इति समाधान एव विध्य विषये श द्वा पर एव लक्षणं ति कथं चित संफ य मिसु ते अस्मा
 मिदं पूर्वो जिरि तदिति धनुरुपपद मस्मै वेद मन्वादि देशे त द्या ख्या नाव सरे सा जी वि न्यां यटा पये च विशेषे णा यायेद
 स हिरण्य पूर्व कशिपुं प्र न क्षते संज्ञात्वेन प्रयुज्यते ॥४२॥ सम तरेण वैरेण अस्पृशी ससुरः असेरु र न असुर इति नाम्ना श्रि
 य श्रि र कालेन श्रि राय चिर रा आ य चिर स्या द्या श्रि रा र्थ का इत्यर्थः प्रथमाभिधेयतां उपेयुषा अन्वर्थतया म्भु स्यार्थ तं पा
 तेन तरा श्वि ता वल व ता तरा श्वि वल रं ह सीति विश्वः येन हिरण्य कशिपु नादिवि सी दं तीति यु सदा दे वा नां मनस्सु भयस्य

२

रंगराजस्तु न च क्रमस्य क्रमताधिकं धरमिति उपरिष्ठादन्वे
 ति न्यादाह एतदिव सप्रत्येकं प्रधानान्वयिनां मिथः संबंधयोग
 नापति पीणनायनवशिरोसिप्रदो द्वा दशमारेभे सतुका
 ॥४५॥ अथैकलासोत्तेपयतां तमाह समुत्तिष्ठन्ति तयोरा
 शूलिने वरप्रदानस्य पूर्वोक्तस्य च सया शौलान्वलान्वलने
 यप्रार्थनां चिनाकं २ गृहं सुप्सुपेति समासः ततः आश्रयेषः तेन यत्सुखं तेन चै
 भावः नि कयप्रत्युपकारनिर्गतं च कार नि क्रियो बुद्धिसमर्थं विगतं चेति धेयं ती यद्वा क्रमं चकार क्रयव्यवहारं याज्या
 दैन्यदोषमप्राप्त्यर्थः अत्र सुखवरप्रदाने विनियमात्परिवृत्तिरलेकारः ॥५०॥ पुरीमिति वलीयं वलवान् योरा वणः न मुनि
 द्विषां द्वे ए विगृह्य पुरीम मरावती मवचस्कंद अवरुधने दने तद्वनं लुनी हि इतल द्यो रितो कभः रत्नानि श्रेष्ठवस्तू
 निमली नृवा श्रेष्ठरत्ने मणा विपीति विश्वः मुवा ए मुमाष मुष स्थैतल स्मः शान जा वि ति शान जे देशः अमराग नाह
 रजहार सर्वत्र पौनः पुन्येनेत्यर्थः इत्थं अनेन प्रकारेण अहं नि अदिवा न अहं दिवं अहं हनीत्यर्थः अत्र तुरेया दिना स
 प्रमर्षवत्तो द्वंद्वसमा सनिपातः दिवः स्वर्गस्य अश्वाय्य उप द्वंद्वं चैव अत्रावस्के दयादिना ॥ क्रिया समभिहारे लोड
 लाटो हि स्यो वा न्यत ध्व मोरियनु रतो समुद्रये अन्वत रस्यामिति कालसामान्ये लामात्रादेशे लोड तस्या तापो य
 मरुणं सर्वतिडा देशे हि स्यो अ प्रकरणे दिना त्वर्थं विशेषावसानं अतो हेरिति यथा यो ज्ये हि लुक् पौनः पुन्ये भ शये वा
 क्रिया समभिहारः तत्सामान्य करोतेः समुद्रये सामान्य च न स्पे सनु प्रयोगश्च के इति अत्र तिडु वै चिन्त्या तत्सौ
 श द्वा रये गुणः सुपांति न च व्युत्पत्तिः सोश द्वा रयमिति ॥ लक्षणा त समुद्रय श्रालं करः ॥५१॥ सत्नीलयेति ॥
 संपत्ति युद्धे समुदाय स्थि यो स पत्तं मिया जि समि युद्ध इत्यमरः येन रावो एन नु दु तो नु धा वितः वलस्य शत्रुः इहः अभ्रमो भर्तुः

यस्याह सदसत् गुणानां अपरार्थत्वे दसंबंधः समवाय्यादि
 दि सुलेशारवा न्य क्रमणेन पुरा किल रावण काये कर्मणि प्र
 तस्मात्त्रैलोक्याधिप संव ब्रह्म तुरकोति कथा न संवेया
 वणः पृथिवी धृता वरं सै काशं समुत्तिष्ठन् दर्पादि त्रिरोचः
 न विभयाः तु वारादिसुतायाः ससभमो यः स्वयं गृहः प्रि
 त्वायाधिपसुखा दुक्तेनेति
 तिरलेकारः ॥५०॥ पुरीमिति वलीयं वलवान् योरा वणः न मुनि
 दने तद्वनं लुनी हि इतल द्यो रितो कभः रत्नानि श्रेष्ठवस्तू
 निमली नृवा श्रेष्ठरत्ने मणा विपीति विश्वः मुवा ए मुमाष मुष स्थैतल स्मः शान जा वि ति शान जे देशः अमराग नाह
 नि अदिवा न अहं दिवं अहं हनीत्यर्थः अत्र तुरेया दिना स
 क्रिया समभिहारे लोड
 तत्सामान्य करोतेः समुद्रये सामान्य च न स्पे सनु प्रयोगश्च के इति अत्र तिडु वै चिन्त्या तत्सौ
 लक्षणा त समुद्रय श्रालं करः ॥५१॥ सत्नीलयेति ॥
 येन रावो एन नु दु तो नु धा वितः वलस्य शत्रुः इहः अभ्रमो भर्तुः

२

एरावनस्य सत्नीलया तौ निगंभीरगमनानि नशंस तथा
 पंश्रु पलायितादिगतिविशेषमित्यर्थः न प्रशंसं स किंतु केव
 व्यतीतिमयादिति भावः ॥५२॥ अशक्रु वन्ति ॥ अधीरलोचन
 लोके व्यालया ह्येवु कौशिक इत्यमरः सहस्त्ररश्मे सूर्यस्यैव
 द्रैर्गुहैव गृहं तस्यां तरं प्रविश्य विभ्यत् तत्रापि वेपमानः वि
 वासरा विसमरः कौशिक इत्यभिधायाः पदैकगोचरत्वेन
 लोध्वनिः स न सहस्त्ररश्मे सुपमानि बह्विधा द्वा न्यसिध्यां
 भिधा ता न चिकीर्ण विक्षिप्ता लोला श्राग्निकाणाः स्फुलिं
 र्त्तुमशक्यं प्रहृष्टमिभं वदति वतिकारः अलं कृत्ति स्यादि
 स्मामिनः अस्पृशु रद्विषो रावणस्य केधरायां अधिकं अ
 हस्यो न पुंसके प्रातिपदिकस्य ति कंटी ग लोचनी वा य कि
 स्म किंतु प्रतिहतमेवैत्यर्थः वृत्तिसर्गमायनेषु क्रम इति व
 वणो मदेन दर्पण दाने न मम दो दर्प दानयो रपीति विश्वः
 येन सः स न शंखो निध्यां तरे केवौ ललाटस्थानि नखेषु च
 लुषी भवत् निरस्तं गंभीर्यं मविकारि संश्रगा धत्ते न्यस्य त
 पसे वैभाषिके क प्रसस्यः मनुष्या रय न धर्म समुत्पादिय स्ये
 वलात्तमानं संचितं दीयं सरश्च मानं स सरसि स्थात इति

उच्यैः अवसः स्वस्याऽश्वस्य चि च नाना विधं पदक मपद निस्ते
 लं शो घ्रागमि त्वमेव प्रशंसं स अन्वया शो घ्रा मा स्के य गृही
 कोऽस्मि रद्विः कौशिको महेन्द्रः उलूकश्च महेन्द्रगुगला
 यस्या वणस्य विक्रम कर्मणि दर्शनं सौगु मशकृ नृहिभा
 भ्यतेः शतरि नु मभावः दिवसा नि निनाये स्ती वै दिवसा
 भय श्रेष्ठे वि वि श्रेष्ठे व्य श्रेष्ठे वा भावात् उलूक श द्वा कि मू
 ॥५३॥ अहं हि ले ति ॥ अहं ती शिले व निदुर के टे च दृ नाद
 गाय स्य तत् अत एवा प्रसति श्रुः अ न मि भा वु के परा भव क
 क्षु न्य वै क्ष वं च के सु दर्शनं जगत्प्रभोः सकल लो कै क
 पि ग्री वं विभक्त्यर्थऽव्ययी भावश्चेति न पुंसकत्वाद् अस्पृ
 रोधः केधरे समरः ना क्रमत्प्रप्रतिहतं न क्रम तेन वर्तते
 तावात्मनेपदं प्रवृत्तिरप्रतिबंधः ॥५४॥ विभिन्नेति ॥ सरा
 दं ती गज इव विभिन्नो घट्टितः कुर्यान्निषि भेदः के वुश्च
 ति विश्वः अकलुषं मिकलुषं च त्रुष्यं आविलं न भवत् क
 स्य अवास्ता नि पुष्याणि पुष्यक विमानं न्ययस्या तत्पुष्य
 ति स्यामी सै स्य मनुष्य धर्मणः धनदस्य धर्मा दनित्के
 विश्वः मुकुते प्रकंपया मा सेति नक्षो भया मा सेति न किंतु

प्रकंपयामासे वेत्यर्थः कुवेरस्य महा महितया असंभाविते
 तेहो प्रतिषेधाविति वा मनः अत्र दंतिरावणयोः प्रकृता प्र
 प्रवेतसावरुणेन प्रहिताः प्रयुक्ता उरगारा जामता सर्पास्ते
 वणस्य सरोषतुंकारेण परा सुखीकृताः व्यावर्तिताः अ
 टे प्रवेदिरे अत्र परिहिंसा प्रयुक्तस्यायुधस्य वैपरीयेन स्य
 यस्यायुति पत्रानर्थस्य बाभवेदिति लक्षणं त ॥ ५६ ॥
 रवाते उत्सारितं विषाणयोः शृंगयोर्मंडले बलयेयस्य सः चरत
 ते भजोद्यमे हते विमह त स्त्रैव भर स्यात् सोपि दुर्भरा इति
 रेव न उवाह व हति सम असंयोगा लिलट किलात् च त्रिस्वीया
 अव न हि ते तुलसा धर्म्या वयवो ह भर तोल ॥ ५७ ॥ स्पृशन्ति
 स्फादिता सुखं यो समये ग्रीष्मकाले अनुपहृता नरे वा स्थि
 तौ लासि संत संविद इत्यमरः शुविशुद्धे अनुपहृते शृंगारा वा ठुयोर
 दक्षिभिरिदं कृत्वा मंशनां हस्तानां च प्रयै वलि हस्तौ प्राक्
 र्माः अनस्थाः पमेदिक विंदवः मेचौ दनेयादिना विकल्पादुक्
 ग्रीष्मपितृ द्रव्यान्ना स ह्येतय तीत्यर्थः अत्र प्रस्तुत सूर्यविशे
 रः ॥ ५८ ॥ कला समये एति ॥ कलाभिः पांडुरंगैः शिल्पविद्या
 ने कला इति वैजयंती गृहान् अमुं च ता सदा त इहे खेव वस

त प्रकंपय निवारणय न ज ह्यं संभाव्य निषेधा निवर्त
 कृतयोः प्रस्तेषः ॥ ५५ ॥ रणे स्थिति ॥ किं चरणेषु प्राजिषु
 रज्जव इव उरगारा ज रज्जवः ज्ञान पाशा इत्यर्थः तस्य रा
 त एव संभयाः ससः जवेन प्रहर्तुः प्रयोगतुः प्रयेत स एव के
 केट ग हणा दन्यथा सति सुपो विषमा लंकारः विरुद्धक
 ॥ परेत भर्तु रिति ॥ अमुना धरावणे न धनुः शङ्खं विधातुं कर्तुं उत
 भर्तुः परेत रा ज स्य महिषः वाहन भूत इति भावः भारे विघाण भू
 भाक भजः क्रैयादिके रुदोरु निप्रययः भद्रा सदा न तं शिरः दुः
 दिना सं प्रसाणं हते पि भारे तत इति विरोधः तदनु प्रणितो जयं
 अहः करोतीति अह स्करः सूर्यः दिवा विभेद्यादिना र प्रययः क
 तोपि पुरुष पक्षे शुद्धा न्यारे वर्तमानेपि समयं शपया नार
 पि ग्रीष्म दुत वं ह वि स्यादिति विषयः असम्यपातिभिः संकुच्य
 करा इत्यमरः सशंके स्पृशन् अविश्वाम्नाति प्रयादिति भावः अर्ध
 शब्दयो दादश भावः तैरेव मोक्षिकैः अस्पवधूर लं चकार
 षण मा त्र सा म्याद प्रस्तुत प्रसाधक प्रतीतेः समा सो छिरं लंका
 भिन्न समये न संपूरणे ना काले शिल्प विजय द्दो न्ने इत्येकल
 ता भयं दं ता सेवा धर्म ता ज्ञेति भावः प न खि नी मं नि नी क

अथ सोपि ह्येव संत इत्याह ॥ सटा छटे ति ॥ हे न सं ह ना सि ह
 संहिता मतनु मनत्वा तनुं काये विभ्रता न सं ह ता व ता र भा ज इ
 अभ्रक व विगृह्णादिति भावः सटा छटा व सरयोस्त नः काये ह्यत्र त्वनेति विषयः ह्या सदैसः मुग्धो न वी मुग्धः सोम्ये
 न वे मूढे इति वैजयंती यो कां ता स्त नो तयोः सगे नाति मगुरैः न खैरु रो विदय उवा वि दारं परि क्लिश्य मानेति एमु
 ल्प्रययः प्रति च स्करे हतः किर ॥ ते कर्मणि लट् क्रेष स ता मि ॥ ति गुणः हिंसायां प्रतयेति सुगमः वज्रकटि नोऽपि न र्वे
 विदारित इत्यवा न संगो चर महि म्हा स्ते किं म साध्य मिति भावः ॥ ५९ ॥ अथास्यानेतर जना ये छिता न्या च्छे ॥ विना द
 मिति ॥ अथ सहिरण्य कश्यपः पुनर्भवे त्रिदवोः समं सह साकं साह्यं समं सहेत्यमरः रणे न दर्प दंतः सारात् ज न्मय स्या के
 उवाः भुजके दूयते विनोद मिथुन प्राग् भवनं ख द्वा ते स दण नो दा भा वा दा भा वा दित्यर्थः दिवः स्वर्गस्य ह तै र ह्वा र ह्वा
 येन त त ह त पुर ह्वा ण मिथुनः सापेक्षे विगमं क्त्वा त्समासः अनेन देव सर्वस्या पहारि त्मुक्तं भीषयेत इति भीषणं न धा
 दिता ल्पुट प्रसयः निका मे भीषणं सुष्ठु पतिसमा सः रावणेना मरावण इति प्रसिद्धं र ह्वा मं व भू वरा ह्वा सयो नो जा त इत्यर्थः
 विभ्रव सोऽप ह्यं पुमान रावण इति विग्रहः तस्या पय मिथुन कृते विभ्रव सो विभ्रव ण र वण इति प्रकृते र वण देशः यौरा
 णि सुरा वय तीति रावणः इति व्युत्पादयति तदुक्ते उ त्तरा मा यणे यस्मा ल्को क त्रये नै त द्रा वितं भय मा गतं त स्मा त्वं रा व
 ण इति ना म्हा वीरो भविष्यती रौ ते र्ण ता त्क र्तरि त्पुट रावण र ह्वा सो न्नि य त लिंग वा द्वि शेष ण विशेष भा के पि स्त लिंग ता
 ॥ ६० ॥ अस्यो ह्वा म ह्वा द श ज्ञो क्त्वा च्छे ॥ प्रमुरिति ॥ यो रा व ण भुवन त्रय स्य प्रभुः स्यामी व भू वः भवितु मिथुः भवते स
 नेता दु प्रसयः अतिरागा दुस्साहान न तु फल विलंब न निर्वेदारिति भावः दश मं शिरा जि विर्तु मिथुः कृती धे द न इति धा
 तोः सनेता दु प्रसयः इह साहसः प्रिय साहसः अत एव इह सा द शं स्थे ण नु रूपे पि ना किनः प्रसादं वरं वि पू मि वा तर्क यत्
 उत्प्रेक्षित वा निति परम साहसिकोक्तिः इतः आरभ्य ज्ञो क्त्वा च्छे नित्य धृष्ट स्य रावणेना मर ह्वा व भू वेति पूर्वोक्तं न्ययः

चेपिवाधिताः राजपुरुषैरिति शेषः सुराश्रयं चेपिरेस्ययमुषा
 चेपिता इत्यर्थः एकैव दग्ध्या दूतं जीवंतीति भावः ॥ ६१ ॥
 साश्रितमहतामहसां तेजसां महिम्ना महत्वेन एव्यादिभ्यः
 यतीति जाटरूपेण शरीरं धारयतीति तन्मनपादजिह्विति नभा
 वां धेदिगुणीकृतद्विरावतगुणं स्वावतिशब्दादिजैद्वियमु
 दिगुणीकृतद्विरावतं निश्वासाभ्यां वाष्पानेव जलोष्णयो
 भारश्रितिरपि तस्मिन्निधौ निसेजसा धूमयन्तास्ते इत्यर्थः धू
 म्परेति ॥ किञ्च ईदृशसमुच्चयमिदं इत्येकैकं तद्विरक्तं तत्राव
 निकुलान्माराजविध्वतिमिनति इति मर्ममत्परप्राणपहंते इति
 स्पदीयः तं मर्मविध्वनिजे स्वीयं द्विजिह्वतायो सर्पत्वे होषो दृष्टि
 विस्मयः सैव दोषस्तमुक्तं तां सजतां फलिनां संवधिभिरजिह्मगामिभिः
 श्रकपटवारिभिश्च तथा कर्णभ्यां सह वर्तते इति सकर्णवै
 ल्पयोगे बहुव्रीहिः शेषादिभाषेतिकपश्चन्यवर्णयति सर्वे
 वैः सनियामवैरित्यर्थः कुले वै गैर्भुजगतां सर्पत्वं विटपत्वं न भुजं
 जंगः गमे सुपिडिर्वा तस्मिन्निधौ तस्मिन्निधौ तस्मिन्निधौ तस्मिन्निधौ
 तविशेषेण साम्यादप्रस्तुतस्त्वलव्यवहारप्रतीतेः समासात् ॥
 करिणं घट्टना इत्यमरः अतएव कटस्थलेभ्यः प्रोक्षिता न्यपगा
 सो गृहीतदि कैः शेषादिभाषेतिकपश्चन्यवर्णयति सर्वे

लं

जाइत्यनुगतार्थनामकं अलंभिलभते एव तात्कर्मणि लङ्
 मिति ॥ सतोष्णसंस्मरज्वरेणेति सोष्णसंस्मरवणस्प
 रुताः स्त्रियस्तासां श्वसिता निलैर्मरुतेः यथानिर्ववौ नि
 तया च दनाभः कणाः च दनादकविंदुसहिताः ते च ते के म
 नेर्न निर्ववौ धवित्रं तालवृत्तस्यादुपेक्ष्य जनेन च तत्र ज
 नारा निवृत्तिरिति कारणविरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमा
 कृतिं पुष्पसंपत्तिं दधतो धारयतः कृतवः वर्षा प्रावृत्तये
 प्रावृत्तस्त्रियं भूमि वर्षा अथ शरत्स्त्रिया मिहमरः तथा
 मे सुमिथुनीभावेन मिलित्वा अस्मरावणस्पपुरेव संती
 ऋते च ते कुटुंबिनश्च ततामापुः समेयययुरिति समुदा
 पत्सर्वतुं संवधाभिधाना तत्र संवधे संवधरूपातिशयो
 क्यैव वरत इति युग्मे नाह ॥ अमानवमिति ॥ मनोरयमानवः
 यामनोर्जोता विस्वसा त्र्यमानवमानुषे न जायते इत्य
 मरूपेणेत्यन्तमिति विशेषः सन्नाभासत्वादलंकार इत्या
 भावः आभीष्टेति निरितिः त्रिलिभवतमिति शेषः आस
 तासन्नाययभाविने भविष्यं तं भविष्यातिगम्यादयः जा

येनंतः प्रविश्याऽनपराधा निवेदनेन मोचयता वायुनाश्रय
 ॥ तस्मरावणस्प जनाभिभाविना लोकतिरस्कारिणामहीय
 इमं तिज्जामुहुतिरस्मृतः अतएव तनुः कुशः तनुः नपात
 दितिसूत्रेण निपातना तनजोनलोपाभावाः आधिजैः दुस्वो ह्ये
 स्थते तु स्थितिर्वैजयंती द्वे गुणवृत्तियस्य सदिगुणः तं तां स्थि
 पुं स्पाधिर्मनसीव्ययेति विश्वामरो धूमविता न धूम पटले च
 मद्गुणा संवधे संवधाभिधाना दनातिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥ पर
 माराधयितुं सेवितुं परस्परतरस्परमर्णं हृदयादि जीवस्थाना
 यावत् विध्यतेः विष्णुमहिम्ना इति संप्रसारणं न हियादिना पूर्व
 वयत्वादिः तं अन्यवृद्धिजिह्वतापिशुनता द्विजिह्वो सर्पस्त्वपका
 श्रवणं विहाया आविष्कृतकर्णैरित्यर्थः तेन सहैतितु
 रोतीति कर्णकोनियता कर्णयते एतन्मूलतः पूर्ववत्समासे कर्ण
 का विटपसर्पयोरिति हलायुधः न भेजे सता भुजं जंग इति तनु
 सर्वतमपि विहाय वेवभाषाभिः सोम्यताश्रियते इत्यर्थः अत्र प्रस्तु
 ६३ ॥ तदीयेति ॥ तदीयमातंगनां च यामिः अतैर्विचष्टुं तैरभिततैः
 तानि दानवारिणि येषां तैः गृहीताः पलाय्य संश्रिता दिशो जै
 त्रैव स्थितैः दिग्गजैः चिराय यथा रथं दिशु स्थिता गजा दिग्ग

विभाषाच्चिण्मुलो रिति विकल्पा न्युमा गमः ॥ ६४ ॥ अभीष्ट
 वपुरभीष्टं भृशमुष्णं रपिशोकदिति भावः सुरेद्रस्य वधः वंसी
 वंवारः शान्तिमगमत्तनिर्वाणं निर्वृत्तौ मोक्ष इति वैजयंती
 लामृदुलाश्रयतैर्जलोद्वाणजलोत्क्षिप्तता लवतानां पव
 दाद्री स्याज्जले नार्द्रमिति वैजयंती अत्र संतप्तस्योष्णोप
 लंकारः ॥ ६५ ॥ तपेनेति ॥ सदानियं न तु यथा काले प्रसून
 नग्रीष्येण निदाय उष्णोपगम उष्ण उष्ण गमस्तपः स्थियं
 हि मागमो हे मंतः शरदो तथा शिशिरो वसंतस्त्वष्ट्या न स
 त्ति वास्तव्यवस्तारः वसे स्तव्यकर्तृरित्यत्राप्येव दृष्टि
 य समुदायिनो रभेद विवक्षया समानकर्तृत्वं श्रवपुरेयुग
 क्तिः ॥ ६६ ॥ सन्नायमासन्नविनाशस्तुभ्यमपि दुग्धा पुनस्त
 तस्येदमिहो ए प्रसूये पयसं वसाना त्रजाता वेकवचने अन्य
 जे अन्ये च विदृश्यते उ प्रसूयः तथापि मनोः कुले जाते रा
 त्रप्रभाविनमिति महानुभावे तस्मिन्नकस्त्रिद्विरोध इति
 नः स्वस्य अंतपसंतं करोतीति अंतशब्दात्तत्करोतीति एवं
 नन्नपि जेरावणः जनकस्यापहं जानकीसीतातां

सं० १
११

जानतो यमो न्ये मानि हंकार एमा ह मानि नः सदा प्राण एये
मुं न्यतीत्यर्थः करणेन कार्ये समर्थन रूपोऽर्थः तत्र न्यासः ॥ ६४ ॥
पुमान्दाशरथिः अत इज भवनूरामः सन्निर्त्यः भवतेर्लः श
अमं रावर्णं प्रविष्टानि सेतुवर्षेऽदिभिरभित्तानि अत एव न्य
का निषकाः लंका समीपे समया निषकाशौ सामीप्ये सुवये
श्यते इति द्वितीयाह निष्ठाति प्रवधीत् अमिहा वयने लडि
र्थः शोवे प्रथमः ॥ ६५ ॥ अथेति ॥ अथ राक्षसः देहया गाने तरे
भूमिकारूपं तरमिव शैलूखो नटमिल्लयोः भूमिकारमना
मिर्त्यर्थः अवाय्य शिशुपाल संज्ञया तिरोहितात्मा तिरोहि
सतस्मादन्य एव एतत्तदोः सुपोकार न ज्ञासा सेतुलीति न
मिल्लित्यर्थः एव शैलूखो रूपं तरं अस्थाय तत्तद्वैषमा
दन्य इव भाति तिदोर्जन्य तदेवैव वश्यं संतार्य इति भावः
ति ॥ सः शिशुपालो बालः सनवपुषा न्यतुर्भुजो भुज न्यतुष्टय
त्रिलोचनो लोचनत्रयवानासीत् न्यवक इति ध्वनिः बालवि
वासनकरेण बलिना प्राकृतमहीमदधिष्ठितराजकः स
सेतुसारविः प्रसंशयं संयोनस्तीत्यर्थः प्रथमभावः व्य
निवदाधिव्यस्यापि विवाहाद्यथाह वामनः तानिवदाधि

ति अभिमान एव एकमुख्यं धनं ये वांते प्राण एयेपि न मानं
॥ स्मरतीति ॥ भातीति भवान् भाते ईवतुः दश स्वस्याप सं
चुदेशः चनां तादं इकार एण त्वनितापहारिणं सीतापठतीरं
लेती जलानियस्यसः अत एव आ विलम्बं तं पयोधिं विलम्ब्यले
मता विति हलायुधः समया निषकाठाकृते प्रतियोगे खपिद
ति अदोहनने भवान् स्मर इति काकुः प्रथमं जानासि किमि
सेपति छलनापरः परप्रतारणपरः एषं रावणः शैलूखो नट
यां स्यान्मूर्त्यं तरपरिग्रह इति विश्वः अपरा उपपत्तिं भवंत
तरूपः स नृसोपरावणः सन्नपि परे तितरैः स न भवा तीय
ज्ञासा सेतुलोपाभावः प्रतीयते इत्यायते प्रतिपूर्वादि एव क
षादिभिः अन्य इव भाति तद्वदयमपि मानुषदेहपरिग्रहा
॥ ६५ ॥ अथेति तदोर्जन्यं विभिराविस्मयकरोति ॥ सवात्त इ
वात्सी सीत नुष्कुरिति ध्वनिः तथा मुखेन पूरणं दुनिभस्तनुत्प
शेषणं तसंप्रति संप्रति तत्सर्वं मत्तर्हं तमिति भावः संप्रति तु य
नृप्रत्यंशं प्राप्य शैलः बलिहस्तो शवः करा इत्यमरः उच्चै
यीभावः वपुषा मुखेन नैतियेनांगविकार इति तृतीयाह
वयमपि अंगानां विकार इति प्रकृतेः आदिभ्य उपसंख्यानमिति

काः उत्सुकः कर्तुं उत्कपितुं उत्सुकं कर्तुं मिहर्षः उत्क उन्मना
सासामानभेद न्यतुरेण्यर्थः कुतः रतिं वितन्वता विरचय
सिने विलसन्तीत्यर्थः कषलव ककत्थ स्त्रम इति धि
कीडालीला न्यनर्मयेयमरुनाकारि इति न किल कार्ये वेस
यं संजाय निषेधनिवर्तने न जे इयमिति वामनः अत्रेदो प्र
कारिणा अनेन रावणे न विदग्धलिलास्तुरविलासिन्य इ
यान् पाटः अन्यथा विरुद्धार्थ प्रतीतत्वेन स्निग्धार्थं स्वदेखा
सिनीनां यादं तपविका विधमार्थं निया निदंत मयानिदंत
तासां विधत्सया विधातुमिष्टया विपूर्वादिधातेः सनिमिमे
स्थिया मप्रसयादिका प्रसयेयं पूनं जातु कदाचित् जातु सा
विषाणं देतपशुः प्रगे स्यात्कोउद्धिरदंतयोरिति विश्वः अ
न्यथा कथं गजाननस्येकदंतं स्वमुत्प्रेक्षते नूनमिति ॥ ६६ ॥
अनार्यः शूद्रा तस्थिय इत्यर्थः तासां परिधानानि अंतरीया
धूनेन चालने धूजो एयं ता लभुः धूज प्रीत्ये नु ग्वत्तव्य इति
तापराधहारिणि भावः उरुभुता सा सविष्णु लोत्त चक्षु
रिहमरः अत एव तस्य प्रियेण प्रमोदा स्पभूतेन अंगीकृता

इति निपातनात् एतच्छास्त्रात्करोतीति एयं ता तुमन्पटीय
ता चंद्रिकामिष्टा तुरोति मिष्टा शगं वद्धयता च इंदुना विला
नु एप्रसयः तस्मै रावणस्य नर्मसा जीव्यं कीडा संधिकारित्वं
र्थः अनेन स्यात्तनर्मसा निव्य निषेधनिवारणार्थं न जे
कृतस्या प्रकृतेन नर्मसा निव्य निषेधनिवारणार्थं न जे
स्यर्थः तासां मुनिताः विलासिनी विभ्रमदंतपत्रिकेति साधी
यतः स्निग्ध तदर्थं वगमदूराय तौ भवेदिति लक्षणात् विला
पत्राणि विभ्रमशब्दयोः वही समासपदवसात् तादर्थ्यलाभ
यादिना इकारः अवलोपोऽभ्यासस्येयादिना भ्यासलोपः तत्
ईद्विहमरः उच्यते मुत्पाटने विनायकस्य दं वैनायकं एकं
यापि पुनर्न प्रकरोति किमन्यदकार्यं मस्येति भावः एतन्ना
॥ निशंतेति ॥ निशंते गते निशंते गते हंशंतयोरिति विश्वः अ
लि अंतरीयोपसंख्यान परिधान न्यपोऽशुक इत्यमरः तेषां
नुकृतेन त्पुत्रा साव्यतापराधे नापि अंतःपुरं द्राहस्यम
षः संदष्टः सक्ती कृति वे पुमान् नृत्तं लोत्त १२ लसत रजयो
म्ना निदोषायेति प्रकंपनेन वायुना अनपराधे अपराधाभा

या

तेषु संक्रातप्रतिमाः संक्रातप्रतिविंशः प्रतिमानं प्रतिविंशप्रतिमेयमरः ते त्रयः एकविंशोऽसंक्रातप्रतिमाः अपि एकद्वितीयाः सहा
 येयाकिं प्रत्ययः परितोऽभितः सर्वतः पर्यविंशं येति तसि प्रत्ययः सन् सर्वेभ्यश्च वर्तमानाभ्यामिव्यते योरुवे येन प्रतिविं
 वभूयस्वात्सुरुषसमूहेन च तादृशे सुतेष्टान् कसिरे पुरुषा ध्वरं ध विक्रसमूहे तेन कुते छिति वक्तव्यमिति प्रत्ययः
 एतेन विज्जन्तमुक्तेययपि निस्तंभे निगवाक्षे निभिर्जित्तरसंज्ञये प्रासादाग्रे तरणेषवा मंत्रये प्रावभावि तमिति का मंद
 कीये मंत्रभूमेस्तंभ प्राचुर्य प्रतिषेधो दृश्यते तथापि रतस्यापि विज्जन्तो पलक्ष एतादृश इति भावः ॥४॥ अध्यासा मिति
 प्रमीत्रये न्युते गहे मपीठा न्यध्यासामासुः अधितस्युः येषु पविषा इत्यर्थः अधिशोऽः स्यात्संक्रमेति कर्मत्वे प्रास उपवेश
 ने लिटि दया पाश्वत्याम प्रत्ययः कृज्जानु प्रयुज्येते दिट् सोरनु प्रयोगः अस्पृश्वत् कृजोऽनु प्रयोगस्येति कृजो एवेति निय
 मादसौ नीत्प्रनेदेतैः पीठैः केसरीभिः सिंहैः क्राता नां त्रिकूट स्यात्त्रिकूटादेः शिखराणामुपमा सादृश्यसमूहे उल्लवहे कर्म
 लिलिटि संप्रसारणं त्रिकूटान्यस्य सत्यर्थं सैजाकूटो स्त्री शिखरस्य गमित्यमरः उपमालेकारः ॥५॥ गुरुद्वयायेति ॥ अथोपवेश
 नानंतरं विन्ये इति विन्यरणे वक्तव्यं कर्त रित्युक्तिः न्यासकारः असनयोजने प्रतिषेधे वक्तव्य इति वन्येण व्यादेशभावात्
 रिः गुरुर्वरुवरामयोः वितव्यजेष्टप्रात्रोद्ध्याय द्वाभ्यां गुरुभ्यामिदृशः गुरुणोः महतो रभये कार्ययोः पूर्वोक्तयोस्ते विप्रति
 षेधं विरोधमाचक्षते आख्यातवान् तत्त्वबलविरोधो विप्रतिषेधः ॥६॥ द्योतितेति ॥ बुद्धमाद्यभावः पुष्पविशेषः माद्य
 कुदामित्यमरः कुदकज्जलाजलीवदताः यस्य तस्य कुदकुज्जलाज्जदतः अग्रां तशुभ्रवधराहेभ्यश्चेति अग्रा स्यपदवहु व्रीहिसमासा
 तौ वैभाषिके दतादेशः तस्य तरेः सरस्वती संतः प्राधान्या समासं तः समसमाभ्यंतरमिदं सद्योतिता प्रकाशिता ये सैः स्थितैः स
 पितेव स्थालिते वस्ताते एषतात्कर्तृरितः अति हीयादिना पुमागमः मितं हस्यः शुद्धवर्णस्फुटाक्षरा स्वप्रकांतिप्रभावतस्य
 भाविक्यावर्णशुद्धे हेतुत्वं मुतेष्टते स्मितपूर्वमिलापी हरि रिति भावः ॥७॥ स्थिति विव्या दृष्टं शुद्धे स्नानकार्यविप्रवेधं निवेद्य
 तत्र स्वमतमावेदयिष्यन् पंडितमनिवृत्तं तव स रिहारति ॥ भव किं रा मिति ॥ भव किं रां युष्मद्वक्तव्यं अवसरप्रदाय संप्रजनायेत्यर्थः
 नाः साकं च न्यासिसिद्धं तात्प्रापनार्थमुच्यते न तु सिद्धा तत्वेनेत्यर्थः तथाहि पूर्वज्येते स्मिन्निति पूर्व रंगो नाट्यशालां तस्थक

सं० २

पिपूर्वरंगरतिदशरूपक

व

ततीया करंतेयादिना स्तेषां नुप्राणिते यमुस्त्रक्षारविसंशयमिति तस्य पूर्णं दुर्निभ इत्युपमायाः संसृष्टिः हरिहरादितुल्यमाह
 वादितीभावः ॥८॥ स्वयमिति ॥ यदृष्टया स्वप्रयास्ये समर्थे न न तु देवता प्रसादवत्तादिति भावः सुरैर्देसरक्षासां देव
 दाजया तु धनानां अनुग्रहावगम्ययोः प्रसन्निरहयोर्विधाता कर्ताः सौ शिशुपालः अभिराक्षभिरा राधिताभिर्देवताभिः ई
 स्वरादिभिर्वितीर्णो दतो वीर्यातिशयः प्रभावातिशयो येनां तान् दशाननाहिनहसति अनन्य प्रसादलक्षै स्वयंमपि क
 थं याचके स्तुत्यतेति गर्वाद्धसतीत्यर्थः ॥९॥ बलेति ॥ जिगीषुणा नियोत्साहवतेत्यर्थः तेन शिशुपालेन बलावलेपात्
 बलगर्वादधुनापि पूर्ववत्पूर्वजन्मनोवजगत्प्रवाधते तथा हि सतीपतिवता योषिदिव सुनिष्कला अतिस्थिरा प्रकृतिः
 सभावाभावां ते व्यपि पुमांसमभ्येति पतिं या नाटी चरति मनोवा कायसंयतां सामर्तुलैकमात प्रोतिसद्भिः साध्वीति
 न्याय्यते इति मनुः उपमापमेय पुरस्कृतोऽर्थो तरन्यासः ॥१०॥ तदेनमिति ॥ तत्तस्माद्विधेर्विधातुरपि उल्लेखितशसनेस्व
 यं विधाता इत्युक्तरिया तिकां देवतामिदं कर्तव्यं कीनाशः कर्तुं के शुद्धे कर्ता यशुधातिनो रपीति विश्वः न चैत्प्रादुर्लिकह
 सेन सर्वमारणभवादशा मवश्य कर्तव्यत्वादिति भावः आह शुभे तराचारेण दुराचारेण विकल्किमाः परिपाकेन निवृत्ताः
 कालपरिपाकेन प्राप्ता अपदोयेषां ते तथा तां अितक्कि रिति पचेः किक प्रत्ययः क्रमेर्मनिसमिति तद्धिते मप्रत्ययः असा
 धवोदुष्टाः सतां भवादशां जगन्वियदृणां विपाटनीया बध्या हि न च नैर्दृष्टा दोषः स्वदोषैर्बतेषां विनाशविप्रित्तमात्र
 तादस्माकमिदं शयेन शुभे तरे सादि विशेषणैः सामान्येन विशेष समर्थं न रूपोर्थो तरन्यासः ॥११॥ किं नैव दुष्टनिग
 हे शिखानुगृह्य स्यादिया हे रुदयमिति प्रारि बधो दयात्तरि पुनाशलाभा तात् उद्धृष्टमनैः क्रिंसात्तद्वत्तदाज्यं स
 स्वमिति यावत् पृथ्यादिहा दां शब्दादिमनिचप्रत्ययः कर्तो हलादे लचोरिति स्वप्रत्ययः रवन्निहस्व इति उपधाया हस्यः
 पुरुशोऽपुशान्तिदारयतीति पुरंदरः इक्षुः पूः सर्वपोदां रि सदा रि ति स्वप्रत्ययः स्वनिहस्व इति उपधाया हस्यः वाच्यं यमपुंसो
 निति निपातनाददेतत्तं मुमागमस्तस्य रुदयं कर्तृपुः भूयोपि पूर्ववदेवेति भावः यनपुलकयोः साद्रोमां यो पुनोऽमो

तु प्र ति ०॥

चंचुरविखलो नमश्च त इति भावः मध्यमपराध्यति ति दु सती तियत् कु धद्रुहे सादिना चतुर्थी तत् इति शेषः च तदो नित्यसंब
धान्दूयेन परित्येदूरे देवदिक कर्तरिल ३ तमेकवचनं किं तु लोके द सते गहि तं द ह ती तियत् लप सद चर जप जम द ह
दश गृह्य भाव गृहीया मिति य उ जप जम द ह दश भं जप शं ये द्रियाभ्या सस्ये नु मा गा ग मः अदो लो क द ह नं मा दुः स्वा करो ति दु
स्व मनु भाव य ती स र्थः दुः स्वात्प्रा ति लो म्य रति रा प्रत्ययः अतस्त्रे व्ये ए न मि या त व्यः पार्थ स्तु पार्थ ना या पञ्चा त्स मा भे य इ ति
भावः ॥ १५ ॥ स्व मते निग मं य न पर मं ते म्मु मु मुः पृ द्धु ति म मे ति ॥ ता व त भ व न्म त प्र व ण प र्यं त मि य र्थः म म म त मि दे
अं गे त्या मे त्रे व्य यं स य स बो ध ना र्थ काः स्फुः स्फुः २ स्फु टा ग ते हे भो इ स म रः चां यु व योः अ पि यु ष्म द स्म दोः ष स्त्री च तृ र्थी
इ ति ती या स्था न यो र्वा ना वा वि ति वा मा देशः म ते म्मु य तां वि धो लो र् त द पि म यो त्रो त व्य म न्य धा सं दे हा नि वृ ति रि ति भा
वः वि दु ष स्ते कु तः सं दे ह त त्रा ह ज्ञा त सा रो ज्ञा त त त्वा र्थो कः का र्य व स्तु ति क र्त्तव्या र्थे सं दि ग्धे सं शे ते अ तो म मा पि सं दे
ह इत्यर्थः दि ह उ प द्र ये क र्तरि ल र् च त्व ले सा मा न्य न वि शे ष स म र्थ न रू पोऽ र्थो त र न्या सः ॥ १६ ॥ या व दि ति ॥ प्रा प्त्वा र्थो
या व न र्थो या व द र्थो या व द व धा र ण इत्यव्ययी भावः या व द र्थो व द नि य स्या त् अ मि भे य सं मि ता क्ष र मि य र्थः वा न मा दा य ग र्हा उ क्रे य र्थ वि र रा म
तू ष्मो म्मा स्त व्या उ प र्थ ये यो र म पर सै प दं त या हि त यो हि म ती यां सः उ त माः प्र कृ त्या स्व भा वे न मि त् भा वि णः दृ ष्ठा ला प नि वे धो दि ति भावः ॥
व द र्थो का रः ॥ १७ ॥ अ यो द्वा पिः कु ल के न रा मे व र्ण यं स्त द्वा व्य म व ता र य ति कु ल के तु पा टो ले स्था द्वा के सं व धा तुं ध वे स म रः त ता इ या
दि ना त तो रा मो ज मा दे स्य त रे ण न्व यः स प लो रि पुः रि पु वे रि स प ल्ता री दि ष दे ष ण दु र्द इ स म रः त स्या प न यो य म रः त स्य स्म र णे न
योऽ नु श यः प ञ्जा ता पः भ वे द नु श यो दे षो प ञ्जा ता पा नु व ध यो रि ति वि श्वः ते न स्फु र ती ति अ नु श य स्फुः ते न स्फु रा ओ षे वि व मि ने
सु प मि त स मा सः रा मा याः ओ ष वि व स्य नु व ने न वि तो रा मो ष वि व नु व न न्ने न्नु र स्ते न की त ञ्च नु प न्ने र णौ वि ति च नु प प्र स यः
ओ षो ल योः स मा से वा प र रू पं व क्त्वं ते नो षे नो प ल क्षो तः स म र स र इ ति भावः उ प मा दे मा स योः सं स र्ति ॥ १८ ॥ वि व क्षि त
मि ति ॥ वि व क्षि तां व र्ज्या मि मा ना द ग्रे व कु मि र्दं व ने नू जो वा स ने तं ल क्म णि ता त त्स्व णे वि व क्षा क्ष ण ए व स वि ल्ने वि नो ति प्र ति सं दृ तं

रामानुरोधान्तिरु अर्थविदः कार्यं नुस्यमन एव पवनव्याधेरु हवस्यगिरमु तरपक्षतां प्रापयन्त्यमस्यसावलं विहादि
ति भावः एतेनास्यव्यग्रतो ता ॥ १५ ॥ पूर्णयन्निहि पुनः मदिरा स्यादेन मयपात्रेन यो मरसेन पा टलितार ती कृ ता कृ तिर्यो सो
रेव या व द ने य दु रि दं म य ले प तां वां ला दि अ क्षि नु व न सं क्रां तं इ ति भावः अ य स्या द्द नो दि र्दं निः स्वा सा ध र नु व न यो रि ति वि श्वः ते
न प रि पू र्णे म्मु दे पु र य यो से र शे पू र्ण य न्म म य न् इ ति का म वि क रो तिः उ रि द प रि पू र्ते स व र ति का ले मु खं स्त्री णां म्मु द्मा रे व ठ के
मू ना मि ति स्म र णा त उ रि द पा व न व वि रो ध स्या मा स हा वि रो धा भा सो ले क रः अ भा स वे वि रो ध स्य वि रो धा भा स इ व्य त् इ ति ल क्ष
ण ना त ॥ १६ ॥ अ ज्ञे वे ति ॥ पु नः अ ज्ञे वे लो लु पा याः अ लिंग न लु द्वा याः व ध्वां स्त न यो क र्क स्म का टि न्य स्य सा क्षि णी उ प द
क्षी नी स पू र्ण य मा न त ये ति भावः सां क्षा त र द र्श र सं ज्ञा या मि ति सां क्षा त श द्वा दि निः प्र त्ययः व न माला म मि मा तो र रं क र त मे मु ख
नि ले नि ष्वा स मा र्ते म्मु प य न्म म प य न्म म प य ते र्णं तां ल्ले र श द्वा दि निः प्र त्ययः व न माला म मि मा तो र रं क र त मे मु ख
द ति श यो ति ॥ १७ ॥ द र्श ति ॥ पु नः सं ध्या यां अ र्णे व्यो म्नि स्फु र ती स्ता राः अ नु कु र्व ती इ ति त यो क्ताः कु तः दि ष ति श त्रो दे षे ण रो षे
णो प र तं गे व पु वि सं गि नीः स ताः स्वे द व वि षु षः स्वे द वि दू न् ए व ति विं दु ए व तौ पु मां सौ वि षु षः स्य मि स म रः द प त द धा नः ना
भ्य स्ता अ र तुरि त्नु म भावः उ प मा ले का रः ॥ १८ ॥ प्रो क्त स दि ति ॥ पु नः प्र क र्षे ण उ ल्त्त स तां कु - योः प्रो ता नो स्य ता नो प प्र ग द
ला नो मा लि व य श का ला नो वि वा कां सा प्रो ते ति प्र पू र्ण दे न क र्म णि ते म ज्जा दि ता सं प्र सा र णे कृ ष्ण त रा सं गे नी ले स री यं हो प्र
वा रो त रा सं गे स मी व ति क त्वा सं ध्या न मु त री यं च स म रः त स्य रु नि नू त प ल्ल व स्यो मं जौ त प ल्ल वी वि द ध त वि द धा नः लो क
त मि ष्ण ण नू त प ल्ल व व दू म्नां कु र्व न्नि स र्थः धू म धू म लो क स लो हि ता मि स म रः व न न द वा य स्य रु नो अ न्ये दी य ता यो ग
त सा द र या सै पे नि र्दे श ना ल के रः ॥ १९ ॥ क कु प्री ति ॥ क कु प्रि क न्या याः रे व साः व क्त्वा त र भ्ये त रे व से न स्मि या ल भो पि वा से
वा से ना य या त या त नु स्य से र म्म वा सि त ये र्थः सं स्का रो ग ध मा ल्प यो र पि वा स न मु न्य ते म दि र या कृ त नु यो ध कृ त सं स रं पि
गे रू ष गे पि न मि स र्थः व्य व ज यो नु स र्ते इ स न प स द्वा द प्र स य वि धा ना दु प स द्वा ध पे र्थ म प्र स यः मु ख मो द स्य मु ख गं ध वि शे ष आ मो द

सं० १५

लक्ष्यात्वे ध्ये लक्ष्यं शरयं च निमित्तं च समं विदुरिति वैजयंती प्रपराद्धः सवलितवाहस्यधनुः प्रहरणमस्य धानुः कोधन्वी प्र
 तरणमिविवेकवलि तमिव व्यानिष्फालं कार्यं च स्वयं ज्ञातं न च तु वा ज्ञेयं ति भावः ॥ ३० ॥ इत्यं धा ३ एषादि पाठमात्रे न मे
 न इति प्रसिद्धेः संप्रति स्वयं मेव स्वयं रूपमाह ॥ सर्वेति ॥ सवालं कार्यं नि संध्या देति तानि ता नि शरीरं लिखेयु पमित समासः वाक्ये स
 गतानामिवेति लिंगात् तेषु सर्वेषु कार्यं शरीरेषु सर्वेषु शरीरेषु च सर्वकार्ये चिद्यर्थः अंगानि स्केधा ईवेति पूर्ववत् समासः तेषां
 पेचकं मुक्ता स्केधं पेचकं मिवांगं पेचकं हिते सूर्यः पेच परिमाणमस्येति पेचकं संधः संख्यायाः संज्ञा संधसूत्राध्ययने चिति
 केन्यस्यः सुगोतो भक्तिभजनीय एषां सौगतः बौद्धः भक्तिरिति अंगप्रत्ययः तेषां मन्यो आत्मा इव मही भूता मन्यो मेवो नास्ति क
 प्रमाणं समारंभो पायः पुरुष द्रव्य संपत् देशकाल विभागः विनियो तं प्रतीकारः कार्यं सिद्धेति पेचं मानि यथा ह का मंदकः सहाया
 साधनो पायाः विभागो देशकालयोः विपक्षे प्रतीकारः सिद्धिः पेचं गान्ध्यात इति रूपवेदना विज्ञान संज्ञा संस्कारः पेचस्के
 धाः तत्र विषये प्रपेचो रूपस्केधः तदज्ञान प्रपेचो वेदना स्केधः आलया विज्ञान संज्ञा नो विज्ञान स्केधः नाम प्रपेचं संज्ञा स्के
 धः वा सना प्रपेचः संस्कार स्केधः एवं पेचधा परिवर्तमानो ज्ञान संज्ञा न एव आत्मा इति बोद्धाः एवं च यथा बोद्धा नो सर्वेषु शरीरे
 षु स्केधं पेचकतिरिति आत्मानास्ति तथा राजा मुक्तो गपेचकतिरिति संज्ञो नास्ति इत्युपमालंकारः तत्रास्माकं समग्रमेवेयं पमेव
 यात्र काल इति भावः ॥ ३१ ॥ अथ मंत्रितार्थ क्रिया विलंबे दोषमाह ॥ मंत्रेति ॥ संवत्तै र्गैः सर्वो गैः पूर्वोक्तै र्पायिदिभिः उरस्य ला
 दिनिष्क्रोपलक्षितोपि सवंग संवत्तो पीत्यर्थः मंत्रो विचारः अधीरो भीरुः युध्यते इति यो रुमद इव पेचाद्यन्यपरेभ्योऽन्येभ्योऽरि
 भ्यश्च परंदूरान्यमुखेषु परोरिपरमात्मनोरिति विश्वः भेदो विदु रं एत तीयगमिले च तस्य शंकया निरे स्यात्वे विलंबितु मित्यर्थः
 न स ह तेन क्षमते शक्यं दशध्वेयादिना मुमन्प्रत्ययः अतो न विलंबे वितव्य मन्यथा मंत्रं भेदकार्यं हानिः स्यादिति भावः ॥ ३२ ॥ किंचेति ॥
 स्वरूपपर्यालोचनया विनविलंबः कार्य इत्यभि प्रयाह ॥ अतो न दय इति आत्मनः उदय सिद्धिः परस्य शोभाया निः बीज्या हा ज्वर
 शोभो निरिद्यो एणदिके नि प्रत्ययः इति द्वयं इदं परिमाणमस्या इय येतावती किमिदं याला द्य इति वतु तपो यश्च उगी तश्चेति ति
 पनीति नीति संग्रहः एतद्व्यातिरिक्तो न कश्चि न्नीति पदार्थो स्तीत्यर्थः पदमत् बाहु एषादि वर्णं न सर्वोध्यमस्यैव प्रपेच

॥ ३३ ॥
 १७

तद्व्यमुरीक्यां गीक्यउरीकृतं उरीकृतं मंजीकृतं इत्यमरः उर्यदिष्मिदा च ज्ञेति गति संज्ञायां कु गति प्रादय इति समासे लोत्व
 नादेशः कृतिभिः कुशलेर्वान्यस्य वागमि त्वे कश्चादित्यदलुक् सले वद्वया यति पुत्रेयादिना सूत्रा मिति स्यामीत वं च दो विष
 यत्वा द्वा त्म एण दिवा न्य ॥ ३४ ॥ यः प्र ता य ते विस्तार्य ते कर्मणि लि उ त नो ते य की या तं त स्मा दा त्मो द या र्थि मिः अ विलंबा इष्टु रु
 ३५ ॥ कुतः तन्तो तरी य क त्वा त स्येति भावः ॥ ३६ ॥ ननु लक्ष्यो दयस्य किं परोरि ये स त ह ॥ त मिति ति ॥ महीय सं म हा त्म
 नां परे ए प्रभू नापि महि स्तापि ए ॥ ३७ ॥ र्थे ए त पियोगः संतोऽपलभो न अत्र तस्य भोव पूर्णः सन् नो द्वादयी कोक्षी व ध्य
 र्थमिति भावः महार्ण वा दृष्टांतः निश्चयो यस्मिन् सदृष्टा तो निदर्शनं मुपमान मिति यावत् नराज्ञा वद्धा वलं बुद्धिः का
 र्या अ सं तु द्वा द्वि जा न द्याः सं तु द्वाः पार्थिवा इव सलज्जा ग लिका न द्या नित्जं व कुलांगने ति न्या यादिति भावः ना
 ये दृष्टा ता लंकारः विं व प्रति विं व भावे नो प स्य स्य ग म ले न स्यो स्या ना त किं तु दृष्टां त शो धे न त स्या मि धा ना दुपमालंकारः
 अत एव दृष्टा तो दा हर ए नि दर्शन रूपाः शब्दान प्रयोक्तव्या यो न रु तया य ते रि ये का व ली लंकारः ॥ ३८ ॥ तथापि सं तोष
 रोष माह ॥ ३९ ॥ यः स्वल्पया सं स पदा सु स्थिर मात्मानं म न्यते इति सु स्थिरं मन्यः स्वस्य मानी भवति आत्म माने ख ज्ञेति ख
 श प्रसये मु भागमः त स्या त्स सं तु द्य स्य तां स्वल्प सं पदं के त क्य स्ताव तैव क ताये विधि देव मपि न व र्जयति इत्यहं मन्ये पो रुष
 ही ना देव मपि जु गु ष्ते त स्य र तेः परा र्ण्यादिति भावः ॥ ४० ॥ किं च परा क मते एव वं धो द यो ना न्य त इ या ह स म लो ति ॥ मानि नो
 अभिमान वतः परा न् श नू न् स मूलं ह ता स मूल धा त म धू तः उ न्मूल ये त इत्यर्थः समूलो कृति जी विषु ह नू क म इति ए मु त्
 रयः कषादिषु यथा विध्य नु प्रयोगे इति ह तै प्रयोगः नो येति किं तु ह तै वो ये तीत्यर्थः अव ह त्वा वो दये अ च ये स धं ग ठं त मे
 ध त म सं धां ते गा ठे ऽ ध त म सं धि म रः अव स मं धे म्य रु म सः इति अ प्रत्ययः प्र धं सित मं ध त म सं ये न सः उ द या त्वा गिति भा
 ति भावः र विरु द्वा हर णं दृष्टांतः अत्रा वि दृष्टा तो ऽव म हा र्ण व इति व दुपमालंकारो न दृष्टां त इति दृष्टव्यं किं चानु धि न्न शत्रोः प्रति
 र्वे व दु र्घं दृष्टा ह ॥ ४१ ॥ विपक्ष इति ॥ विपक्ष मखि ली कृ या विल मुग्धि न्ना प्र स ता अ नू न्म ल्म स्यः प्रति द्वा दु र्ल ना स लु त्प ति

ननु केवल इति सर्वथा धीराः यन्निवेद्यार्थः अत्र धीरा रोच्यमाणयाः स्वक्याः प्रकृतप्रमाणेदं रूपोपकारपर्यं केतयाप
 रिणमात्रकारः अत्रोच्यमाणस्य प्रकृतोपयोगे परिणमयति तन्मात्रं ॥ ७ ॥ अथ प्रज्ञाप्रज्ञयोर्द्विभ्यां वैषम्यमाह ॥
 स्पृशंतीति ॥ तीक्ष्णः निशितप्रज्ञाः शरवत् शरेण तुल्यं सौकम्यं स्पृशंति अतः कार्यस्य कार्यस्य अंतरविशतिः अल्पा
 या सनवत् कार्यसाधयंतीत्यर्थः बहुस्पृशापि व्यापितापि स्थूलेन सेदेन बृहताश्मना मेवोपलेन तुल्यं अश्मवत् ते
 न तुल्यं क्रियायेद्वृत्तिः बहिरवकार्यस्य कार्यस्येति भावः स्वीयते स्थितिः क्रियते मूले तुल्यस्य हेतौ वैकुं प्रपस्य न मूख
 के गृहणयति स्वरिखननवत्परिहासास्पदमवतीति भावः तद्धितगतेयमुपमा ॥ ७ ॥ आरंभन इति ॥ किञ्च अज्ञाः अप
 ल्यं तु दुर्भवे कार्यमारंभते प्रकाममयं तैव्यामा स्वरिताश्मनवन्ति न न पारंग दुर्तीति भावः कृतपियः ॥ सिद्धितु बुद्ध
 यस्तु महारंभाः सेतोमहायोगाभयंति निराकुलाः अव्यमातिष्ठति पारंगं दुर्तीति भावः ॥ ८ ॥ अथ प्रज्ञावानपि न
 प्रमादोदितः ॥ उपायमिति ॥ उपायमास्थितस्यापि उपायेनैव कार्यसाधयता पीत्यर्थः किमुत व्यग्रस्येति भावः प्रमा
 यतोऽनवधानस्य प्रमादानवनते समरः अर्थाः प्रयोजनानि नश्येति तथा हि शयालुर्निद्रालुः आलुश्चिश्चिह्नो गृहणादा
 लुम्पमान्यातीति मगयः व्याधः मगयाधयश्चैवैरणदिकः कुप्रययातो निपातः व्याधो मगवधा जीवो मगयूयाधक
 यमरः उपशेतेऽस्मिन्निति उपशयो मगमार्गस्थायिने व्याधस्यात्मगुप्तिरूपानं गते विशेषः एतिस्य प्रसयः तत्र तिस्र
 तीत्युपशयस्यो मगन्न हंति मगविशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थोतर व्यासः ॥ ९ ॥ एवंप्रज्ञायाः आवश्यकत्वं मुक्ते अर्थो
 त्साहस्यमाह ॥ उदेतुमिति ॥ जेतुमिच्छः जिगीषुः एकैव द्वादशस्वपिराजसु मध्ये द्वादशस्वादिद्ये बुदिन केयोदिन करे व्याप
 प्रीयमाण आदित्यः स इव स सुहृत्सहस्रजन्तुः दुज्जन एव न तु निरयोग इति भावः उदेतुं कल्पते उदयाद्यप्रभवते उत्साहशक्ति
 रैव प्रभुशक्तेरपि मूलमिदं नाना लिंगादतूनाना सूर्यलमिति श्रुतेः प्रतिमासमावृत्त्यभेदात् द्वादशहंतं त्रैकस्यैव द्वाद
 शात्मकत्वं द्वादशात्मादिवाकर इत्यमरः तेनार्थमादयः पुरोक्ता दृष्ट्याः राजानस्तु अरिभिश्च परेभिश्च मित्रैश्च मित्रैश्च मत्परं तथा

रिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः स्मृताः चैव येति शेषः पाणिग्रहास्ततः पञ्चादात्रेयस्तदनेतरं आसारावनयोऽप्येव
 विजिगीषोस्तु पश्यतः पाणिग्रहास्ततः आकंदा सारज्जेत्यर्थः अत्र नृत्वार इति शेषः एवं नवभवंति विजिगीषुर्दशमः अत्र
 अत्र विजिगीषोऽन्मध्यमो भूयं तरः अनुगृहसंग्रह तयोः समर्थव्यस्तयोर्विधेमेउला द्वादशैर्वा मुदा सीनो बलाधि
 क इति मध्यमो दासीनाभ्यां सह द्वादश वेदितव्याः पूर्यमाणः ॥ १० ॥ उपायमास्थितस्य सवराजानप्रमादोदितस्युक्ते अमा
 रप्रकारमाह ॥ बुद्धिरेव शस्यस्य सः बुद्धिशस्यः आमोद्यपातिपातिह्यात्तस्या इति भावः प्रकृतयः स्माम्यमायादि
 राज्यागानि प्रकृतय इत्यमरः ता एवांगानि गगणयस्य स प्रकृत्यैः तद्वैकल्ये राज्ञो वैकल्यस्यादिति भावः घनादुर्भेदा से
 वतिर्मेतदुत्तिरेव केचुक्कः कवचं यस्य सतथोक्तः मंत्रमैदेराजभेदादिति भावः अरतीति अरः पञ्चाद्यस्य स एव आरोमुठे पुर
 षः प्रज्ञादिवात्स्यार्थिकोऽणप्रययः चारश्च गुरुपुनर्गुरुमरः स एवैव एव च सूर्यस्य सः चारश्च एव अन्यथा स्वरमेउलेव ता
 तो दवानां दधस्येव राज्ञः पपदे विनिपातादिति भावः स्वात्तं देशहरो दूत इत्यमरः दूत एव मुखं वाग्यस्य स दूतमुखः अन्य
 यामूकस्यैव वाग्यवतारासिद्धौ तत्साध्यासंख्यादिकार्यप्रतिबंधः स्यादिति भावः एवंभूतः पाणिवः कोपि पुरुषः अन्य एवायं लोक
 विनक्षः पुमान्निर्णयः अतो राज्ञा सर्वदा बुद्ध्यादिसंपन्नेन भवितव्यमेतदेवा प्रमत्तं अत्र न्ये स्वरूपहानिः स्यादि
 ति भावः अत्र कोपीति राज्ञो कोपीति राज्ञो लोकसंबंधे - संबंधोत्पातद्रूपानि शयोक्तिः सान्बुद्धिशस्य इत्यादिरूपकनियुक्ते
 तितेन सहागानिभावेन संवरः ॥ ११ ॥ अतुयोपायसाध्य इत्यादिना यत्सात्रमेव कर्तव्यमिदं कृतं तत्रोत्तरमाह ॥ तज्जति ॥ का
 लेजानातीतिकालः कस्यायकाल इति विदुष्यर्थः अतो नुपसर्गकः नहि गुपयेत्यादिना कः विधेः समासे कमेपि पदस्यैव
 वल्लभाषणं तस्य महीपते स्तेजसा बमेवैति वा एकोतो नियमो नास्ति किंतु यथाकलमुच्यमया अयलीये तथा हि रसान
 ष्मन्मरदीनभावा न निवेदादीन्नेति यत्सात्यरसभावविदः भावगृहणं सेपाता पातं कवेः कवितुरेकं केवलमोजः प्रौढप्रबंधं
 वा एकोऽप्रसादः सुकुमारहारप्रबंधं हं वान किंतु ततश्च सानुगुणोपनयथा योज्यमुभयमप्युदेयं दृष्टं तां लेकरः ॥ १२ ॥ यदु

ते क्रियासमाप्तिरूपेण विराज्यते इति तत्रोत्तरमाह ॥ **कृतेति** अपरे शब्दे कृतत्वं चोपकारोऽप्यस्य सः तथा च नानावि-
 श्रुतविक्रियः अंतर्गुहविकारः अतएव साध्योऽप्रति समाधेयस्य गदो यथा रोग इव इव शब्दा यथा शब्दा इति दृष्टिकालेन बलवत्प्रावसे-
 प्राप्ते सति कोपे कुर्वते प्रकुप्यतीत्यर्थः तदुक्तं बहो दमित्रं स्केने यावत्कालविपर्ययः तमेव न्यागते काले भिद्यते इति वा श्रमः ॥ **इति**
 इतश्चेतदा नीक्षितव्यमिह ॥ **प्रद्वित्ति** ॥ मरुना मरुवस्तु नाव्यवहितं तेजोऽर्था न विषया न भोक्तुं प्रकल्पते प्रभवति प्रदीपोऽभ्येत-
 रस्य यामध्यस्य यादशयावत्ता स्नेहं तैलादिकं माद्यते अन्यथा स्य मेव निर्वर्त्य इति भावः ततः स्नाति पूर्वकमेव स्नात्वं फलती-
 तिसर्वथा प्रथमतः स्नानं तव्यमिति भावः दशावर्तववस्थायां स्नेहं तैलादिकं रसा इति विषयः विशेषेण सामान्यसमर्थनायां तर-
 न्यासः ॥ **रूप** ॥ तर्हि पुरुषं मा भूतनिरोक्षमस्मिन् देवमेव श्रेयो विधास्यतीत्याशङ्क्याह ॥ **वेति** ॥ विद्वानभिज्ञः दिव्यमतिर्यस्येति हे हि-
 को देव प्रमाणक इत्यर्थः देवदिव्यभागे यं भागं यं भागं स्त्रीतियति विपिरियमरः अस्ति नास्ति दिव्यमतिरिति ट कृतं द्वावद्वैतव्यक्ततामे-
 व नास्ति वते स्वर्थाय दिव्यस्य विनाश इति भावः तथा पौरुषे केवलपुरुषा कोरेपि युवादिता दणप्रत्ययः नीषदतिनातिवृत्तिहे-
 व प्रातिकूलत्वे तस्यैव कल्प इति भावः किंतु सत्त्वविः सप्यं क्वचित्ता शब्दार्थविवतयोः काव्यशरीरत्वादिति भावः यथा हवा-
 मनः अदो वै सगुणो सात्त्विकारो शब्दार्थो काव्यमिति द्वयं देव पौरुषं चापेक्षते अतः पौरुषमव्यावश्यकमेव किंतु काले कर्तव्य-
 मिति शेषः ॥ **इति** ॥ अथ स्नाते फलमाह ॥ **स्नानेति** ॥ रस्यते अश्वाद्यत इति रसः श्रृंगारादि रसते स्नादनाथं तात्पर्यं ते इति रसाः इति
 निर्वचनात् तत्परसम्पत्तसीभवतः स्नायिनः स्नायिभावस्य रसादे रसः स्नायीभावः रतिर्हो सश्न शोकश्च कोपो साहो भयं त-
 चा जगुषा विस्मयसमाः स्नायीभावाः प्रकीर्तिता इत्युक्त्वा तत्तस्यैकस्यैव अर्थे स्नादुभाव रूपे प्रयोजने भूयो सः संस्कारिणा-
 व्यभिचारिणो भावः निर्वेदादयः विभावहीना मय्युपलक्षणे तत्तयथा प्रवर्तते तदुक्तं विभावे रनुभावे असात्त्विके व्यभि-
 चारिभिः प्राणीयमानस्यादुहं स्नायीभावा रसास्मत्ता इति यथा स्नायिनः स्थिरस्नानं यापकं प्रतीक्षमाणस्य स्यः तस्यैव
 नेतु जीमिषोर्नायकस्य प्रथमं प्रयोजनं भूयो सोमहीभूतः राजानः प्रवर्तते स्वयमेवास्मै कार्यं साधयेतीत्यर्थः अतः स्नानं

मिति भावः

विशेषः

वैतुगुणैः श्लेदादिभिस्तुभिश्च कल्पतां रं चितं गुं फितां निर्मितां च विजं शब्दादिनिजं विवरूपं च वाच्यं पटीं शाही-
 निवप्रसारयति इति वाग्ये बंधिषे वेति स्तुतिः रामवा गुनैव विषे ति निंदा च गम्यते अत्र श्लेषश्रुद्धि विषया संभवेन
 सर्वालंकारबाधकत्वादुपमा प्रतिमोत्थापित प्रकृता प्रकृतश्लेषो यमिष्यलंकार सर्वस्वकारः एवं पूर्णोपमाया विवि-
 धयत्वा प्रसंगात् श्लेष प्रतिमोत्थापिते यमुपमैवेत्यर्थः ॥ **अथो** ॥ **इव** ॥ स्वसिद्धांतं वर्णयिष्यन् स्तुत्यागर्भं वपरिहर-
 न्तरिममि मुरली करोति ॥ **विशेषः** ॥ विद्वान् तस्य विशेषविदुषः विशेषज्ञस्य गमिगम्यादिपाठान् द्वितीया समासः त-
 वपुरोऽप्ये शस्त्रं नीतिशस्त्रं मुक्ता ह्येते उपन्यस्यते यत उ ह्नुत मुपन्यस्त कथितमिति वैजयंती सात द्रुहणमिष्यथ-
 विधेयप्राप्त्यनन्तरी ॥ **लिङ्गनिर्देशः** ॥ बहुरुक्ता हितुः परिचयस्यैव अग्रा सदा र्थे हेतुः गुणनिकाशमेतुने-
 मा स्नातमिति यावत् न तु वैदुष्यप्रकटनमिति भावः गुणश्रेणे नैवो रादिकगणः रापासः अथो युष्मत्ततः संज्ञाया-
 केन्यत्पूर्वस्वकारः ॥ **अथ** ॥ सप्रतिस्वमतमुपन्यस्यति ॥ **प्रज्ञेति** ॥ अतोऽस्मात्कारणत्वं मस्यातीति स्नामी प्रभुः स्ना-
 मिने श्वर्य इति निपातः प्रज्ञेता हो मेव ताह शक्ति आत्मनि स्वस्मिन्ना धातुसंपादयितुं यते तस्य यमुपय शक्तिमा-
 नभवेदित्यर्थः कुतः हियस्मातो प्रज्ञेता हो उदेव्यो ह्योः धाः वत्स्य ॥ **धाः** ॥ जिगीवो रात्यसंपदः प्रभुशक्तैर्मूलं निदाने अ-
 तोत्साह गृहं दृष्टं ताचं यथोत्साहस्तथा मेवोपि मा ह्योन तु केवलं साह इति बलमद्रपक्षापवादः ॥ **उक्ता** ॥
 वत्प्रजापिगा ह्येत्युक्तं तस्या प्रजो जनमाह सोपधानमिति ॥ ये धीराः धीमेतः सोपधानां सविशेषां युक्ति युक्तमिष्यथ-
 अन्यत्र गं डूको सोपवर्तमिष्यथ उपधानं विशेषे स्या गंडूके प्रणयेति चेति विश्वः स्थेयसी स्थिरतां अत्र पलापटी-
 यसी च स्थिरशब्दादि यमुनिप्रेया स्थिरयादिना स्यादेशः पियं रव इयेति खट्वा पयं के कुर्वति आश्रयंतीत्यर्थः श-
 यने मन्त्रपत्ये कपयं कस्वय्या समा इत्यमरः तत्करोति तदा च द्येते धीराः अत्र धी रव इयां अनिशं प्रनारते निषण्ण-
 विज्जाताः सेतो जातुकदा न्नेदपि अमसे देन जानते न विदंति श्रुमः स्वेदो धर सा देरहितलक्षणां धी पूर्वक एवोत्साहः स-

संपादितः जनिता प्रार्थः प्रयोजनानि विहाय सः आकासस्य शब्द इव गुणानां शेषता कारणदेहे गुण एव न जतिश
 केहि राजा स्वयं मुदा सीन एव आकाशवत्सम हि ज्यैव स्वकार्ये देश व्याप्य वन शब्दानिय सर्वार्थानपि स्थकीयतां नयती
 यर्थः गुणस्वावतिशब्दादि ज्यैद्विद्या मुख्यते तच्छ्रुतिवेजयंती ॥ १२ ॥ यातव्येति ॥ किं न एकार्थ एकप्रयोजने स ए
 व ते तु सूत्रे तत्र प्रोतायां स्मृतायां गुण एको भीष्माभिलाषिणामिदार्थः मपूर्व द्वे जः कर्मणि क्तः वचिस्त्वपि स्यादिना
 संप्रसारणे यातव्योऽभिषेणयितव्यः अरिः पार्श्वि गृह्णीतीति पार्श्विमाहः पृथु नुधावी कर्मणि अए तावदीयेषां ते पूर्वो
 ताः पंक्तिः स्थिताः ते एव मालारत्नमालिका तस्यां अधिक द्युतिः प्रहाते जाः नायकः शक्तिसंपन्नः विजिगीषु नायिका
 यते मध्यमलिरिवाऽऽचरती स्वयमेव सर्वोत्कर्षो एव रते इत्यर्थः तस्माद्दिग्दर्शनकर्तव्यमिति भावः नायको न तत्रि
 श्रेष्ठे तारमध्यम एव पीति विश्वः उपमानादा चरे इति किं पुंश्रुत सर्वधा तु कयोर्दीर्घः नायका यत इत्युपमा अ
 न्यथा अनुशासनविरोधादेकार्थं तस्मिन् तत्पक्षे तत्पक्षे अधिष्ठानतिरोधाने नरोद्यमाने तं तु तस्यैवोद्भूतत्वात् तत्तल
 सिद्धे स्तदेव युक्ते तद्वत्तात् पार्श्वि ग्राहादि मालाया मियुत्रादिरूपकमेव तदनुप्राणिता येयमुपमा इत्ये गौमीभावे
 न संकरः ॥ १३ ॥ अत्र विप्रश्नकर एव मकारमाह ॥ षाड्गुणमिति ॥ शक्तिं प्रक्रीदित्वं वलं चापेक्षते इति शतपेक्षसंज्ञ
 पञ्चाद्यं शक्तिर्वैले प्रभावादा ॥ विविदि विश्वः षाड्गुणः एव षाड्गुणं संधिविमलादि षड्गुणात्तुर्वरण्यादिवा तस्यार्थे व्य
 म्रस्ययः तदेवरसायने श्रेष्ठविशेषमुपयुजीत सैव तुरसायने विहंगे पि जरा व्याधिभिदो वधे इति विश्वः एवं स यत्
 यो प्रयोत्तुरंगानि स्थाप्या दीनि स्थायी जयपदोऽमासः कोशदुर्गवले सुहृतराऽयं सप्तप्रहं गंगे निति ज्ञाः संप्रवृत्त
 त इत्यभिधानात् गात्राणि च स्थाप्य निस्थिराणि कालांतरक्षमाणीत्यर्थः गत्वा जिष्णुं प्रकृः बलवन्ति च परंपरपीडा
 क्षमाणि भवन्तीति च परंपरितरूपकम् ॥ १४ ॥ स्वस्थानमिति किं न्यस्यते प्रशस्यं विषये प्रभवतां क्षमावतां अ
 गिनो संपांती नाराज्ञां शरीरिणं च शक्त्या प्रधाभावाद्यनुसारेण बलानुसारेण च व्याप्य मेव्यापारे षाड्गुण प्रयोगे ग

वा

मनादोच्यसतीत्यर्थः बद्धिरूपव्योराज्यस्य शरीरस्येति भावः विपक्षे चैवमाह अथवा बलं शक्त्यति क्रमेण यथा
 सादृश्य इत्यव्ययीभावे न जसमासः आरंभो व्यायामः क्षयसंपदोऽसं ततानेर्निदानं मादिकारणमंगिनामिति भावः
 तस्मादकस्माच्चेद्या स्कंदनमश्रेयस्करमिति भावः अत्र विशेषस्य स्यादिति च तद्वा ३५ ॥ शक्तिमूलावस्तुनावस्तु
 ध्वनिः ततो दूयानां मंगिनामौपयं न गम्यते इति संक्षेपः ॥ १५ ॥ फलितमाह ॥ तदिति ॥ ततस्मादशतार्थस्य कार्यते
 तं नैदीनामीति तारं शिशुपालं भवान्माऽवमंस्तनावमन्यस्य मन्यते मातुः लुङ् अनुदाते वा न्तेडागमः कुतः य
 श्रेयः उदात्तः स्वगनिवसविशिष्टानुदा तस्वरानिवारी नेकपदे एकस्मिन् दन्यासे सुप्तिं तले हने च निहेति हि न
 स्ति नीचैः करोति च अतिशूरत्वादनुदातपदमेकवर्जमिति भाषावला ॥ १६ ॥ न्यायमेकाकिनः किं
 करिष्यतीति मंतव्यमिति आह ॥ मावद्वेति ॥ असौ चेदिरात्रेकाकी अतो जेतव्यः सुजय इति युयेति शेषः भावेदिमा
 ज्ञायिवेतेः कर्मणि मातुः लुङ् यद्यस्मात्कारणतस्तच्चेदिराट् राज्ञः अद्रस्य यस्मात् राजा चासौ यक्षमेति वा राजेय
 समाक्षयरोगे रोगेण मिव स महीभूतो समूहः समक्षिरूपः यथा ह वाग्नेयः अनेकरो रोगानुगतो व कु रोगपुरोगमः
 राजयक्ष्मास्यः शोरो रोगादिति स्मृतः नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञो भूयदयं पुराय अराजो वराजा च रोगाणां
 च ततो मत इति अतो दुर्जय इति भावः एतेन चिरस्य मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषज इति चिरस्ते ॥ १७ ॥ अथवा स्य
 सर्वराजस्य संप्रपिष्टि तामेव द्रुप्या व्याचष्टे संपादितेति संपादिते फले लाभः शरामेनयस्य सः फललाभशर
 योरिति विश्वः फललाभशरग्रयोरिति विश्वः सपक्षः स सुहृतकं कादिपत्रपुक्तप्रपरेषां नैदनः शत्रुविदारणः वा
 रणकारणसुरः शरश्च गृहिणा सौख्यादिगुणवतोऽपि जेतव्येतेन नैद्येन कर्मणि भवतीति कर्मकर्मण उक्तेन
 नेन संधाने संधिमेव्यतिश्रुते नेकाकीति भावः अत्राप्युपमाभेदस्तेषां वामभेदात् ॥ १८ ॥ येनेति ॥ किं न्येच अन्ये

कालयवनशतत्वरुक्मिदुमद्यः राजानः समस्यभावात्तमोगुणलकाः अतएव केपे प्रदोषं प्रकृत्य दोषं तामसमे
 वेते नैयमनुयायिनः अनुयास्येते सादृश्यादिति भावः भविष्यतिगम्यादयं लिखितः भविष्यदर्थे अकेनोद्विष्यदाध
 मर्णयोरिति वही प्रतिवेधाद्वितीयायथाध्यातं रजनीमुखं प्रनुयाति तद्वतिवस्तुना अलंकारध्वनिः राहो ध्याते गुणो
 तम इति प्रमरः प्रदेवौ दुष्टः रात्र्यंशवित्तवे जयंती ॥ १९ ॥ ननु वा एतयोः समाभिरदाती कृतसंधानानविरोहंती
 स्यात् ॥ उपजायति ॥ तन्नयेन कृतत्रत्याप्युपजायते मेदः भेदोपजायतमविद्यमरः सुविश्रान्तोपवतः तान्वाणादीन् अ
 निलः साक्षिने धामिधना नीनका वृद्धा वीधनं लेधः इध्यामेधा समित्तिश्रया मिश्रमरः आशुदीपयिता सद्यः प्रज्वलति
 व्यतिक्षेपे रणं तात्पर्यं अंतर्वेशः संधिता अपि संधिरंध्रे सद्यो व ॥ २० ॥ ततः किमत आह ॥ वृह
 दिति ॥ वृहत्सहायो महासहायवान् सोदिया न्द्रुद्रतरोपि स्थूलदूरतरेयादिनायणदिपरलोपः पूर्वगुणश्रका
 व्यस्यातपारंगच्छति तथा हि अणोसमूहोऽप्यतस्य समूह इत्यणतेन ग ३ ३ तीत्यापगानदीनां स्यापगा गिरिनीम
 तानद्या गंगादिकया संभूय मिलितं मोधि मध्येति कुद्रायेवं ता ३ ३ महावीरश्रेयस्तु किमुवक्तव्यमिति शब्दा
 यविशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २० ॥ किं न केवलं शत्रोऽप्रसाध्यं तं मित्राविरोधश्चाधि
 को नर्च इहाह ॥ तस्यैवादिना द्रव्येन तस्येति ॥ येन तस्य नैयस्यमित्राणि न पाद्येन तव अमित्रान् पाते उभयेन
 या अभियुक्तमभियातमेन नैयं तारोगमिच्छति रोगमेकमणितुं अतः परे उक्तो भयव्यतिरिक्तास्तव मित्राणि तस्या
 मित्रा श्रेयस्यः लोगतार ॥ २० ॥ किमत आह ॥ मखेति ॥ इत्यनेन प्रकारेण इदमस्य मुरिति च प्रत्ययः मखस्य
 वि ॥ द्वायविधा तावत्सकलं राजकं राजसमूहं गोत्रोद्योयादिवृजउत्पाद्य सोऽप्यविता हे त अजातारेः अजा
 तशत्रो र्युधिष्ठिरस्य त्वया प्रथमेनारिणा जातमजनि नपुंसकेभवेत् ॥ २० ॥ प्रस्तुतोपि शत्रुः को दोषस्तथाह ॥

केचित्भावशब्दस्यापिरसपरत्वमश्रियया सेनारिणः प्रसंगदागंतुका अन्येरसाः स्थायिनः स्मिरस्यैकस्य प्रमुखस्य रस्य
 यै प्रवर्तते यथा सिन्धेवकाव्ये वीरसंगारधय इति व्याख्येयत उपमालंकारः ॥ २० ॥ किं न केवलं शत्रोऽप्रसाध्यं तं मित्राविरोधश्चाधि
 तं वावापौ स्पर्शा कुर्वन्तं नैयमनुयायिनः अनुयास्येते सादृश्यादिति भावः भविष्यतिगम्यादयं लिखितः भविष्यदर्थे अकेनोद्विष्यदाध
 वः परचित्तनेशस्य मोषधां तमुख्येषु तत्रमिति वेजयंती योगैः सामाद्युणयैः अन्यत्र देवताध्याने श्रमयोगः सहनोपा
 ययानसंगतियुक्तिश्चिसमरः मेडलानि स्वपराद्याणि महेंद्रादिदेवतायतनायाधिष्ठिता आक्रमता अपि शीरः स्या
 सां कमेतिकर्महं नरे द्रेण राजा विषवैद्येन नरे द्रेवात्रिं को राजे विषवैद्येन कथ्यते इति विश्वः शत्रवः फलीं द्रा इव सु
 निगृहाः सुखेन ग्राह्याः एष्वप्रकृता प्रकृतस्त्वेष उपमेवति केचित् ॥ २० ॥ प्रज्ञोत्साहवतः स्वामी सुत्रेव प्रभुशक्तौ
 लमिहृते तदेव व्यनक्ति ॥ केति ॥ उत्तमो महोन्नतः प्रज्ञावलं मेव शक्तिरेव हृत्प्रधानं मूलं यस्य सः उत्साह एव पादपः क
 रणवलिना प्रमेयां बद्धनीयं हस्तप्रगा ह्यं च वलिहस्तं शवकरा इत्यमरः पृथ्वीयसी पृथुतरां रक्तौ हलादेरिति रपा
 देशः प्रभुशक्तिं तेजोविशेषं संप्रतापः प्रभावश्च येन तेजः कोशदेउजमिहमरः फलति प्रसूते इत्यर्थः फलनिष्कतो मेव पू
 र्वक एवोत्साहः स्वतः फलति विपरीतस्तुष्टिं न्नमूलो वृक्ष इव शुष्यतीति भावः रूपालंकारः ॥ २० ॥ विमृशकारिण
 सुविश्वमपि विधेयं स्यादिति त्रयेण ॥ प्रनल्पहादिति ॥ प्रनल्पहास्योत्साहपिकत्वादतएव प्रधानं ह्यन्मउत्साह
 भिल्लादुत्साहं ह्यस्य नानायाकस्परहातदृशस्य वंशवाद्यस्वरस्य इतरेस्वरवीणावाद्यादिशब्दा इव अ
 यवाज्यतादृश इव वंशस्तु कालविहितः स्वरउच्यते तस्योतरेस्वराः घडादय इव विजिगीषोर्न पयोऽन्ये मध्यमे उप
 लवति नो राजानः परिवारतापोऽर्थात् प्रयोति तत्कार्यमेव साधयेतीत्यर्थः तस्माद्विप्रश्यकं त्वमिह ॥ २० ॥ अपीति
 किं न अजरममरस्य स्य मर्कं चित्तुर्वा एस्यापि विमोर्धमो व्यापकस्य परैरन्यैर्न पतिभिः शस्त्रमेयादिभिश्चोत्पाताः ॥ २१ ॥

शत्रुवधादपि प्रियं करोयात् एव नाकिनां भुक्तापि शत्रुवधास्य सुकरत्वादिति भावः ॥ १०८ ॥ तस्याप्यमृतमिति नो ते वा
 देवा नाकिमभिः पितृभ्यश्च प्रलभन्ते तस्मात् ॥ अमृतमिति ॥ अमृतं नाम संतो विद्वांसो मेवा एव जिह्वायेषां तेषु मे
 व जिह्वेभ्यश्च जिह्वु मेव जिह्वः सप्त जिह्वः सप्त जिह्वो हव्यवाहन इति वैजयंतीयत्युशोराशदिके जुहति तदेवेति शेषः
 यतश्चोर्जिह्वसंवेधात् सन्दर एव सुभः प्रथमं दंडुधुधः स्यात् तस्यादिनाऽस्मिन्मर्थे निपातनादनिच्छेदुभिः तेन
 ह्युभितस्य मयि तस्य स्वाये से हे अमृतं मेव एव नाको मेव अलंकोर हव्यमयनेनामृतमुत्पादितमिति यतः
 कीर्तिमात्रं प्रतोतमेवामृतमिति वाच्यार्थो हेतुहेतुमद्भावाद्वाच्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ १०९ ॥
 यात्रायाः कश्चित्प्रबंधकादुत्तरस्तवासी साह ॥ सहिष्णु इति ॥ प्रतीक्षाये पूज्यः प्रतीक्ष्य इत्यमरः पितृभ्योऽपि तस्यैव पितृ
 भाग्ये विभावा स्वस्य पयोरिति विकल्पादनुगभावः मातृपितृभ्यां स्वस्यैव पितृत्वत्वे तव सूनेः शतमागं
 सिप्रपराधान् श्रागोपराधो मेतुमे समरः सहिष्णु सोढा इति यत्तया प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञानं तत्प्रतीक्ष्य प्रतिपाल
 नीयेत्यन्यथा महादोषप्रवणादिति भावः ॥ ११० ॥ स समस्ति प्रतिश्रुतं किं तस्योन्मत्तत्वाद्देह्या तदपि जिह्वा
 सितव्यमृतमिति ॥ तीक्ष्ण इति ॥ सतः सत्पुरुषस्य बुद्धिर्तीक्ष्ण इति शिवादिनां स्यादिति ॥ याध्याहारः एवमुत्तरावितयक सुदती
 ति अस्तु दाशस्वतु मर्मद्वेदिना नर्मेव तस्य हि संयैव परं पीडयेत्यर्थः कर्मव्यापारः प्रतावेतते जस्मिभ्यदस्यात् तथापि शांतं
 स्यात् न तु हिंसादिबद्धिस्वभावदिस्यर्थः मनश्चित्तं सोऽपि अभिमानोऽसंस्पृष्टत्वात्पि उपतापयतीत्युपतापि अस्यादिवत्परः
 सतापकारि न स्यात्वाग्निजोवक्तुः सतापगेका एकरूपा स्यात्वाग्नीतुसयमेव वर्द्धतीत्यर्थः अतः सयसंघस्य प्रतिश्रुतिर्वाता
 तानिरनर्ह इति भावः अत्र प्रकृताया वाचोऽत्र प्रकृतानां बुद्धिर्कर्मजनसंयत्तुत्पधर्मोऽपि स्यात् दीपकालंकारः प्रस्तुता प्रस्तु
 तां तु साध्यश्च तुत्पधर्मतः श्रौष्यं गम्यते यद्विपत्तेऽनिगद्यत इति लक्षणं तच्चुष्ट्यादीनां शास्त्रादिव्यतिरेकश्च व्यज्य
 ते ॥ १११ ॥ अशब्दप्रकाशे नैव बध इति ॥ स्वयमिति ॥ किं अत्र होमानुमान इव स्वयं कृतप्रसादो नु गतं प्रसादश्च यत्तत् ॥

सं० २

बुद्धि

२७

शिलावतरणम्

स्य वैयस्यातापस्यया च विनियतकालवसानमप्राप्य भवानपि नालंन शक्यः तथा च यथाश्रमोऽपकीर्तिरिव उभाभ्यामन्यथा
 किञ्चित्फलं स्यादिति भावः ॥ ११२ ॥ तर्हि किमयं तो वेक्षो वनेत्याह ॥ त्वेति ॥ किंतु कुरु विदः कार्यज्ञाः विधिज्ञाश्च पालिधियत इति
 प्रणिधयो गूढं नारिणः प्रणिधिर्गूढं पुरुषयो इति हलायुधः तस्येभिरिति तीर्थानि मेवा यद्वा दश स्यान्नात्रियौ नो जलवत
 च मेवा यद्वा दश स्यान्निपुणक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थस्यादिति हलायुधः ते व्यतः पदस्यानेपादप्रक्षेपश्च कृत्वा महतो दुस्वगाह
 स्य पूज्यस्य च विद्धिष्वनशत्रुरेवामस्य तल्लेख्यं प्रमाणमिति यावत् अथ स्वरूपयोरस्त्री तल्लेख्यं विदं कुर्वतु विदज्ञाने
 लोऽविदं कुर्वतीत्यन्यतरस्यामिति विकल्पादामप्रयय निपातः अमस इति शत्रोः कृत तीर्थस्यासुप्रवेशकत्वात् प्रांगतः
 प्रविश्य परीक्ष्य इत्यर्थः ॥ ११३ ॥ अत्रैव परिपरितरूपकालंकारः ॥ ११४ ॥ आवश्यकं नैतदित्यादित्याह ॥ अत्रुक्ते यदप्युक्तेति ॥ उत्स
 नः सूत्रं नीतिशास्त्रं उत्कृतः उत्कृतः नीतिशास्त्रं नुसारी उक्ताः नीतिशास्त्रविदः पदव्यासो एकपदप्रक्षेपश्च स्वस्य
 व्यवहारोऽपीति यावत् सनास्ति यस्यां सा अत्रुक्ते यदप्युक्ते नीतिपूर्वकं सर्वव्यवहारेत्यर्थः अन्यत्र अनुसूत्रपदोऽनु
 त्तस्य सूत्राक्षर इत्युपसंख्यानैरपेक्षेण सूत्राक्षरैरेव सवार्थं प्रतिपादको न्यासोऽत्र ति व्याख्यातं ज्ञेयविशेषो यस्यां सा
 तयोक्तो सती यथा कल्पनया शोभनादिति ॥ अयमायादिजिविकायस्यां सा रुद्धिः अन्यत्र वृत्तिः काशिकास्यैव सूत्रव्या
 स्यामेव विशेषो यस्यां सा वृत्तिर्गम्य जीवनेति वैजयंती ॥ निवेधना न्यनुजीव्यादीनां क्रियावसानेषु दत्तानि गोणि
 पणदिशस्वतिकपारिषदना नियस्यां सा एतच्च दत्ताभूमि निवेधनेनैवैतच्च न व्याख्यानेमिताक्षरायां दृष्टव्यं अन्य
 वसे निवेधने भाष्ये ज्ञेयो यस्यां सा एव भूतापि राजनीतिः राजवृत्तिः अपगतः स्य सोऽन्यो यस्याः सा अपस्य शायेति यथा र्व
 एति मेव तः स्पशो हेत्व उच्यते इति हलायुधः अन्यत्र अविद्यमानः पस्पशः शास्त्रारंभ समर्थकं पदोऽप्येतमेव संदर्भो य
 स्यां सा अपस्य शाश्वविद्या व्याकरणविशेषो नोभाति न शोभते तस्मात्प्रायः एवमावश्यकता इति तस्य राजाध्यायकत्वा
 दिति भावः अत्रापस्य शत्रुकायवश इयोरिव स्निग्धत्वादर्थक्तेषु अनुत्सृज्य पदव्यासे स वतु मय संभवा दुमयस्तेषु शब्दवि
 विधौ वैतिव विमोच्यते वतयो सापेक्षत्वात् संकरः ॥ ११५ ॥ केवलं चारमुत्सेन परवृत्तां तज्ञानं किंतु पजापञ्चकतं य इत्याह ॥ अत्राति ॥

रव्य

द्या

किं न प्रज्ञा तदोषः परैरज्ञा तस्य प्रतिभिदोषे तस्य परममज्ञैः अभिव्यक्तानि मे यस्या मे प्रकृति तानि शासनानि तदमायायना
 म्यासकराणि वृटलित्वितानि येन तेनैव तने सम्यक् भवेद्योस्यामिनिनि न वेतने न च तियेन तेन भयवजीवि ग्राहिभिर्भेद्य
 नगरवास्तव्यैरिष्यः भूतयोर्धमवेतनमित्यमरः शत्रोः संवेपिनः समवायं सप्तमवयं तीतिसामवायिकाः सभाप्र
 मुखाः अमायादयः समवायात्समवेतीति बुजउदृष्ट्या द्विषां प्रतेदतहस्तो अस्माभिरपिये वां लिखितान्येतानि गृहीता
 न्युत्रैर्दूषयित्वा मेया विद्युत्नीयाः ॥११२॥ उवेयिवा सीति ॥ किं न उपायज्ञैः कार्यसाधनकुशलैः तव नरं तीत्यस्यै
 ठेयारिभिः पत्रोद्यन एकार्थानि तु यासैह के प्रयोजनानि राजन्यानां समूहं राजन्यकानि गोत्रादेत्यादिना बुजप्रजातशत्रो
 रिमा माजा तशात्रकीपुरे इद्रप्रस्थे उपेयिवां सि प्राप्नुवन्ति उपेयिवा ना म्या ननू न्या नश्रैति के सुप्रसयां तो निपातः क
 तीरुः करिष्यं ते कृजकर्मणि लट् इद्रप्रस्थे अस्माकं तु महद्राजकार्यं भविष्यति तदध्वरजो वा व्याजेन सन्नेहैरागे त
 व्यामिति गृहे संदिप्य ततः सर्वे लपितव्या इत्यर्थः ॥११३॥ ननु तत्राध्वरकर्मणो को युद्धावकाशो वा तत्रैव महत्कृतं
 जीजा संभावयति ॥ **सविशेषमिति** ॥ पाठोः सुते युधिष्ठिरे भवति पूज्यवर्चसविशेषं भक्तिं वि तन्वति सति तरलाः अपलाः
 मत्सरिणः द्वेषवतः परेशत्रवः स्वयमेव वैरायितारः वैराकता रशद्वैरकलह प्रकएव प्ररक्यः कण इति व्यपृत्तः कर्तारि
 लट् ॥११४॥ किं ते सर्वे वैरायते नेहाह ॥ **यश्च** ॥ इह विपक्षमध्ये शत्रुमध्ये सह बद्धि युजे पि चै योन सहैव यंगता अ
 विसत्सु द्विषेत्यादिना किं पये भूजः आत्मविदः स्वाभिज्ञ नवेदिनः यद्वा स्यात्स्व रूपवेदिनः स्युः तैर्भूजभिः बलिपुष्ट
 कुला तका कर्तुर्कर्तारिष्ट बलिपुष्ट सके त्रजा इत्यमरः अन्यपुष्टैः परभरैरिव अघ्यिरेण सद्योः सद्धि पक्ष मध्यात् अ
 न्यतरादियत्रान्यशद्वै स्यात्परत्वात् पृथगादियोगेति पं न्नी एयवा भाविता एयगतै भविष्यते भावेन ट् चिरावाद्या
 टावद्धि तैव विकेचिदस्माभिरसंग्रह इत्यर्थः श्रेष्ठदसिके च तं ॥११५॥ कलि तं निगमयन्नाशिषं प्रयुक्ते ॥ सह
 जति ॥ सह जं स्या भाविके चापले दुर्विनीतं मनवस्थितं त्वं न पले पारदेशी ये दुर्विनीतः न वस्थिते इति वैजयं ती

शश्या

सेवायेति ॥ चंधुरे वचां धवः सधर्मराजः अतिभरस्पृष्टमः स्वैवो यस्य ते समानस्त्वधमि सुर्थः हां सहायं सभा व्यामिधा
 यश्चध्वरस्पृष्टमध्वरधुरां शोके कूपरध्वरिद्यादिना समासां तोऽन प्रसयः समासां तां प्रकृतिलिङ्गात् तत्सुखेप
 रनवर्तिगायेटा पृथिवी ते बोधुमिध्वरि वतस्वरितेतः सन्नेता ललट् तथापि विरोधे विश्वासविधा तो वैधुद्रुह
 स्यातामिति भावः विशेषणसम्प्रादप्रस्तुतयागधुरप्रतीतेः सप्तमो सोक्तिः ॥११३॥ ननु प्रतिश्रुत्या कस्यो दोषः प्रागेव प्र
 रिहोरे के दोषस्तत्राह ॥ **महत्मान इति** ॥ महत्मानः भजमानान् शरणगतान् रिपून्पुत्रान्गृह्णति किमु तव धूनि
 ति भावः ॥ प्रत्र अर्थात् तं न्यस्य सिंधवो महानयाः समानेकः पतिर्यासांताभ्यः सपत्नीः नियं सपत्न्यादि च्छिति झी पून
 कारश्च न गतिमगः गिरि निरुति रिणिः अग्निं प्रापयेति स्व सौभाः ताभ्यः प्रयुज्यंतीत्यर्थः अतः परिहारा व्यन हो इ
 ति भावः ॥११४॥ तर्हि संप्रसुये स्याचि पञ्चाचार्य नया प्रार्थमा वजनया निसतप्राह ॥ **चिरदयि** इति ॥ बलिः स्वयं
 प्रवत्त स्या रिपुविषये वलात्कारोद एव शिराश्चिरकालेनापियः सद्यो माभूदिति भावः सः सिद्धये संपदं वशंवदत्
 सिद्धये भवतीति शेषः अविमनसो विमनसः संपदमपनाः कृताः विमनी कृताः सतः सौमनस्यं प्रापिता इत्यर्थः अह
 मं नश्च हृष्टो रहो रजसो लोपश्चेति विप्रसय सलोपो अस्वधा विती कारशोभने दृश्येतां सुहृदे मित्राणि
 सुहृदुर्हो मित्राणि त्रयोरिति निपातः छंदस्याभिप्रायस्यानुवसा चितानुपेनापि दुः साध्याः अवज्जयितुमश
 क्याः इत्यर्थः अभिप्रायकं छंदश्चाशय इत्यमरः शनैः शत्रुर्दुर्हो नापि वशो भवति मित्रं तु वैमनस्यं न साम्ना पीय
 यः ॥११५॥ ननु सुहृत्कार्यं त्वुरकार्यं वलीय इत्यत्राह ॥ **मन्यस इति** ॥ नाकि नंदे वा नां प्रीतये अरिवधः श्रेयान् प्रश
 स्यतरः प्रशस्यश्च इति प्रादेशः इति मन्यसे तर्हि पुरोडा शभुजं हविर्भुजां अतएव नाकि नं इह मी स्थितं कर्तुं इवैः कर्म
 लिकः इष्टमिष्टयागर इति यावत्तयज्ञो भवेत्तुः बन्नि स्वपीत्यादिना संप्रसारणमश्रुतं तरो प्रतिपद्यि अथवा या

समप्रस

भीतीभीतुवास्तुवयेतिविकल्पादाम्प्रत्ययः आतपत्रांतर्हितस्वद्वयेरपिपादैः स्पृष्टुप्रशक्यतादिसर्गः जगत्पूज्यस्य हरेः पादेन स्पर्श
निषेधादिति ध्वनिः ॥२॥ अथ चामरधारणमाह ॥ मणालेति ॥ मणालसूत्रा मलं विनाते तु विशदरुपमा नलद्विजनादिति भावः
मरयोद्भूय संतरेण स्थितः इत्यस्य मध्ये स्थित इत्यर्थः अतस्तरेण युक्त इति द्वितीया सहरिः अभितः पातु काउभयपातिनी सिद्धि सिंधु
राकाशगंगायाः पर्यभिभ्यः अतिसिप्रसयः सर्वभयार्थवर्तमानाभ्यामिच्छत इत्युभयार्थं संसृष्टुपेतिसमासः पातु केति प्रभिला
घयते यादिना उक्तप्रसयः तस्यांबुराशेः अभूता पूर्वमभूतपूर्वसु सुपेति शयेतिसमासः तं श्रियं मे जेता दृष्टिं श्रियं शोभां मे जे इत्यर्थः
अतएव निदर्शनसंज्ञां बुराशेः संभावनामात्रेण तां श्रुतिः पातु कसिद्धि सिंधु संवधमूलया असंवधे संवधकपातिशयोक्त्या स्वाजीव
वसंयोगे संकीर्यत इति संज्ञेयः ॥३॥ अथास्त्राभिरस्य पसाधनविधिं वर्णयन्मुकुटधारणमाह ॥ निवेति ॥ अस्य हरेः कपरि उर्ध्वप्रदेशे मो
लिभागे मोलिभाजां मुकुटगतानां अत्राणि यसीभिर्महतीभिश्चित्राभिरनेकवर्णभिर्भाभिः प्रभाभिः कर्तभिः स्पृः प्रभारुकरुचिस्वरभा
भाध्विच्युतिक्षिप्य इत्यमरः सांतपक्षे भोभगे इत्यादि नारोयपकारे तस्य रुक्षि सर्वेषामिति लोपः अनेकैर्धातुभिर्गैरिकदिभिः पुरि
तानां रूपितानां अश्मनां मणिनां राद्यायायस्य तस्य गोवर्द्धनस्या कृतिरन्यकारिः अनुक्तता तत्सादृश्याभाजीत्यर्थः पूर्णोपमे
य ॥४॥ कुंडले च धत्ते याह ॥ तस्येति ॥ तस्य हरेः रुरोवर्द्धाः उल्लसं याकां ननकुंडलणयोः प्रसुप्तानां स्वनितां गारुत्मतरत्नानां
मेरुकेतमणिनां भासादीनां उरसि प्रसरं सैत्यः चाल्मं शैशवं ब्राह्मणदिवान्मयप्रसयः तत्रान्वितमभ्यस्तं यत्नीलकेटपिद्यं
मयूरवहं अभ्यस्तं यत्नितं न्यायप्रितियादवः पिष्टवर्हेन पुंसवे इत्यमरः तदेवो वज्रलापलिका तस्याः कलनामामो नमवमो
ननवाश्वाप इवेत्युत्प्रेसायान्यधर्मसंवेधादप्येवो यत्किं कं पृकृते हि भवत्प्रज्ञास्तमुत्प्रेसां प्रवक्षते इति ॥५॥ तमंगदे
ति ॥ तं हरिं मेदरकुटकोटि व्याघ्रदृष्टानां मया नलशिखराग्नसंघर्षसैवोतेन प्राणैर्लेखना तया मणिनां वहीयसा बहुतरेण प्रिय
स्तिरेयादिना बहुशब्देन सुनिबं हादेषः क्षिप्रवितानकेन प्रभापटलेन उल्लसं ती देक्षीयमाने आधिन्न द्योनुमिति नुमागमः अंग
देके यूरैके यूरमेगदे तुल्य इत्यमरः अकसया मास तुः शोभायां अकतुः अंगदेक्ष्म धतवान इत्यर्थः अकसते एव तां ललिति आमप्रसये
सौरनुप्रयोगः तत्रांगदेक्ष्मयोः प्राग्भावीयांगदभेदोक्तिमयेक्षतयोः मेदरकुटकोटपसंवेधेपिसंवेधो तथा ह्यो रतशयो तयोः संकरः ॥६॥

निसर्गैति ॥ अस्मै हरिर्न सौ ररैः स्वभावलोहितैः किंच वलयेकटवेकटवं वलये स्थिया मिसमरः तयो रवकुं न प्रसुप्तानां ताम्रपनाप
मरागां रश्मिधुरितैरतएवायापिसुरारैर्हाराकशिपोर्वक्षसो विक्षेपेण विदारणे न जाते प्रावितं यत्संस्कृतेना सजा स्तपितैः सितै
रिव स्थितैरिव सुतेषां स्थाते एतां तः अतिहीयादिना नुमागमः मितो हस्यः न स्वप्नैः विद्यो तत्कटवे न धतवान इत्यर्थः ॥७॥
उभाविति ॥ तमालवल्ली लेशामुक्तेः प्रासजिते मुक्ता लते मौक्तिकसरो यस्मिन् तत्तस्य हरेर्वक्षः आकाशगंगायाः पयसः उज्ज्वलप्रवाहै
योऽस्मि एव कूपतेतां यदि प्रवाहेतां ये तसंभावनायां लोहं तनव्याम्ना उपमीयेत समीक्रियेत नानास्योपमाने किंचित्पश्याम इति
भावः मुक्ताहारधतवानि स्युः अत्र व्योम्ना गंगा प्रवाहद्वया संवेधेपिसंभावनायां संवेधकचर्चादिति शयोक्तिः तदेतत्पुष्पप्रवालो
पहितमदिस्थादिया दुरदूया लकारः स्पष्टी चकार ॥८॥ तेनेति तेन हरिणा दीपितेभिर्दीपितः आशाः येन सदिगंतविभ्रांतते जा
इत्यर्थः पयोधरे भस्मसारस्य विकारुसारमयः मणिः समुद्रमयनोत्पः को सुभास्य इत्यर्थः दधे धतः यत्र धारो कर्मणि लिट् यत्र मणे
विं वगतः प्रतिविंगतो लोकवासप्रपंचः तदेगे तस्य हरेः शरीरे साक्षाद्भूतो वसिः प्रतिफलितः कुक्षिस्थलोक इवा लक्ष्यत इवेत्युत्प्रे
क्षा ॥९॥ मुक्तेरिति ॥ अस्य हरेः मुक्ता मयं मुक्ता प्रचुरं तत्प्रकृतवचने मयट् सारसने कटिषु सुवस्त्रलेवत इति सारसना वलवी
क्ती वे सारने व्याप करि सवेष्टं स्वस्त्रिषु इत्यमरः आप्रपदं प्राप्नोतीति स्वप्रेत्यः आप्रपदीने पादामले विदाममुक्ता सारः अंगुष्ठे
न जिह्वयते विसृष्टमिदं गौणार्थं वा क्राम्यते यथा देही जिह्वयते क्रिणोतादिगौणवृत्तिव्यपारयः अतिसुंदरमन्यवगाम्य
केसां विगाहं त इति उर्ध्व उर्ध्वप्रवाहं उर्ध्वरुहं तं तिष्ठोतसो मंदा किं न्याः संततधारेः अविच्छिन्नसेवा तं अम इव भाति स्म इत्युत्प्रेक्षा ॥
१०॥ स इति इन्द्रनीलस्य लमिव नीलमूर्तिः शामांगः संहितायां रोरीतिरेफलोपः टलोपपूर्वस्य दीर्घः ए इति दीर्घः कयूरं हरितालमिव
पिशंगे भासो यस्य सः पीतांबरः हरितालेन कनूरमिति वजयेती सहरिः विसृष्टं हरेर्विसमाप्तेः इत्यनं प्राजि सति मयः करपश्चरुत्तमं
कुं बुजानां किंपुरजोभिः पराजैः निवेष्टवर्णः यमस्वसुर्यमुनायाः उदकस्थभारः पूरः उदभारः स इव राजमेयोदने यादिना विकल्प्य तादु
दकशब्दस्योदादेशः ॥११॥ प्रसाधितेति ॥ प्रसाधितसालंकृतस्या स्य मधुद्विषः हररन्ये वा स दृष्टी विभिन्ना वा अज्यो विभिन्ना सदृशौ
इति वजयेती लक्ष्मीपप्राशोभा न शोभा संपत्तिप्राप्तुलक्ष्मीः श्रीरवगम्यत इति विश्वः अहदि ये तत्तुके कुतः हयस्मात्तसा

विधि

प्रसाधन लक्ष्मी रशेव पुषि शीत शेष किं च खिल कोल स्य कांता प्रिया इति रात्रि नित्य तु अन्यस्य कांता प्रियान भवतीत्यन
 न्यकांता किं तु तस्यैव स्य किं च उरस्येव वसतीत्यर्थः अत्र हरि प्रसाधनाद साधारण शोभा समाजायतेति परमाचि कोवा क्यर्थः
 अत्र लक्ष्मी शब्देनेलेष महिमा वा व्यायाः शोभायाः प्रतीयमानया श्रीदेव्या सह मे दध्यवसाय दिय मनेवलक्ष्मीरियमेव
 भेदरूपातिशयोक्तिः ॥१२॥ अथैवमेवार्थभाग्ये तरेण ॥ कपाट इति ॥ कपाटवत्विस्तीर्ण मनोरमे उरस्य ले स्थिता श्रीरितिल लना
 कांता यस्य तस्य हरि हरानेदिता शेष जनाः यया सा सर्वांग सेजिनी अतएव परैव सा साधारण्य श्रीदेव्याः अन्येवलक्ष्मीः
 शोभा रमा च भूव स एवा लंकारः प्रायेणैकार्थ मय्य ने क प्रलोक मुक्ति विशेष लाभा त्ति खति केवयः यथा नैव धे आदावेव नि
 पीये सादि प्रलोक द्वयं तथा स्य के लिले रीयादि प्रलोक द्वयं योयति ॥१३॥ अथेदो स ह न र स्ये वा स्योयेति सूच्य न प्रसाध
 ने फल मोह ॥ देतेति ॥ भूषण ता मुपेयुषां ननु प्रहार एतामिति भावः देसाधिपस्य हिरण्य कक्षिपोः प्राण मुषां प्राण हरिणं व्रजा
 पिक कटोराणामे सुयः न रवानं क्षुतेन व्रणेन प्रकाशो व्यक्तः कार्य मेव गुणो ययो लौस्तनो स्तानान्ति स्यर्थः जा तावेव
 वचने प्राप्ते जातिभूयसा सनादिषु जाति द्वित्व वशिष्टत्वा त्द्विवचनं यथा ह कमनः सनादीनां द्विधा विष्टा जातिः प्रायेण
 तिदधाना स्तराण्यः युवतयः वयसि प्रथमे इति नो एने हरि परिववुः अत्र हरि खना ना हरि नख खमे दे व्यभेदा त्वा स्तनयो
 तादृक कारिण्या सेवधे पि संबंधा त्वा जातिशयोक्तिः स्तनयोः सोपेक्षत्वात् संकरः ॥१४॥ आकर्षतेति ॥ अभुक्त तत्ता देतोः उध्व
 माकर्षते वन मते मध्य उन्वय ते व स्थितेनेति उत्यक्षा अतिगुरुत्वं अतिवृद्धं न भजती त द्वा क भजो गिषः तैतंग नाना कु न्मंडलेन अति
 कशीयान अयेते क शतरः तनीयानि तिगुरु मतो ह लाद लोकारिति रेफादेशः मध्यो नितां ते उल्लूतैः पीडित इव नाना मजतः प्र
 न म तश्च अत्र मध्य कु न्मंडल योर्विशेषण सा मत्या द र विजिगीषुः राज प्रतीतेः समो सोक्तिः तथा च नाना वक वाच्यो प्रतीयमा
 ना भेदेना क म ए क्रिया कर्म के त चाव्या न प्राप्ति तेय न मना क म ए हे वृत्ताये ह्ये स नयो संकरः उत्ये ह्यो रु नैर पेक्षा त सं स
 द्दिरि वेति विवेकः ॥१५॥ यायामिति ॥ एवो हरिः यायो अग ना के हवी स यो रि ति विस्माया द्विभवि एक पद चैतत् पेक्ष त सा सा पूर्व व द्विभा व का
 तराक्षी साध सा च कितलो न ना स त्ति यान म मुखी व भूव अनेन कार्य द्वारा ले ज्जा सा ध्व सभा दय उतः अन्य सा इव्या भा वो दय मा ह

मध्यो प्रका
 राभ्यां आ
 विध्य य
 कार स्य

तेनैव दोषेण समुद्धतो रसपक्षः सहायोग रुद्र पक्षः पार्श्व ग रुद्रा ध्या सहायवलमिति खिति वैजयंती चलि तोऽस्थिरो
 दुर्वल पक्ष परिगृह्यो यस्य सः असु ह रुद्रः शत्रुवर्ग स्वव दुरा सदा वीर्य विभाव सौ ते जो व हौ वी जं शु के प्रभावे च ते
 जः समर्था योरपि सार्थ वही विभाव स इति विश्वामरो श लभ तां पंत गत्वं समो पंत ग श ल भा विय मरः लभ तां ग द्रु त
 रूप कालं कारः द्रु त विलंबि तव तं ॥ द्रु त विलंबि तमा न भो मरा विति लक्षणं ॥१६॥ इतीति ॥ स न र करि पुरि ती ह्यं व श
 कलि तायां अनुगत नय मा गं नीति मा गं नु सा रिणीं दुर्नय स्य व लभ द्रा द्यु त स्पेति भावः अर्ग लं निवार यि त्री मि
 ति नै धर्म्येण रूप कालं कारः तद्विष्कं भो गं लि न न इ मरः अत एव ज नि त मुद हरेः कृ ता नं दामु द्धि ते उ न्ना ते उ रस्य
 ले नि य त नि व र्ण या नि स वि श्रां त या क्रि या श्रु ता नान्ये नेति मंत्र गुप्तिः उ द्र स्ये मं श्रे द्दी ए नं पू र्वां तां वा न्यं श्रु श्रु वा
 न भाषा यां व द स श्रु त इ ति क सु प्र सयः उ त्रे रे व उ अ कै रु न्त त स न अ न्य य स र्व म्ना म न्प्रा प्ते रि य क न्य य उ द
 स्था दा स ना दु त्थि त वा न् उ दो नु ध्व कर्म णि ति त स्य प्र यु दा तर ए मे त त रूप कानु प्रा पो लं कारः मालि नी व तं न न म
 य य यु ते मालि नी भोगि त्वा कै रि ति लक्षणं ॥१७॥ इति श्री पदवा प्रपां रा वा र पां श्री महा पा ध्या य को ला न्य त्त म
 लि ना थ स रि वि र चि ते मा च न्या र न्या ने स र्व क षा ख्य द्वि ती य सर्गः ॥२॥ को वे रे ति ॥ अथो ह व व अ व र्ण नं त र म पे तो यु
 के अ भि नि लो अ म हो य स्य सः शां त क्रो ध इ र्थः अ त ए व सौ म्य प्र स न्नः अ त ए व को वे र्या दि शो भा ग मु त र व ण मि र्थः छि या पुं व दि सा दि ना
 पुं व द्र वः त म वा स्य अ ग स्त स्ये म मा ग स्यं मा र्ग म व ती र्णं द क्षि ण यां सा मि र्थः त इ र्थः उ ह्मा अ रि व स्थि तः अ ने न ह रे क्रो धः का र्य व र्ण
 दा काल मं त लो मि ते ज ले कां ता दि च त इ ति स चि तं हरि श्री कृष्ण हरि प्र स्य मि द्र प स्यं इ द्रो द्र स्य व ने हरि रि ति ह ल यु धः स म र्पो प वि म्भ स्य इ सा त्म ने
 प दं द श का ल ध्य गं त यः क र्म स ज्ञा हु क र्म ण मि ति गं त य क र्म स उ प मा लं कारः ॥१८॥ अथ स्य प्र स्या न स न्ना हे व र्ण य न्ना दो ह्य धा र ण मा र ज ग दि
 ति ॥ अर्क ज ग त्पू ज्यं ते हरि अ त ए व ज ग त प वि चै र वि पा दैः च र णे स्य स्यु न अ यु ज्य ते ना हे त यु जे दि का दि का त क र्ति र त र कु ते अ स्य हरेः च रु त्ति
 पु ले पा र्वा ण ये द न्यार पू र्णं दु सं द र इ सु प मा लं कारः आ त प न्ना य त इ या त प न्ने छ त्रं सु पी ति यो ग वि भा ग त्कः वि भ रं व भू व वि भ रं जः क र्म णि

स्यपूरःपूरंतेनकृतंजनितेनिधानेदधानःअध्यातोपिमेदमास्तस्यप्रवेशदेवध्वनन्तिपाटवाशयोक्तिःध्वनसं
 वधेपिसंबंधकेचनातपंचजनेनामकश्चिदसुरस्तत्रमवाचानजन्तोऽस्यशब्दवतिर्जनिम्यज्जेतिवक्तव्यमितिगद्यत्रयं
 अश्रूयतश्रूयतेस्यपांचजन्तोपिसेनिहितोऽभूदिस्यर्थःकीलश्रूयतेपुष्पाणिप्रियेतेइत्यादिवत्परमधर्मिणोरभेदोपचार
 तेषांचजन्मश्रवणेति॥२२॥रराजेति॥महानुरयोयस्यसःप्रहारयःरथिकविशेषःआत्मानंसारथिंवाप्रान्नूरक्षन्पुष्प
 तयोनरःसमहारयःसंस्मृत्स्मारिद्याहुनीतिकेविदाःइतिरथाभंगचक्रमस्यास्तीतिरथांगीहरिःइष्टसिद्धेःसंपादकेल
 क्षणत्वात्पुष्पाःसर्वथासंधकइतिशब्दादेवेतिभावःसर्वासुदीक्षुअप्रतिविद्धमार्गंअनिरुद्धगमनमित्यर्थःअपिवातश
 केर्निरंकुशत्वात्पुष्पोहसोमैत्रमथास्त्रिनंननतायाहुःसर्वादिगृह्यारिकभानीणितिशब्दादितिभावःक्षिप्रंक्षिप्रमा
 मिनेअन्यत्रक्षिप्रंक्षिप्रकारिणंक्षिप्रंवास्त्रिदेवपुष्पामितिशब्दात्पुष्परथंकीडारथंअसौपुष्परसकीडायनेस्थानसम
 रामयदियमरःअधिरूढेसन्पुष्पाःरथइवतंपुष्परथमधिरूढेःपुष्पनक्षेत्रगतःक्षपानपथ्येद्रइवरराज॥२२॥ध्वजेति
 अथरथविरोहानंतरंरौरेःकृष्णस्यध्वजामंधामयस्यसःमणिमेदिनीषुकुट्टिमेवसंकृतमूर्तिःप्रतिविद्धमार्गःसन्
 पन्नेगरिर्गिरिमान्फलवतःसर्पान्त्रासयितुमीवयितुरसायसालेपातोलिविविधनप्रवेष्टुमिच्छन्नेवेत्युत्प्रेक्ष्यतेविशते
 सन्नताल्लटशत्रादेशःसिंहःसंबंधीदृष्टोदृष्टःसोपिहरेःसंनिहितोऽभूदिस्यर्थः॥२३॥यियासतइति॥यातुमिष्टुतेयिया
 सतःयातेःसन्नताल्लटशत्रादेशःतस्यहरेःसंबंधीमहीधरंतीतिमहीधाःपर्वताःमूलविभुजादिवाल्कप्रत्ययःइत्याहवामनः
 महीधादयोमूलविभुजादिदर्शनकरततेषांरथ्याविद्यातितेषांभिदामेदनंविदिदादिभ्योऽङ् तस्यांभिदयोपदीयान्समर्थ
 तेरुपटहप्रणदोनिषाणधोषःमहार्णवस्योपःप्रवाहःअन्यानिजलानिजलानंतराणिवसुसुपतिसमासःअन्यान्शब्दान्शब्द
 तराणिपूर्ववत्समासःअतयन्निवारयन्तर्हतानिचक्रेआर्द्रादयामासेत्यर्थःअतराशब्दादेतद्विनार्थात्तत्करोतीतिप्येता
 ल्लिङ्अंतरमवकाशवर्षिपरिधानां तद्विभेदतादर्थ्येइत्युभयत्राव्यमरः॥२४॥यतइति॥जगत्पदार्थधारयिताकुक्षिस्थान
 खिललोकःकृतकर्मणोःकृतीतिकर्मणिषष्ठीसहस्येतोयेनभूमौभागेनजगामततस्तन्भूमौभागेअधःपतालेधा

रिणःधर्माधारयित्रापूर्ववत्षष्ठीफलनाशेवेणमहताभारेणआसमेतातभुग्नस्यकुञ्जीभूतस्यशिरःसहस्यस्यसहाधि
 केसहायकर्मणियोपधातुगुरुयोतमाहुजव्यगस्तलेरमाणःभुजायस्मिन्कर्मणियथाभवतितथाप्रससेप्रसृतंभावे
 लिट्हरिश्चालइत्यर्थःअवशेषस्यविशिष्टप्रसरणसंबंधेपिसंबंधात्तेरतिशयोक्तिः॥२५॥अथेतिअथहरिश्चाल
 नानंतरंउच्यतेउच्यतेतारणेद्वारिद्वारदारुणिसंगेनभंगस्तस्माद्भयेनावनज्जीकृतानिकेतनानिध्वजायैस्तानि
 सैन्यानिशोमस्यान्वयःसंतानसंशोमान्वयंवशंवशस्वरूपंहरिसुनीतिभाजंसुसुनीतिमेतंतीयाःसमाद्युपाय
 प्रयोगस्तोसोफलानिरिरणभूमिपात्रादिलभाःइवान्ययुःअन्वगच्छन्त्यातेर्लङ्लटःशकटायनस्येतिसेर्जसर्द
 श्ममेति॥श्यामानिचतान्यहणानिचतैःशामारुहोःकृष्णलोहितैःवर्णैर्वर्णैनेतिसमासःकारणदानतोयैःगजप्रदो
 दकैरालोडितःसंमेलिताअतएवशितिकेटपक्षक्षोधाःमयूरवर्हन्मूर्णाःइवद्यौतंतइति॥तयोक्ताःकिंपुत्रप्राप्तेकारः
 कोचनस्येयंकोचनीचासौभूश्चतस्यापरागाःपराशवःआनेमिभ्यःआनेमिप्रपिसहितं॥चक्रधाराप्रपिर्नेमीयमरः
 आर्द्रादभिषिच्योरिसभिषिधवव्यधीभावःभजेरयोचैश्रुश्रुदिरैपिवाइत्यर्थःपरागाणंविशिष्टवेषाणसंबंधो
 तेरतिशयोक्तिःतथाप्रतीत्यगजसंपत्तिर्व्यज्यतेइत्युत्प्रेक्ष्यतेवस्तुध्वनिः॥२६॥अथसुलोहादिषुपदप्रतिष्ठास्यसुखा
 पदसुवर्णंरक्तंकातस्पर्शंजानुनंदमहापदोस्त्रियामितिसुवर्णंपर्यायेस्त्रियमरःतस्यभूमिःतस्याःरेणुःकोचनभूमिरजःपा
 दहतारथास्वादिचरणतारुतापिसन्निध्यःमहाजनाजानुजजनापूज्यानांनगरिकानांशिरोसिनलंघयामास
 नाकमतिस्मकंवनुनाउद्धतिंउद्धततंदर्पचनैवजगामकुतःयद्यस्माद्गिरिमोहगुरुसगुरुस्यमहात्म्यस्यप्रियस्थिरे
 स्मारिनागुर्गोर्गोदेशःसदृशमनुरूपेयथातथाअथेष्टतथाचलतव्यवरअगुरुत्वेवैद्यप्रतिबंधकंकाकत्वादिति
 भावःअत्रानोक्ष्यादिप्रस्तुतवर्णपरागविशेषेणसाध्यादप्रस्तुतसजनप्रतीतेःसमासोक्तिरुत्प्रेक्षाकारः॥२७॥निरुध्येति॥तुर
 गाद्यदुभिरातुइतिभावःकथंविदत्तप्रयत्नेननिरुध्यमाणैवलाकर्वणेनवार्थमाणायपियद्यस्मादस्मादमाणि

नतेपादाश्रयता नपादनुहस्ताग्रहस्तादयः गुणगुणिनो भेदाभेदयोगादिति वाच्यः सत्तात्मसमानाधिकरणसमासम्
मुद्रकश्चिद्विपुलश्चिप्रवतः तत्तस्मान्मार्गं रुधतीति मार्गरुधः मंदगमनेन मार्गरोपिनः किंपुगुक्तमहत्तः पु
ज्याश्रयलंघनपीति भावः कश्चिद्रानुल्लेख्यं तु मीषुः इधुंतीस्मधुवमिधुं सुप्रेक्षा गुरवोपि सन्मार्गप्रतिरोधः
काः परैरुल्लेख्यत इति अलंकारे एव सुध्वनिः ॥२२॥ अवेक्षितानामिति ॥ प्रायत आरुह्य वत्ता मुखरज्जुयस्मि
नकर्मणि यथा तथा प्रयत्नेन रितेन रुद्धावा हावा जिने ये सौः वाजीवाहार्यं गंधर्वेयमरः तुरंगिभिरश्वादिभिरग्नेपुरो
देशे अवेक्षितानाऽऽलोकिता नरेणुभिः प्रकीर्तंतीति प्रकीर्तितास्तान् पाशुकीरोकरान् पृथुकान् शिशून् पृथुकः
शावकः शिष्टुरियमरः जनन्यहं स्तूणं मे सविधिभ्यो निन्युः अपसारयानुः इति स्थावोक्तिः ॥३०॥ दिदक्षेति ॥
अनघमकलंके मुरारिदिदक्षमाणः दृष्टुमिच्छतः दशे सन्नतात्लेटः शाने जादेशः द्वाभ्युस्पृशं सने इत्यात्म
ने पदं जनौ द्याः रण्यारण्या इति प्रतिस्थं यथायथं व्याधीभावः आरात् समीपं आरादूर समीपयोरियमरः इयुराजमु
ईशोलिदृष्टीर्घः इतः कितीत्याभ्या सदीर्घः ननु नियपरिचिते कादिदक्षेति अत आह अनेकशः बहुवारमित्यर्थः
वक्तव्यार्थं अस्कारकादप्यंतरस्यामिति शस्त्रप्रसूयः संस्तुतं परिचितं मपि वस्तुजनं वा इति शेषः संस्तवस्यात्यरि
त्ययस्य मरः अनल्पा अपि का प्रीतिः प्रेमकत्री नवेन वंश्रामीक्ष्णं नवेन वं करोति नि सखीं स योरिति द्विभावः अ
तो शब्दपूर्णास्मिन्नूत न्वमिया अर्थपरमप्रेमास्पदं वस्तु दृष्टमपि अदृष्टं च रमिव पतिस्त एदिदक्षते इत्यर्थः
भगीगनानपि तथैवेति सोमो न्यन विशेषण समर्थनरुकोऽर्थंतरत्यासः ॥३१॥ उपेयुत इति ॥ विद्वानभितः अत
एव तस्यां पुरिना गच्छादत न्यदुः नि सख दक्षिः असौ हरिः निरंतरं भिरिंरंगभिरनीकी नीभिर्सेनाभिः निरुच्छासम
तिसंकठं वत्सं उपेयुक् प्राप्स्यस्यस्य शनैयति संधानेन मंदगमनेन विदामास न विवेद उदविद जागृयोऽ
न्यतरस्यामिया म्रस्य व्यासंगदसं वदनेतल्लानादिति भावः व्यासंगस्य पदार्थत्वात् यथायथं हेतुककाव्यात्मि

म
लं
क
रः
॥३२॥

चार

अन्याः अनवेक्षितानाः आहितेर्ष्याः कृताक्षमाः सद्यः परोत्कर्षा क्षमेव्यास्पारितिलक्षणं तत्रांतरे तस्मिन्नवसथैरे प्रनीक्षणा
वसेत्कीवेतुमध्यैकशेतादर्थे वसरेविधाविति वैजयेतीति शंके तदनीक्षणादेव चित्रा संसमं युगपत्कटाक्षैः अमुं हरिं जप्नुः स
रोषमद्राक्षुः ॥३॥ अथपे नभिरस्वरिद्व्यास्थ संनिधानमाह ॥ तस्येति ॥ अतसी सनेन क्षौमाख्यकुसुमेन समानभासः तुल्यकान्तेः स्नि
ग्धशामस्यर्थः अतसी स्यादुमाक्षमेयमरः तस्य हरेः एवमाहुः भ्राम्यदावर्तमानं मयूखावलीनां मेडले चक्रवालैर्यस्य तेन न
के एतुदर्शनेन स्फुरन् महाजावर्तं भ्रमौ यस्य सः स्यादावर्तं भ्रमं भ्रम इत्यमरः यमुना जलान्मोच्यः पूर इव रेजे चक्रं दधौ इत्यर्थः
॥३॥ विरोपिनामिति ॥ विरोपिनो वैरिणं विग्रहमेदं शरीरविदारणे दक्षा शरीरवर्षा विग्रह इत्यमरः क्वचित्कापि अ
स्वले तीसर्वदऽप्रतिहतवतिरिष्यः निमं संनिहिताऽनपायिनी अत एव मूर्ता मुर्ति मूर्ति शक्तिः सामर्थ्यमिव स्थिते सुप्रेक्षा
कोमोदकी गदा तस्य हरेः अतः नि कामोदयति स्म स्व संनिधानेनेति भावः ॥३॥ नेति ॥ अन्यस्य साधारणः समस्तजनस्य
नभवतीत्यनन्यसाधारणस्य भावस्तत्तातो दधानः तथापि यो नंदकोऽस्य तथा केवलं गजाश्वादि वदसाधारणत्वे नैव मु
रारे नैमुरारि संबंधिनां किं तु परेषां शत्रूणां मसंतमुद्धेज्यता सन अत एव नाम्नापि नंदयतीति नंदकोऽस्य न्वर्थसंज्ञावर
लो नापि नंदयितुं समपीति यावत् तस्यैव योऽनन्यसाधारणत्वात् तस्यैव स्वपरोक्षे जकत्वा तस्यैव केवलं नंदको नंदयिता
नेत्यर्थः सनेदको नंदकोरव्यः स्वकां अहं तं संनिहिताऽभूदित्यर्थः संबंधानुवापेन संविधानामेवावविधेयं प्रकरणादत्र
नन्यसाधारणत्वं परोक्षे जकत्पदार्थभां विशेषणगयो नंदकस्य तेदीयता समर्थनामपदार्थहेतुकं काव्यात्मि गमलंकारः ॥३॥
ननीतिमिति ॥ अन्येन पुठवातरेण नतिमाकर्षणं मेदेन स्वानुकूल्यं च कदाचिदपि ननीतेन प्रापितं क्रियासुरक्रियासुर
कर्मसुहिताहितकुर्येषु च कर्णं हिके कर्णं चरं प्राप्नोतु गे ननीत्यापदमं अयस्य तत्विधेयं विधातुं गत दृष्टीयोदठे त
रेपीडा सहन परप्रीतियावत्संगस्थविकणः शर्द्धं नाम मित्रमिवा स्य हरेरतिकस्य संनिहितमभूत् ॥३॥ प्रवदति ॥ विधे
रातीति फिरोमनो हरो मेद्रोगभीरो बुदस्यैव पीरज्जनादः एव बुदयेन सः प्रवदमेद्रो बुदपीरनाद इत्युपमा कृष्ण एवार्णव
सास्याभ्यर्णं च हरेरतिक न्यत्र उपकटांतिके तिकाभ्यर्ण इत्यमरः सन्यासावेकं सस्येति क्लृप्तपरेपरीतरूपकं मंदानि

स्थानाभ्यन्तरे च कथारा यत्परये अभिनव यथा तथा प्रतिपादितायाः संकः समीकः उत्संगः तद्भाजः संकः समीपः उत्संगः
 गोविन्दे स्थानपरधारे रितिके वः यस्याः पुरः उपकंठ मतिके असेत संयोगे द्वितीया अन्व उपकंठे विभक्त्यर्थः व्य
 यीभावः मुकुप्रेम्भारत्नावली रावने पश्चात् मुमो जले वानुप्राणिते यमुपमा ॥ ३६ ॥ यस्या इति ॥ अन्वतीनां वारिपि
 वारिवीचीनां घटा सुपरं परा सुउ धलङ्गि रुत्पतद्भिः शंखानां कुलैराकुलेन संकीर्णं नयस्याङ्गपुरोवप्रेण प्रका
 रेण पर्यंत्यरः उडु न केः समीपवर्तिनश्च त्रमेडुलं यस्याः संसुमे रो व प्रः सानुः सानुप्राकारयोर्वप्रइसु न खत्रा अहनि
 अहनि अन्वहं अन्वयं विभक्ती हादिना यथा र्ये व्ययी जावः अनज्जान पुं सकादन्वतरस्यामिति समासोतः अ
 न्वकारि अनुकृतः तत्साम्यं प्रापि ज इत्यर्थः मेरुपमानव दू प्रस्य त तुल्यं मौ न्न संव्यज्यते ॥ ३७ ॥ वलिकूपयेति ॥ य
 त्रयस्यां पुनि वाणिजं पथिवलिकूपये अपणे अपूगः पूगः संपद्यमानानि कृतानि पुंजी कृतानि अत्र पूगशब्दे व्यर्थ
 ता ज्ञेया पूगे ईकार न स्यात् कृतः अण्वादीनां कृतादिभिः सह समासोद्धेतोरित्यर्थः अण्वादयः कृतादिभिरिति स
 मासः अण्वादिषु व्यर्थता आलो ल युतिभां जिस्पर प्रभावेति रत्नानि लोलेनैः अतएव भ्रमागतैः जलनिर्गम
 मार्गागतैः भ्रमज्जलनिर्गम इत्यमरः अंशुभिर्मुष्पान् अहं न अंशुराशिरर्णवः जलमात्रसारोपीति भावः रत्ना
 करतामवाप न तु प्रागिति भावः अंशुराशेः प्राकृत्तसंबन्धे संवधोक्तेरतिशयोक्तिः तर्कान् पुण्याः समुद्रातिशयनीर
 जे समर्द्धिर्वसुव्यज्यते ॥ ३८ ॥ अंभ इति ॥ अंशुपुरि अंशुनिधिः समुद्रः अंभज्ज्योतं तीर्तैः अंभज्ज्युतः जलप्राविण
 अतएव पेनपिनद्धभासः पिहितकंती न अविपूवन्नु ह्यते कर्मणि क्तः बद्धिभा गुरिरल्लो पमनायो रूपसर्गयो इत्ये
 रलोपः कोमलान् उक्तं यान् रत्नराशीन् आतपेदातुं शेष एण्यो निधा तुमिव फलोत्प्रेक्षा तल्ये इति अर्पितत्वं त
 ल्यप्राय्या द्दारेषु इत्यमरः विभक्त्यर्थः व्ययीभावः तं गैरेव ह सैर्विस्तारया प्रसारितवान् अत्रातपेदानस्य तरे गत

सुरतीति

स्तासाध्यते नोत्प्रेक्षारूपकयोः संकरः ॥ ३९ ॥ यद्गालमिति ॥ सागरस्य उर्मिभिः कर्तृभिः यच्छालेयस्याः प्रकारं प्रका
 रोवणं शालवप्र रसमरः उ त्तेगया उन्नतत्वेन गुणेन जेतुमिवेत्यर्थः फलेत्प्रेक्षेयं व्यंजक प्रयोगाद्गम्यतदूरादुदस्थीयत
 स्थितभावे लिट् अभासगतैः समीपगतैः समीपनिकटाम्यासनि कृच्छनी उवदित्यमरः व्याहृतो वांछितः शालूविजयं
 रूपोऽयं येषां ते विजया मेरित्यर्थः अतएव कीडादि वेति हेतुत्वे सा उर्मिभिर्विलित्येविलीनं लीयते भावे लिट् अत्रा
 शक्तस्यापि अत्र जिगीषोर्ब्रीडोदया त्सापेक्षत्वे नोत्प्रेक्षयाः संकरः ॥ ४० ॥ कुतूहलेति ॥ अंशुवहतीति अंशुवाहः मेघः
 कर्मण्यण कुतूहलेनांतः प्रवेशं कृतुं केनेवेति हेतुत्वे सा जवादुपेयस्याः प्राकारभिया सह सानि विद्वा निवारित
 अतएव बहिरेव रसन् गर्जनदुः स्वात्केदं ज्येति प्रलेषः अंशुवर्षव्याजेन अशमरो दीत् अश्रूणि मुक्तवान् रुदिर
 अश्रुविमो ज्जने लउ रदश्च पं चम्य ज्येतीडागमः अंशुवर्षव्याजेन रोदकस्योक्ते प्रलेषोत्प्रेक्षा सापेक्षत्वा
 संकरः ॥ ४१ ॥ यदंगनेति ॥ यस्यां पुण्यां मंगना नां रूपं सौंदर्यं आकारो वा रूपं स्वभावः सौंदर्यं आकारप्रलेषयोत्
 पीति विश्वः यस्य स्वरूपतायाः सा रथा द्देदकं व्यावर्तकं कंचिदुणं धर्ममिष्टतीभि रपेक्षमाणभिः आदि न यो
 नुमिति विवक्ष्यन्नु मभावः अस्मरेभि रारपितः प्रार्थितो मनुः मानुषस्यैव कर्तृ स्याः स्वकीयाः प्रजाः निमेषः प
 क्षमपातच्चिह्नं व्यावर्तकं तेन सह वर्तते इति स निमेष निरूः तेन सह इति तुल्ययोग इति बहुव्रीहिः अत्रे अक्षुत
 लमिसुतप्रेक्षा तलेन हं जसा द्वयोरियु मरः अत्र स्वाभाविके निमेषस्या स्मर प्रार्थना हेतुकत्वात्प्रेक्षया द्वारकां ग
 नानां निमेषमायभि न्नमानुषसौंदर्यं वस्तु व्यज्यते ॥ ४२ ॥ स्फुरदिति ॥ यस्यां पुरि द्वारकायां द्वा सु रात्रिषु नार्यः
 स्फुरद्भिः तुषारांशो ज्वरस्प मरीजाले ज्वरका मिर्विजिह्वता अपरुताः तदेकरूपतायते अग्नौ माणा इत्यर्थः अ
 तएव सामान्यालंकारः सामान्यगुण साम्येन यत्र वस्ते तरे के तेति लक्षणात् स्फटिकानां स्फटिकविकाराणां सौ

धानां पंक्ती शरु स्रुजमोगताः देव्यो देवांगना इव देवशब्दस्य पञ्चादिवुदेव इति यावत् तदिह लेखादिना ही पञ्चरा
 जनसौ धानं शुभं वा तत्र प्रभं कषता अतः त्रलक्ष्मीणाः स्त्रियः खेचर्य इवरे जुरि सूर्यः अत्र नमोगतसो त्र्येष्टायाः
 पूर्वोक्तसामान्यासापेक्षा सांकरः ॥४३॥ कंतेद्वितीयाः यत्र पुरिष्ठासुरात्रिषु प्रतिक्षमं विभक्त्यर्थः व्ययीभावः
 कंता विरम्याणि इंदुकां तोपला नां चंद्रकंतमणिनां कुट्टिमानि वज्रमयो येषु तेषु कुट्टिमं वज्रभूमिः स्यादि
 तिरुलायुधः कुट्टिमोऽस्त्री वज्रभूमिरिसुमरः हाम्यतलेषु रुद्रैरुन्नताः प्रणाल्यः जगत्प्रणाल्यः द्वयोः प्रणाल्योपय
 सः पदव्यामिसुमरः अतः पातिनः अधः पुरः पयोमुखाः याम्यस्ताः अधः कृतमेव मेडलत्वाद जाह्नविपातादपी स
 र्वः विरोधात् लंकारः पयसां समूहः पूरं उहुं वहंति स्म चंद्रकोतनिस्पंदैरिति भावः वहंतिर्निस्पंदं त्रिस्वपि इत्यादिना सं
 प्रसारणं अत्र सौ धानं प्रणालीनां अतादृजौ न्नसुपयः पूराः संबंधोक्त्यातिशयोक्तिः ॥४४॥ रत्नाविति ॥ यत्र पुरिगृहे
 स्थितिः अविगृहे विभक्त्यर्थः व्ययीभावः गृहाण्यः कुलांगनाः अत्र एव रत्नौ रत्निकाले हृयादी पाननिशम्यानि वा यशमे
 रिता तत्तद्व्यायादेशाभावात् श्रियः जालांगताभ्यां गवाक्षमार्गप्रविष्टाभ्यः जालंगवाक्षं आनाय इति विश्वदूरात्प्रभवति इति
 वैदूर्याणि जालवायजमणयः वैदूर्यं जालवायजमिसुमरः विदूरात् अत्र सैव अत्र विदूरशब्दो वास्तवाय स्यादेशः पय
 यो वातत्रोपचरिते वा तेन बालवाया क्रिरेरसौ प्रभवति न विदूरा नगराजं च तु संक्रियते इत्याक्षेपः प्रयुक्तं तदुक्तं
 बालवायो विदूरं च प्रकृत्यंतरमेव च नैव तत्रेति वैदूर्याजित्वरिव दुपाचरेदिति तेषां कुशेषु भित्तिषु संकोताभ्या इति शेषः
 अतएव छायायै जलपातविडालेक्षणवद्भीयते इति भाषणम् भयंकराभ्यः देवादिना कृतरित्यप्युपयुक्तं अप्रशशित्युक्तिः
 विभ्युः भीताः भौग्यादिति भावः अत्र लज्जावरणपक्षे निर्वर्णनेन केवलं तदसिद्धः प्रसुतभयं नोत्पन्नमिति अत्र नो
 त्यतिरूपो विषयभेदः विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य बाधवेत्तिरुपपत्तनापायस्याद्विषमालं कृतिर्मतेतिलक्ष

वि० ॥ ४५ ॥

अथैकत्रिंशच्छ्लोके द्वौ रकां वर्णयति ॥ मध्य इति ॥ मध्ये समुद्रस्य मध्ये इति मध्ये समुद्रपादे मध्ये वक्ष्या वा इति विकल्प
 दव्ययीभावः मध्ये शब्दस्य तत्संधानादेकारं तत्वं कोचनवप्रजासो हेमपाकारप्रभया ककुभोदिशः पिशंगीः पिशंगव
 र्णाः गौरादिता तन्निपु कुर्वतीया पूः जले समुद्रोदकं भित्ता उत्थितेति शेषः तुरंगकां तायाः वरुवाया मुखे हव्यं वहती
 तिरुव्यवाहोऽग्निः कर्मण्यण प्रसूयः तस्य वा उवागेर्जा लेव उल्ललास उद्धमसे अत्र समुद्रांतरं लीनायां वडवान
 लज्जालायां कदाचि त्सीनाय मानस्य मध्ये ल्लसन्नस्य पुरिदर्शनाभेदा प्यवसायेनापि स्य ज्वालत्सु मुखे क्ष
 ते इव शब्दो यमुत्प्रेक्षा व्यंजक एव नोपमाया इदं ज्वाला अत्र प्रसिद्धत्वेनोपमानत्वायोगान् मन्ये शंके पुवं नूनं प्रा
 पश्येव मादिभिरुत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दे रिव शब्दोपितादक इत्यानायादं ॥ ३३ ॥ कृता स्पंदेति ॥ भूमिर्मेतां रा लोमी
 शीणां च सहस्रैः कृता स्पदा कृता पिवासा आस्पदं प्रतिष्ठायानिपातः उदकमस्या स्तीति उदक्चानुदधिः उदव्या
 नुदधाविति निपातनात्साधुः तस्यां भसा परिवीता परिवेष्टिता मूर्तिः सरूपेयस्याः सा पृथ्वी पृथुः वेतो गुणवचनादि
 ति ही पृथ्वी भूता या पूः न निर्विद्यते न खियते इति निर्विद्यते विदेः सतार्थान्निरपूर्वात्सु द्विषे स्यादिना क्विप्तेन
 अनिर्विदा अस्मिन्नेन अन्यथा शिल्पसौख्यवासिद्धे रिति भावः विधात्र प्रथते इति पृथ्वी भूः पृथे विव च्छ्रोणादिक
 विक्षेरादिभ्यश्चेति क्विप्तेन स्याः प्रतियातनाप्रति कृतिरिव विदधे विहिता प्रतियातनाप्रतिष्ठया प्रति कृतिरित्यमर
 भरः प्रतिनिधि होमेष्टया पुरो वै चि सुविस्तारा दिवस्तु च ज्येता ॥ ३४ ॥ लघुरिति ॥ लघुर्विश्वकर्मणः सदाभ्यासेन गृही
 तो लघो यः शिल्पविद्यायाः एकसंपदः प्रसः प्रकर्षस्तस्य सीमा अवधिः अ प्रतिमा इति यावत् या पूः आदर्शतन्मतेषु द
 पण एव स्पष्टेषु दर्पण मुकुरा दर्शवि सुमरः दृष्ट्या प्रतिविंबितमिव अदृश्यत उपेक्षा छाया लना तपेकां तो प्रतिविंब
 र्जजाययोरिति वैजयंती ॥ ३५ ॥ रचो गेति ॥ अनुपिः पिता इव वराय श्रेष्ठाय जामात्रे च वरो जामा तस्विगयोः श्रेष्ठे अ

मवशिष्टविशेषः ॥

विचित्रैराक्षरैरहितैरपि सञ्चिद्यैस्तत्सहैरिविरोधविचित्रैरङ्गुतैरिविरोधः प्राश्नार्थं लेख्योऽप्यत्र मितं न पञ्चादयः ॥ ३५ ॥

संज्ञा
३५

संज्ञा

वलीकनीधुपटले प्रांतेयपटले यदि रिसमरः छादनपर्यायो पटलद्वीतदेनलवाचिनीवलीकनीधुपटले
धारेवंशपजरो गोपानसीति विवेकः अतएव हरितलानादिगुणानि मिता नीवैरिवेति स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ ४८ ॥ बह
दिति ॥ योपूवहसुतुलः उपरिस्थायदावाधारभूता निसेमाग्रपीठानि येनैतैः बहसुतुलैः तथाप्यतुलैः तद्वहैरिति विरोधः अनुपै
पैरिति परिहारः तुलासाध्य स्तम्भपीठे सुभक्रपिवैजयंतीवितानानामुल्लो आनां मालाभिः विनैरा द्वादि तैरवि अवि
तामैः तद्वहैरिविविरोधा अशून्यैरिविविरोधः समस्तवस्तुस्यैरिविरोधः अस्वीयितानमुल्लो अवि तानं विवुत्तुप्रक्रमिसु
भयत्राय मरुविगताशालाः मद्रालियेनां तानि विशालानि शाला गृहैः तैरुस्वपेशास्वागारैकदेशेयोरिति शास्त्रतः तै
विशालैरपि सञ्चिद्यैस्तत्सहैरिविशालप्रत्ययः गृहैः रेजे अपिरयं सर्वविविरोधे विरुद्धवदाभासाद्विरोधा लेखारः विरो
धः सोऽविरोधेपि विरुद्धत्वेन यद्व्यः इति काव्यप्रकाशे लक्षणम् ॥ ५० ॥ चित्रे सयेति ॥ यस्यापुनिकेतनां निशमसप्रति
केतनमिदमरः कपोतान् पक्षिणः पालयंतीति कपोतपाल्यः विटका पुरनामानस्तंभान् प्रसाधितादारुविशेषाः कपोतपालिकायां
तुविटकेषु नपुंसकमित्यमरः कर्मणि अणिङ्प तासु कृच्चिमपक्षिणदारुमयपक्षिणपंक्तेः कर्मणि वक्षीत्येके स्यात् आक्रमि
तुमिधुयाजियस्येयर्थः क्रमेण ताल्लटप्रत्ययादिकारप्रत्ययेषु कृमोरात्मनेपदनिमित्त इति गगमो न भवति अत्रक
मेवैसादि व्यतिरिक्ता येषु अनुपसर्ग इति वैकल्पितस्यात्मनेपदनिमित्तस्यानुपसर्गत्वेव पाक्षिकसंभवात् आद्यत आनते
वानिष्प्रलंभं गयस्य तं माज्जारं विशालमपि श्रोतुविशालो माज्जार इत्यमरः जनः कृच्चिमं क्रियया निवृत्तमेव मेने न तु वस्तु
रूपमिति भावः इति विचित्रैर्नुमनिमित्तानुमप्रत्ययः अनेन कृच्चिमं कृच्चिममेवेदुर्गह इति शिल्पज्ञानातिशयोक्तिः अत्रक
विकल्पित सादृश्यात् माज्जारजनयोः कृच्चिमं कृच्चिमेषु विपरीतवर्णात्मांतिमदलंकारः ॥ ५१ ॥ क्षितीति ॥ यस्यापुनिवधू
जनः क्षिती प्रतिष्ठा घस्यसः भूमिप्रतिष्ठापि चंद्रदिविस्थितमिति भावः अत्रापि मुखैरेव अरविदैदधश्चकार इति विरोधः

३५

लावापमहिम्ना अपरीचकारेति परिहारः द्विरोधालंकारः अतीतानि नष्टवपथमिति अतीतनष्टवपथानि अयादयः का
तायर्थे क्षितीयेति समासः द्विगुप्राप्तापन्ने सादिना परवल्लिंगता प्रतिषेधः प्रासादसंगानि बध्नाऽध्यरोह तमिया प्र
विरोहति स्म अत्रपिरुहैव अर्थः कारणदिति भावः रोहतेर्लुङ् शालङ्गुपधादनिधः व्यतिरेके व्यादेशः अत्रार्थः कारणवाक्यार्थः
स्पष्टनेषु विरोधा उपजीव्यवैषम्यहेतुत्वा तत्संकीर्णः काव्यलिंगभेदः ॥ ५२ ॥ रम्या इति ॥ यस्यापुनियुवानः रम्यारमणीया इति हे
तोः पताकाः प्राप्तवती उच्चैः सुध्वजा इत्यर्थः अन्यत्र रम्या इत्येव पताकाः प्राप्तवतीः प्रसिद्धिगता इत्यर्थः पताका वैजयंती च भा
ग्येके च ध्वजेपि च इति हेतोः प्रकरणे प्रकरादिसमाप्तिं वि सुभयत्रापिविश्वः विविक्तविजिना विमलाश्च इति हेतोः रोगं न व
र्जयेतीति विविक्तौ पूतविजना वि सुभयत्राय मरुजमद्वलीकाः न मीनीकाः वलीकनीधुपटलं अन्यत्र न मंयो वल्यस्त्रिवल्य
रूपमध्यरेखाया संताः न मद्वलीकाः नष्टतश्चेति प्रत्ययः वलिर्मध्यमरेखोर्मि जीर्णत्वं कृत् हदारुषु इति वैजयंती व
लीकाः कृटागराणि कृटागारं तु वलमीयमरः वधूभिः संभवधूसहिताः असेवंत अत्र वधूनां वलमीनां च प्रकृता प्रकृता
नीचैव वैधर्म्येण साप्येतौ पद्यावगमात् केवलं प्रकृतजो अरा तुल्ययोगिता नष्टैव अत्र केवलं प्रभेदविरोधो
स्यापि नष्टवनि यमात् यथाहुः प्रकृता प्रकृतौ भययुक्तं येष्टमात्र साधर्म्येणैवो यं निवृत्तं सर्वत्राद्यर्थे न सं
इति प्रस्तुतानां त्वान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः श्रौपम्यगम्यते यत्र सामता तुल्ययोगितेति ॥ ५३ ॥ सुगंधितामिति
यत्र पुनरप्रत्ययः संस्कारः पूर्वो यस्य सां अप्रतियत्नपूर्व प्रकृतिमां स्वाभाविकीत्यर्थः प्रतियत्नसु संस्कार इति वैजयंती शोभ
नागंधो ये जातेषां भावस्तत्तां सुगंधितां सौरभ्यं गंधस्येति तत्प्रत्ययः विप्रंति विभ्राणनिवा नपुंसकस्येति नुमागमः मधुनिमया
निकमिनीनां वक्रानि च यूनो प्रमदय प्रीये आमोदकर्मणो वासनाधानस्य व्यतिहारं परस्परं स्पर्द्धा मीयुः अन्योन्यगंधेना
न्योन्यवासनामासुरित्यर्थः इणालि ट् अत्रापि मधूनी वक्रानां च प्रकृतत्वात् तत्पूर्वक एव तुल्ययोगिता भेदः तेन यूनो म

धुवासितवधूवदनपानं वदनवासितगं दूषपानं च वस्तु व्यज्यते एतेन विरातं कर्मो गौराणं गम्यते ॥५४॥ रतांतर इति ॥
यत्र पुरिष्ठं तत्र विवर्तयः विवर्तयः विवर्तयः स्याद्विदितं विवर्तयः परः ता संनिर्गुह्यतामनवारणस्याउपाज्याः निर्वृते म
तवारण इति वैजयंती तेषां विवर्तकः उपरितन्वः कपोतपालिकः ते एव नीराः कुलाया नियस्यसः कुलायो नीरा मस्त्रिया निस
मरः वयसं सुक सारिकारिपक्षिणं गणः वयः पक्षिणि वात्पादा विविधैः अंगानां विवर्तदि पुर ममाणा ना मिति भावः रता
निरतिकूजिता नि एव न अंतरे समीपे वसंत इहे तै वासिनः शिष्याः अंतरे वासिनः शिष्या इत्यमरः शयवासवा सिद्धकात्म
दिहा लुक तेषां भावस्तत्त्वमापसमीपे प्रतिशब्द यथा श्रु तमुच्चारण देव मुते हते अतएव स्फुट मिति व्यंजक प्रयोगः
॥५५॥ धिनेच्छिति ॥ यत्र पुरिष्ठे न्नेच्छा दिते बुध्दपक्षी पदा ते सादिना वै कल्पिको निपातः स्फुट तरेषु स्फुटं तं
हृमाणे छिद्यर्थः नाशिकुच्यमं उलेषु स्पृष्टानि स्फटिकदिवदतिरोपाय कानि अंवरण एव स्त्राणि केवलं नाम तो वरमि
ति नाम्नैव आकाश साम्यं न दधुः अंवरं न्नेच्छा वाससीति विश्वः किंतु अर्थतो अपर्ययं क्रियया पितसाभ्यं दधुरियर्थं उ
पमालंकारः ॥५६॥ यस्यामिति ॥ यस्यां पुरिष्ठं जिह्वाः अवकाः अस्यां अकपटाः दंभादि रहिता इत्यर्थः आन्ये तस्य दर्शयति
मजिह्वा मशटां तथेति स्मरणं दिति भावः जिह्वाः कपटवस्त्वयो रिति विश्वः मरुतीः शीमानं राजकल्पितं सेत्रं मानमर्था
दं कुलाया ता नुद्वानस्थितिं च अयं जंतः अपेकः अकदमांतिष्ठाया अपेकं कदम पापयोरिति विश्वः अतिमात्राया
तिः आया मउत्तर काले अये वांते आयाय तयः आयातीन् तत्काले सेयमप्यया मयोरपीति विश्वः द्वये द्विरूपाः अपि
प्रचमय चरम तथेसादिना जसि विभावा सर्वनाम संज्ञा विनीतमा गी सुविरचितः पुरवीचयः सुशिक्षिता आरपक्षते
यश्च अजा तस्य बलं न पाषाणदि प्रतिपातो विरहा चरणं च येषां ते जने जातु कदा विदपि नामुच्यत न सताः न क
दाचित् सर्वलीक ता इत्यर्थः अत्र मार्गशब्दस्य साधर्म्यादे कालात्मवने विफलं द्वयं वदेकशब्देनार्थद्वयप्रतीतेर्यथा नाम
विमार्गं प्रकृतं तत्वात् केवलं प्रकृतं विपरीतं तत्त्वः विशेषस्य विविधत्वा तन्नुतुल्ययोगिता ॥५७॥

यस्यामिति यस्यां पुरिष्ठे बुध्दपक्षिणं तत्कारत्नमिती नम्रमिति स्निग्धया आलेख्यं च विधातुं निर्मातुं अशक्नुवतो बु
वान् प्रतिविं वितानाः स्येता सु सेकं तमूर्तयः संतः रत्नमिती सजीव नीराः सन्नेतन चित्रवती एव न कुः इत्युत्प्रेक्षा
॥५८॥ सावर्णेति ॥ यस्यां पुरिष्ठे कलधौ तथाम संभेषु हेमाकारस्तंभेषु कलधौ तं रूपा हेमोरिति विश्वः प्रतिमागता
नां प्रतिविगता नां सावर्णे भाजां तत्सावर्ण्यं दं गृही तमैदनामि सुयर्थः अतएव सामान्यालंकारः सामान्यगुण
साम्येन यत्र वस्ते तैरे कते तिलक्षितं अंगनां स्मरा पंडुतया लक्ष्ये विभिन्ने वर्णत्वा देदे न गृह्यमाणे रिस्यर्थः क
पोले मणिदर्पणो ना स्फटिक मुकुराणां श्रीरिव श्रीर्भजे प्रा प्रा इति नेदर्शना सा न्योक्त सामान्या प्रसादं धेति तेना
स्थः संकरः ॥५९॥ अकं गेति ॥ यस्यां पुरिष्ठं मुग्धांगनाः अकं गवन्ती ललाः उपलाः मणयः मरकतमणय इत्यर्थः उपल
प्रसरे मण विस्मरः तैर्निर्मितं गृहाणां देहल्यः गृहहृदरदारुणं गृहवग्न हेदे हलीत्यमरः ता संभासा लक्षेषु अलं
देषु द्वारवहिर्जिषु प्रद्याण प्रद्युणालं दावहर्द्वारप्रकोष्ठके सुमरः गोः पुरीषं गो मयं गोश्च पुरीषमिति मयट तस्य
गो मुखानि विलेपना नि गोमुखं कुरित्ता कोरे वा यभाडे विलेपने इति विश्वः न च कुरेव मरकत प्रभायां विलेप
नभां येति भावः अतएव भांति मरकतं कारः कवि संमतसाश्च इत्यर्थः यत्र वस्ते तरमिति संभांति मात्रिति सर्वस्वकार इति
क्षणं ॥६०॥ गोपानसीति ॥ यत्र पुरिष्ठं गृहाणि गोपानसीषु वलमीक्षादनाधारेषु वंशपंजरे छिद्यर्थः अतएव गोपा
नसीतु वलमीक्षादने वंशपंजरे सत्रपदूलाधारः वलमी वंशपंजरे साहृक्षी रस्वामी क्षाण श्रीवत्काले असेतं
योगे द्वे तीयास्थितं नामा सीना नां चंद्रकाः मेचकाः समोचंद्रकमेचका विसमरः तद्धतां चंद्रिकाणां मयूराणां आ
लेविभर्त्तवा यमार्तैः कलापैः वर्तैः कलापो भूषणो वर्तैः इत्यमरः स्वरि मणये मरकता निगारसुते मरकत प्रश्मगर्भहृदि
मणि सुमरः तद्धतश्यामैः तलेः अभिरामाणि हरितं तण मया नीत्यर्थः तैर्नीधैः पटलैः पटलं तैरिव रंजुः ॥

तैरं बुभुक्षं विता नैर्मेयं दैर्निमित्तेन दिवसस्य भर्तुः सूर्यस्य मार्गं पुनः दोषं विधायमानो त्रेण क्रिया स्वकरो त्रेणा ॥ २१० ॥
 त्रैतमिति ॥ पुनः नवानि प्रभा जातानि विभ्रतीति नवप्रभा जालभृतः तेषां मेघानां संवेधि न्याकां नवप्रभा जा स्ववर्णं स
 नुमरुतया ह्नादीषा कां तं व्यापुनः शिलानां मेघकोपलानां इन्द्रजीलानां शमले तथा दूरीमलिम्भाभिरामं मनोहरं तथा आ
 मेघितवटपदभिर्भकरं दौदोदधं पूरितं दाहूतमगंभिर्लताभिर्व्यापृतः परं येन सर्वं यमकं बध्यति तत्र तदेवात्मेका
 रं प्रचालं करस्व न्युत्थयति यथा संभव मेघं यमकलक्षणं व्याप्य दंडि नोक्तं अथ पेतव्यं तं नृमायावर्तिवर्णं स्तुतिः
 यमकं तत्र पादना मादिमध्यां तजोत्तरं एकद्वित्रितुषादयमका नां प्रकल्पना आदिमध्यां तमध्यां तमध्यां तसर्वतः
 अथ तव वृत्तं तेषां भेदा संभेदो नयः सुकरा दुःकरा अथैव वर्णयति तत्र के भेदेनेति ॥ ३॥ स हस्वति ॥ स हस्वमिति संख्याये
 षा तैः स हस्वैः शिरोभिः शिखरैः शीर्षे अगगनंतया तत्संख्यैः पादैः प्रसंतपर्व तैश्च रत्नैश्च भुजैश्च व्याप्यति वमाने
 अवति वमाने समवप्रगोमस्थ इत्यात्मनेपदं जलोच्चयो र्यं तस्याने योग्य प्रदेशः तद्गता बुध्दिरक्षि निष्कां करो न्यस्यते अन्यत्र नेत्र
 भूतार्कं दुमिसूर्यः अतः साधु संहारणार्थं ब्रह्मणि सुखे सा स हस्वकीर्षसादिभ्युतेरिति भावः हिरण्यगर्भे निधिगर्भश्च ॥ ४५ ॥
 निविति पुनः कश्चिदेकदेशे जलजमपायेनापगमेन विपाकुलि श्रुभालि अतएव केतं क्षालितं यदुत्तरीयं तत्प्रतिमा तत्समांशविद्ये
 षां तानि श्रुभालि विभ्राणं दधानं भजः वृत्तीरक्षान् अथ तेषां माया चार्वा यंगसंगेनाहं भागेन विभक्तं मेकभागं वस्ति तं भस्मय
 स्तं स्मरति हरिभिरक्षि तं मिह पमालं कारः ॥ ५॥ अथ मिति ॥ पुनर्निजस्थो न्यदुषु प्रियवचनेषु लालसाः लोलुपाः लोलुपो लो
 भालो लोलोपले लालसे विमेलितयादवः तेषां निजस्त्री न तु लालसां मोदने निजिदीव्यपलसो जेतुं लसाश्च विशेषणयोः शि
 विशेषण विशेष्यभावविबक्षय विशेषण समासः तेषां अटुलालसां विहंगानां हंसादीनां राशेनालो जिजाता नि उत्पिजल
 जा ता विपूर्ववत् समासः ता विपत्रालि येषां तैरतिपिंजरीभूतदलेरि सूर्यः रत्नकरभेदे जलजे विहात पद्मेण यो कुर्वन् एतेन मृतीमकर
 लकर समृद्धिर्वा ज्योते यमकं केतुकरः ॥ ६॥ संवेति ॥ पुनः संवेति ॥ अथि कृता रज्ज्वला नील कंठामयूर येषां तान् अन्यत्र संवेति कृ

एगार्होपमणदिवत् व्यातुर्वर्णोदित्वा स्वार्थं च ज प्रसूयः तदतिमांशं अतिगा ध्वं तस्मादतिगा ध्वं अतिह्लाभरादिसूर्यः
 गृध्रे पुनरोर्गुणः वां तो विप्रसूयगा ध्वं अतिह्लाभरादिसूर्यः तदतिमांशं अतिगा ध्वं अतिह्लाभरादिसूर्यः
 मुद्रवदिरियागमः नैवयो तीरा मताः अतिरिज्यमाना इत्यर्थः माते कृतीति ही पश्चा धी नयोर्न मक्षिप्तः उदीर्णः अतिह्लाभ
 या उक्तेपीता अंतरमाना त्वरितुं दाहूतं इदं रुच्यः मशीमेरिवे सु त्रेणा स हस्वः अथि तीरे अथि वेले वेला कू लविकारयो
 रिति यादवः अनिशं नदेतः गर्जन्त्ये सौ ये रंभोभिः उर्वीस संततः प्रावयिष्यंति तानि अंभां सिपयो परे कदे प्रादेककोण
 निभतं निश्चले यथा तथा विवतो मेघान् स हरिः ददर्श एतेन समुद्रस्यापरिधिन्स्वरूपं हं च ज्योते ॥ ७४ ॥ उच्यते ॥ मु
 निद्रै स्ततो वेदोद्धार्य मिव मेघै स्ततो वुराशो रेव तो यमुध संप्रणीतः वज्री कृताः अनुगच्छं पतंती प्रविशुंती न
 दीः वेदपतेतीः स्मृतिर्न्यादि संहिता इव हरि रलोक्या मा सश्रुतिमुल लेन प्राप्ता एषा स्मृता ना तत्संवाद एतत्संवे
 शः अनेके यमुपमा ॥ ७५ ॥ विजियेति ॥ दिष्टम वनिदिष्टानि दिग्गो यत्तु गुरुनिमहांति धनानि ना नाद्रिप्या निविक्री
 यन्त्ये नदत्ता उत मालाभं मृत्या तद्दे गुर्यादिकं भजंति इत्युत मालाभभाजः तत्र सदैव्यमिसूर्यः अव्यया स पश्यन्
 गुसारवत् फला तत्र मसारयेति यादवः भातं मूलधनं पण्य द्रव्यमिसूर्यः वलिक मूलधने पात्रे भातं भूषणं भूषयो
 रिति वैजयंती तशीषु नैषु स्थिरा नौ सरणी स्त श्री सुमरः अविस्तृतं श्रीरक्षि श्री एणदिकं प्रसूयः आवपतः आदधतः
 द्वे प्या न समुद्रं द्वे प्या सितः द्वीपा द्वु समुद्रं यदतिप्रसूयः संयात्रा संभूय यात्रा सा प्रयोजने येषां तान् संयात्रिका
 न्प्रोतवलिजः संयात्रिका वा तवलिज रसुमरः प्रयोजनमिति ॥ ७६ ॥ अथ सौ हरिः अथ नंदन ॥ ७६ ॥ उच्यते ॥ नदभा
 तैः समुद्रस्यांतराभ्यां तरान् उत्पितुं सः उच्यते ॥ ७७ ॥ अथि कृता रज्ज्वला नील कंठामयूर येषां तान् अन्यत्र संवेति कृ
 भास स्ये सभा सलोपः फली द्वाः भस्मागरे उच्यते ॥ ७८ ॥ अथि कृता रज्ज्वला नील कंठामयूर येषां तान् अन्यत्र संवेति कृ

उच्यते ॥ ७७ ॥ अथि कृता रज्ज्वला नील कंठामयूर येषां तान् अन्यत्र संवेति कृ

योजनमिति कृपण जीवाः प्रापणिकावैदेः हा नैगमाश्च तेन जे इति वैजयंती तस्मादिवा दसं मुहुः जगत् उपमानं
 कारः ॥ १११ ॥ अथोक्तं आसन्नमौ द्रव्यासं हि तम त एवो दयतापंदुः सह तापं रविं दधाने व्यरविं दधाने न रविं धत इति वि
 रोधः अरविं दानां धाने निधान इति परिहारः धीयतेऽस्मिन्निधिधाने अधिकरो ल्पुटशब्देन व मूलो विरोधा लेक
 रः यस्य गिरिस्तटे निपीत सानि तरापीत मकरं दानं मेतिता मरसानि पंकेरुहाणि भारभूतया यया सानम ता मरसा
 पंकेरुहं ता मरसमिसुमरु सत एवम ता न्ने ग वलिर्न प्रखिद्यत न खिन्ना स्ति देवै वा धि का कर्त रिलः अयं त स्वयं
 सानिधाने पि अरविं दानं करवि हारा त मधुकरा स्तापं नापुरियर्थः ॥ ११२ ॥ यत्राति यवशैले रजत विकरो राजतः प्राणि
 रजतादिभ्यो अयः सन्नासो गेडुशैलश्च गंडुशैला स्ते प्राक्ते श्चुता स्थूलो पलाजिरे रिसुमरः उन्निद्राणि विकसि
 तानि पुष्पापरांगपक्षी वे सुपमित समासः तेषां सह संभजतीति त द्राजा अपि कृतं नो ज्ञेयं हीरुहा वक्ष्ये सुग
 पिपेन देवै देवाणि पिष्टो योरुस्ति मल्ल एराव तस्य वलीलां शोभां दधौ एराव तस्य धावत्यादिति भावः हस्तिमल्ले
 भ्रमा तंगो हस्तिमल्लो विनयकः इति विश्वः अत्र लीला सिवलीलां शोभाति सा दृशा पेक्षा निदर्शना लंकारः ॥ ११३ ॥
 ३ ॥ विभिन्नोक्तिः ॥ गरुडा मजेना नूरे ए विभिन्नवर्णाः अन्यथा हेतवर्णाः अकलिमानमापादिता इत्यर्थः सूर्यस्य संवे
 पिनः रथं वहतीति रथाः रथास्याः तद्धृतिरथयुगप्रा संगमिति यत्प्रसूयः पत्रशैले वंशकरी नीले वंशकुरश्या मैः र
 तैः मरकते रिर्यर्थः वंशकुरे करी रस्त्री समरु वंश शब्दस्य स्तान ताहे तो रत्न न तायाः प्रतिपद्यर्थः व दपो न रुतं अतए
 वैकथ्य पद मप्रयो ज्यमि सुत्का करि कलभ कर्ण कर्ण वि तं सा दिषु प्रतिपति विशेष करे वृन दोष इति आह वा प्रनः न
 विशेषो ॥ इति परितः स्फुरं र्गुण स्था प्रभया करणे न पुनः स्था रं न निज हरित वर्ण मेवा नि निर आनी ताः नय
 ते किं कर्म कला त्रधा ने कर्मणि लिट् प्रधान कर्मण रथ्ये पै लादिना दु द्वि कर्मणा इति वचनात् अत्र विभिन्नवर्ण
 इत्येकं स्त दुग्गाः रथा नो र्गुण हागे न गरुडा मज गुण गृहण तु न स सेन मरक तगुण गृहण दपे स्त दुग्गा स दुग्गा
 जीवीति स्वयं जीवयोः संकरः तेन गिरिः सूर्यमंडलां तमौ न्ना हं वत्स व्यज्य ते त गुण र्गुण हा दयो त्क दुग्गा गृहः ॥ ११४ ॥

यत्रेति ॥ यवशैले समुन्तमजिः समुत्पत्तिश्च ववाहै उक्तिः ॥ अथोक्तं आसन्नमौ द्रव्यासं हि तम त एवो दयतापंदुः सह तापं रविं दधाने व्यरविं दधाने न रविं धत इति वि
 रोधः अरविं दानां धाने निधान इति परिहारः धीयतेऽस्मिन्निधिधाने अधिकरो ल्पुटशब्देन व मूलो विरोधा लेक
 रः यस्य गिरिस्तटे निपीत सानि तरापीत मकरं दानं मेतिता मरसानि पंकेरुहाणि भारभूतया यया सानम ता मरसा
 पंकेरुहं ता मरसमिसुमरु सत एवम ता न्ने ग वलिर्न प्रखिद्यत न खिन्ना स्ति देवै वा धि का कर्त रिलः अयं त स्वयं
 सानिधाने पि अरविं दानं करवि हारा त मधुकरा स्तापं नापुरियर्थः ॥ ११२ ॥ यत्राति यवशैले रजत विकरो राजतः प्राणि
 रजतादिभ्यो अयः सन्नासो गेडुशैलश्च गंडुशैला स्ते प्राक्ते श्चुता स्थूलो पलाजिरे रिसुमरः उन्निद्राणि विकसि
 तानि पुष्पापरांगपक्षी वे सुपमित समासः तेषां सह संभजतीति त द्राजा अपि कृतं नो ज्ञेयं हीरुहा वक्ष्ये सुग
 पिपेन देवै देवाणि पिष्टो योरुस्ति मल्ल एराव तस्य वलीलां शोभां दधौ एराव तस्य धावत्यादिति भावः हस्तिमल्ले
 भ्रमा तंगो हस्तिमल्लो विनयकः इति विश्वः अत्र लीला सिवलीलां शोभाति सा दृशा पेक्षा निदर्शना लंकारः ॥ ११३ ॥
 ३ ॥ विभिन्नोक्तिः ॥ गरुडा मजेना नूरे ए विभिन्नवर्णाः अन्यथा हेतवर्णाः अकलिमानमापादिता इत्यर्थः सूर्यस्य संवे
 पिनः रथं वहतीति रथाः रथास्याः तद्धृतिरथयुगप्रा संगमिति यत्प्रसूयः पत्रशैले वंशकरी नीले वंशकुरश्या मैः र
 तैः मरकते रिर्यर्थः वंशकुरे करी रस्त्री समरु वंश शब्दस्य स्तान ताहे तो रत्न न तायाः प्रतिपद्यर्थः व दपो न रुतं अतए
 वैकथ्य पद मप्रयो ज्यमि सुत्का करि कलभ कर्ण कर्ण वि तं सा दिषु प्रतिपति विशेष करे वृन दोष इति आह वा प्रनः न
 विशेषो ॥ इति परितः स्फुरं र्गुण स्था प्रभया करणे न पुनः स्था रं न निज हरित वर्ण मेवा नि निर आनी ताः नय
 ते किं कर्म कला त्रधा ने कर्मणि लिट् प्रधान कर्मण रथ्ये पै लादिना दु द्वि कर्मणा इति वचनात् अत्र विभिन्नवर्ण
 इत्येकं स्त दुग्गाः रथा नो र्गुण हागे न गरुडा मज गुण गृहण तु न स सेन मरक तगुण गृहण दपे स्त दुग्गा स दुग्गा
 जीवीति स्वयं जीवयोः संकरः तेन गिरिः सूर्यमंडलां तमौ न्ना हं वत्स व्यज्य ते त गुण र्गुण हा दयो त्क दुग्गा गृहः ॥ ११४ ॥

भावः ॥ ११४ ॥

इतः प्रकृतियमकांतरं प्रलोकेषु च संततित्वकावतं नियमेनाह ॥ अथादिता न्यावतानि आयतानि दीर्घानि दिशोऽवरं स्वं च दिशो
 वराण्येन तं अन्वया ध्याते वसितं आयतं दिशि वांतरं वा सो येन तं तथोक्तं ३ अथैतन्मतां मुवमाक्रम्य व्याप्य संस्थितं तथा ३
 रगाणि उक्तानि विष्णोः लानि च मृगाणि शिखरानि यस्मिन् अन्वय उदये विशाले मृगे विवाहो यस्मिन् ३ अथैतन्मतां मुवमाक्रम्य व्याप्य संस्थितं तथा ३
 मम माक्रमापि स्या य संस्थितं मित्यर्थः ॥ अं विवाहो शिखरे गौः स्वर्गे नवभरसौ वज्रे चंद्रमसि स्मृतः अर्जुनीनेत्रादिमा
 एभूवा गवारिषु गोमते इति विश्वः मूर्ध्नि शिखरे अन्वय शिरसि स्फुरंती तु हि वसिष्ठेति दिशो कोटिः शशिकला च यस्मिन् एने
 नगेशं नगश्रेष्ठं रवतकं केलाशनायकं श्रीश्वरं ज्योतीं भुवि कोन विस्मयते सर्वोपि विस्मयते सर्वः नेयेतु ल्ययोगिता प्रकृ
 ता प्रकृतविषये तदनुत्पत्त्या नातनापि समासोक्तिः तस्यापि विशेषण साम्यमात्रेण जीवितत्वा न्नपि श्लेषः उभयश्लेषे विधौ
 व्याविशे जलयोगात् तस्मात्प्रामाणिक्यमात्रपर्यवसिताभिधा व्यापारेण पिशङ्गे नार्थो तद्व्यतिरेक इत्युक्तं तदुक्तं
 काव्यप्रकाशे अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचनिकत्वेन यं चितं संयोगादेवा व्याप्य धीकृत्वा हति रं जनमिति वतं लक्षणे तूक्तं
 सैतत्तलकाभाजगोज्ज्वलं ॥ १२ ॥ उदयसंज्ञितं ॥ वितता उर्ध्वं शिरश्चो रज्जवोरज्जव इव रस्मयो यस्य तस्मिन् विततो
 र्ध्वं रस्मिरज्जो अहिमरज्जो सूर्यो उदयसुदयमाने सति अथ गता विति स्वरिते तं केचिदुच्यते ततः शतरिसप्तमी तथा
 विततो र्ध्वं रस्मिरज्जो रज्जुमध्यानि चंद्रश्च स्तयाति सति अस्तमाने सति यातः शतरिसप्तमी अथ गिरिविलिंबिनायं
 टाक्षयनपरिवारितं स्पष्टं रवेति तस्य वारणं द्रस्य लीलं शोभां व हति अलिलामिव लीलामिति सादृश्याद्वा पादनिर्द
 र्शनात्तथा सूर्यश्चंद्रसमानकक्षां विधत्ता विति महदौन्नत्यं ज्यते पुष्पितामव तं अयुजिन युगरेफ तोयकारो युजि
 न्नजो जगत्पुष्पितामः ॥ १३ ॥ महतीति ॥ लसमानाः दीव्यमानाः नवांशुः कोयस्य सलशमाननवांशुकः श्रेष्ठिकः केषु
 सूर्यः योऽन्तः सहरिताः सूर्याः हरितेति चंद्राणां हरिद्वर्णं युतेन्यवदिति विश्वः कनकस्य स्थलीः स्वर्णभूमीः ज्ञानपदेमादिना
 कृतिका चैकी पपरितो व हति स एषोऽन्तः हरितालेन कर्णैरेण समानं नवांशुकं वा सोयस्य सहरितालसमाननवांशुकः
 पीता वरोमवानिवराजैतदुत विलंबितं तदुत विलंबितं महानमो नमो भराविति लक्षणे ॥ १४ ॥ पाश्चात्तेति ॥ रताद्रोसानुषु संनिष

असंस्थिता उज्ज्वलाः नीलाः कंठा ये वांता नृसंप्रकाशोऽस्वद इह मरः अहीनैः श्लेष्टत नूनं व्यापृष्टे हन एव तदा वा सतादस्य
 ततः क्षणं तत्रैति भावः प्रवर्तितानि अनेकलक्षणं भुजानामग्राणि ये वांता नृसंप्रकाशोऽस्वद इह मरः अहीनैः श्लेष्टत नूनं व्यापृष्टे हन एव तदा वा सतादस्य
 तेषां उर्ध्वं रताद्रोसानुषु संनिष ॥ १५ ॥ विलंबितं ॥ विलंबितं नीलोत्पलान्येव कर्णपूराः कर्णवते सांताः रोध्रेण
 लोधारजसां गोशिवदत्ताः विहारादिभ्यश्चेति कीपकपोलमितीः स्त्रीणां स्थलीरिव स्थिताः उपमांतरमात्रं लपवत्वज
 त्रणानि उलपावत्वजं ज्ञातुं ज्ञातुं न वेत्तैरलं तां सैकतानां आभा इवाभा या सांताः कुतः शुचीः शुद्धाः शैवलनीः
 शैवलवतीः श्रवोदधानं शुचिं शैवलं भ्यां विव प्रविभवे नोपमा द्वयोः ॥ १६ ॥ शङ्खिवेति ॥ पुनः राजीवराजीनोपपप
 तीनां वशाः प्रधीनाः लोलाः प्रपलाः भृंगयस्मिन् राजीवराजीवशलो लभं गंतं कर्णं ततमिः संघैः उच्चैः आतपं मुखं ते ह
 रंते कांताः रम्याः श्लकांताः श्रृणुं कुतलाग्राणि या सांताः कांतालकांताः श्लकांताः श्रृणुं कुतला रसमरः सुहराणां ललनाः स्त्रि
 योऽप्यसः रक्षोभिः राक्षसै रक्षोभिः अनेभिर्भूतं तथा तयो दूहंते ॥ १७ ॥ नन्वन्ती यानयं शिलोऽयः कश्चिद्देवतकोनामकथ
 मेवैव एते ॥ मुदरति ॥ मुरारे मुदे संतोषाय अमरेः कर्तुमिः सुमेरो मृगे करेण नीयोपनि तस्य वद्धि तस्या जीतैः मृगे रपयित
 स्येत्यर्थः उपनये करणं मृगाणां मयोदिनयत्कर्मत्वे यस्य होलस्यो द्वायं श्रौन्नस्यं सौंदर्यं तयोर्गुणः उक्तोः उद्ग
 मागं प्रकृतं नृकां कवीनां मवेद्यते रतिमवेद्याः मियावाः नमवेति मेरु मृगेषु सर्वगुणं संभवादिति भावः राजसूर्यमेष
 योऽदिना वेदः अवतो निपातः उत्कृष्टायाः उद्ग्रायः इति च तं तोपसर्गस्य समासो नोपस्थाप्य सूर्यः श्रीणी भुवो नुपस
 र्ग इति नियमात् मुदरसादि श्लोकस्यैव अत्र स्पष्टं दृष्टं तैलः ससुनेनान्वयः मेरु मृगे मं संवेद्यं संवेद्यं नो दतिश
 योक्तिः ॥ १८ ॥ यत इति ॥ लोकः पृथ्वीनि श्रेष्ठानि अन्नं नैर्महद्भिः भरिभिः प्रभूतैः प्रभूतं प्राज्येभूरी समरः प्रस्थे सार्वभौमिः मानवि
 शेषे प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोरिसु नयत्राव्यवहारः मुहुः भूतानि संभूतानि उद्भिः स्वानि उद्भूतानि तानि अपरमि तानि र
 तानि यतः शैला दालेना त्पानिका त्दम्यः अम्यो धनी समरः प्रपलाव्यहारः प्रयो जनमस्य कावलि वलिकु तदस्य प्र

धारयतीति पश्यन्निवृत्तिस्वर्णं तदेषामास्तरबोधमवज्ञातीत्युपमा जलधरमालावत्तत्प्रध्वं गैस्या जलधरमा
 ला मलोऽस्मादिति लक्षणम् ॥ ३७ ॥ सन्निवृत्तिः ॥ असौ गिरिः रुचिरैरतएव निधै रुच्यै लैश्चिन्नैर्नानावर्णैस्तनूरुहैर्लोमभि
 सा लेतशतैस्तथैपरितः प्रचलितैः प्रसङ्गैः प्रियकाः केवलप्रकृतयो मगविशेषाः प्रियकोरोमभिर्युक्तै मृदु चर्मस्पर्शै
 नैरिति वैजयंती तेषां व्रजैः समूहैः जगमतां चरिषुतां गते विविधरत्नमयै रवयवैः स्यांगैरिव प्रतिभाति इत्युक्ते सा दु
 तविलंबितवत् ॥ ३८ ॥ कुशशयैरिति ॥ अत्राद्रौ जलशयैः जलाशयेषु रुदेषु उषिताः वसताः गृह्यदिकर्मक
 सादिना वसेः कर्तरि क्तः संप्रसारणं मतिः ॥ विद्धि पूजार्थं भ्यश्चेत्यकारादुत्तमानार्थता कलभा र्शिते शब्दकोः करिणः
 त्रिंशद्वर्षस्तु कलम इति वैजयंती विकस्यैः विकसनसीलैः स्थसभासविकसो वरचकुशेशयैरातपत्रैर्मृदा प्रीत्यार
 मते क्रीडति करिविहरीणं कनलाकराणं मयमाकरः इति भावः किंच कला अव्यत्यमधुरा विकरो मानसो भावः
 सप्रयोजनमेवाभाविकाः उद्गमकः इत्यर्थः कला भाविकाश्च स्वराख उजादयो येषां तैः कलभाविकस्यै सिद्धगणै सु
 रसैश्चैः योषितां स्वस्तीं एव ते समीपे उदारमुद्रैः प्रगीयते च भस्वर्गो यमिति भावः ॥ ३९ ॥ साक्षित्वेति ॥ इहा प्राव
 मूर्महौषधयः निवृत्तेर्वियोगादस्मिन् काले अस्मयति दैवशासनात् तमसांधकारेण प्रायेण व्यसनेन वा सादितस्याकां
 तस्य पुनरप्यकमेन पुनरावृत्त्या काले समागमकाले आकांक्षतपुनरागसु संगे तु इत्यर्थः त्रिंशद्वर्षः सूर्यस्य संव
 धिपरैः अंधकारैः पुरुषां तैरेवा न भिन्नं तस्मिन् अतिरक्तं अनुपहतं कलवस्थानं कलवभूतानां त्रिंशद्वर्षाणां स्थितिं वदति
 त्रिंशद्वर्ष इत्यर्थः स्त्री एव स्त्री वेषरक्षणं कार्यमिति भावः यथा केनचिदापि न्यासीकृतानि कलत्राणि सरसकांती तैरे
 तस्मै प्रयुज्यति तद्दोषधयोपि विषः त्रिंशद्वर्ष इत्यर्थः एतन्नासां सूर्यास्तसमये प्रज्वलता उदये विपर्यस
 यापचर्यते तत्र विशेषणं साम्यादकांक्षितानां पन्नादिसाम्यप्रतीतिः सप्तोसोक्तिरैकोत्तरः ॥ ३९ ॥ वनस्पतीति ॥ अत्र
 द्रौ वनस्पतयो वृक्षाः वनस्पतिवत्समाश्च विना पुष्पफलद्रुमे इति विश्वः पतयन् स्फुरति तेषां स्केपेषु च निषस्मः सक्ताः काला

वि० तः ३

स्मः से स्थिताः जनाः शातमलं कलं कस्य पुरोवर्तिता न्निःकलं च अतएव सौंदर्यं तस्मिन्नुल्लेख्यते संपूर्णं परिपूर्णं लब्धं प्राप्तं ल
 लेकालपनोपमाने स्त्रीमुखसादृश्येन तस्यानने लपने मुखमिसुखं कुतः उत्संगे संगे हरिणस्य अंकस्य मगस्य मगंगा म
 गपि मूर्तिर्यस्य तस्य मगं कर्तुं श्रद्धास्प पञ्चाद्रावः पञ्चसुः दक्षिणपञ्चात्पुनरुक्तं स्यात्सौभाग्यं तेषां श्रद्धासभागा
 एव भागपश्यति पाञ्चासु भागदर्शनात् तां शयो तया तादृशेन मध्वनिः च संति तिलकवत् ॥ ४० ॥ कृतेति ॥ अत्राद्रौ निरु
 द्या गिरि नदप्रवाहाः प्रवाहा निरुहो मरु इत्यमरः नूतवृक्ष इत्यादिवत् सामान्यविशेषभावाद् पुनरुक्तिः पुंवत्पुंमिस्तुल्यं तेन तुल्यं
 क्रियायेद्वृत्तिरिति वति प्रत्ययः ॥ ४० ॥ अत्राद्रौ मरु इत्यमरः प्रपातस्तु तदौ मरुगिरि इत्यमरः गगामांशो लानां मूर्द्धि पातं कृत्वा पतिवोज
 जराः सकलीभूताः द्यामाकाशप्रसृपुततः स्मरार्तानां स्फोटिके स्त्री एव स्त्री चरीणां अस्मरसंगं अनिर्वाणं मगनिर्देति
 कुर्वन्ति अत्राद्रौ नासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः च ग्वग्निजलसंपातैर्मरणं प्राविधीयत इति विहितं च गुणानां पुंसां स्वे
 लोकि कामिनां इहापमाजात् शालिनी वत् ॥ ४१ ॥ शालिनी न्युकाद्रौ तज्जगोऽधिलोके ॥ ४२ ॥ स्थगयंतीति ॥ इहाद्रौ कृत्वा विद
 मूः जगतीः भूमीः जगती भुवने भूमाविति विश्वः शमिताश्चातकांश्चातस्वराः ये से शविष्यत आतकातस्वराः सर्वमहा
 पततमं बुविष प्रायं न्यातका निमित्तिभूमिगतस्य जलस्य तेषां विषया दतश्रभो मां बुपानेन जीवयंतीत्यर्थः क्वचि तदु
 त्तु स्तुतिता न्युपमिता निकंतानि कर्तस्वराणि सुवर्णा नि ये से तदु त्तु लितकांतकातस्वराः तदु त्तु रणे तेषां मि पितृवत्
 स्फुरण इति भावः जलदामेवाः स्थगयंती आच्छादति स्थगया द्या दने चौरादिकः क्वचित् स्फुरितान्पुच्छादितानि चारुणि
 क्षां चामीकराणि सुवर्णानि ये से स्फुरित चारु चामीकराः अमी सवितुः कराः आतपाश्च कपिशयति कपिशताः कुर्वन्ति क
 निच्छादितव्येति महदाश्रयमिसुखं शकारं पथ्या च ते स जसेन प न स लगे मथ्या माता ॥ ४३ ॥ उत्तिष्ठमि
 ति ॥ उत्तिष्ठताः उत्तिष्ठाः प्रीता सोऽयं प्रसवकराः अश्वो हस्ताश्च व हं चो यो वं तै उ त्तमिता न्यु त्तु नि ये से उ त्तु नि च व द म्य ये
 शिरोभिः शिखरैर्मस्तकैश्चातीव तरां भशतरं अतीव शब्दा द्या पादाम् प्रसयः उत्तिष्ठ मु यम्य च तमंतरिहं अत्रयः सादरवा

वि० तः ३

निजस्त्रीस्वस्त्री वामशसोरिति विकल्पादियद्वादेशभावः मुहुः प्रियं तं मानुषां गता दातिं गंतं तुरंगवत्तु मनुते तुरंग
यपुषः किन्नरस्य स्नेहासंभवादिति भावः दुर्लभं प्रियं भवतीति र हस्यं मध्यस्फंगमंगे विमंगः प्रतिशयोक्तिः उपमायाः संसृज्य
ते प्रहर्षिणी च ता ॥ ३२ ॥ यदिति ॥ अस्यां दूरनुतटे तटे विमत्तये च ॥ अथीभावः तता विस्तरा अनेकतमालास्तालाश्च य
स्मिन्नेतानेकतमाला तालं यत एतत्पुरोवर्षति वप्रविमतिस्फंगिता रस्मोतिरोहिता तपे अनेतताने अपारविस्तारे
चनेकतमाला अलमसुते पुष्पिता संज्ञा तपुष्पा नभवतीति शेषः सर्वापि पुष्पिता इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ दंतेति ॥ अस्मिन् द्रौ
दं तानि कुजाः दशनाश्च दं तानि कुजे दशने इति विश्वः तै रज्वला सुकचिरासु स प्रत्येकत्राणि कटकानि सानूनि च
भवता यानि च यासां ता सुकटकं वलये साना विति विश्वः अधि युक्तसु ऊर्ध्वभूमिषु भूमि रू र्ध्वमधि सुके समरः उपाधि म
युक्तं सन्ना रूढे योरियधिश द्वा त्कन प्रसयः विमलोपला उज्ज्वल शिला मणयो मेखलाः कां यो नि तं वभू मयश्च
मेखला खड्ग चेष्यात्कां नी शैल नितं यो रिति विश्वः तामिरं ताः रम्पाः मता ववसिते रस्ये सपा वं त इव्यते इति शब्द
एवैव हं तो नितं वा कटि पश्चाद्गागाः शिखराणि च यासां ताः नितं वो रोधसि स्के धे शिखरे पिकठे रधः इति विश्वः यनानि
विपुलाः कोमलाः स्तन द्वा गः गंड शैलाः गंड स्थलानि स्थूलोपलाश्च यासां ता नाये उ नुरुपमिष्ठा स दृशः प्रातम दृश
जाः पिवा संभजेति अत्र ना रीणां मधि युक्तं प्रकृते वा त्के वल प्रकृत गोचरा स्नेहा त्यापिता तु त्वय्यो विता
अत एवोभयविशेषाण्युभयत्र विमतिरिव विपरिणामे न योज्यानि ॥ ४० ॥ अनतीति ॥ इहा द्रौ विरलं यथा तथा वि
कीर्णवज्रशकलायसां साधो ताशुभा कलधौ तमही रजतभूमिजले दनानि विरोहितस्य तत्कालमुक्तस्य शुभस्येति भावः अस्थित
चिरस्थायि नो वतवश्च युद्धुदा जल स्फोटयस्मिन् तस्य पयोभसः सकलाः नुक्कति समग्रमा दृश्य विदधाति अत्र मेयोहितस्य जे
लस्य स्थिर बुद्धुदा संवंधे पिसंभावना संवंधे ते रतिशयोक्तिः कुररीरुता च तं कुररीरुता जमजै जगयुगिति लक्षणा ॥ ४५ ॥ वर्ज
येतेति ॥ एकं ततः एकं ते रतसी सूर्यः कां ततः कां ते न प्रये ऐ सूर्य उभयत्रापि सार्व विभक्ति कस्तसिः संगमसति सुखं तर्कयं सा ॥

५५०

उत्क्षेपतया विमलं विहारमाकांक्षयत्यर्थः अत एव जने संजं वर्जयं याकु तः स्मरे एवा सन्ता तापा नि प्राप्नुवन्त रं पगानि या
स्या स्तया स्मरा संगता पांगया अंगगोत्र के वे मयश्चेति वक्तव्यमिति किं नो विकल्पादित् पक्षे यत् संसृज्य ता वपांगो यस्या स्तया
सन्ता पांगया स्मर सरता पात धूर्ति तने त्रया अनेक या योषया अनेकाभियो विद्वि रित्यर्थः जाता वेक वचनं स्त्री यो
विदवल योषा नाशी सीमंति नीवधूरि समरः एवैति ॥ ४२ ॥ सेकी र्णोति ॥ अस्मिन् द्रौ सेकी र्णः मिथः संसृज्यः की चकाः वेणु विशेषाः वेणवः की च
तुभिर्युता सृज्वली संभजेति ॥ ४२ ॥ सेकी र्णोति ॥ अस्मिन् द्रौ सेकी र्णः मिथः संसृज्यः की चकाः वेणु विशेषाः वेणवः की च
का सो स्यु र्ये स्पनं यति लोद्धता इत्यमरः तेषां वने स्वानि तस्यैक वालस्य एक रोमो वि घेदा का तं रा वस्ता धीर्यसंताः
अमर्यः मदु श्च सने मंद मारुतो गर्भयेषां ते म्यस्त दीय रं ध्रुम्यः की च कविवरेभ्यः निर्यातो निर्ग द्यतः स्मरस्य शुभ
अव एन यत्सुखं तस्मादिवेति हेतु त्पेक्षा नुलितं नो तत्तं ते वस्तु तस्तु वाल प्रिययादिति भावः शक धरे यादिना तु
मन प्रसयः ॥ ४३ ॥ मुक्तमिति ॥ इहा द्रौ अत नीली मही नील दला यासु तासु सिंह लस्यो कारो भूता मही नीला सुते स्म
ता इति भगवानगरूपः वापी वृद्धि र्दिका सु अमै र्मे र्मु कं मुता गौरं मौक्तिकं शुभ्रं अत एव स्त्री रमिवा स्थितं अभा श
स्त्री धुरिका स्या द्रु स्त्री च सि पृत्री च धुरिका च सि धे नु के यमरः वरादिभ्यश्चेति स्त्री प्रा स्त्री इव श्या मे रं शुभिरं ते र
गेतं नील मशी निभिर्द्रु तं लडितं धुरि तं मिथः सहितं सत नीली सलिल स्य नीला स्यो षधी पत्र सस्य नीली का ली
कर के त के समरः अर्घा स्वर्ण द्वा यो केति म द्रुति तत्स दृशी कांति ग द्रु ती सूर्यः अत एव नि दर्शना लंकारः स
च मुक्ता गौरं स्त्री रभी वश स्त्री शा ममिति चोपमा चया त्यापिते नं शुभि र्द्रु तमिति तद्गुण त्यापित इ संगं गी भावेन
सेकरः स्त्री रमि वेणे ने नं नीला नां सौ द्रु सु चिते स्त्री रमध्ये स्थि ते नीले स्त्री तं च नील तां व्रजे तं द्र नील मिति रत्ना
तमिति लक्षणे संभवात् तेना वनी ली रसो प मा नेन तद्दर्ण एवेति सू चितं नीली रस निभाः के चि द्रु मु कं ट निभाः पर

नि

नैव नीरदनां नूतन जल दानं पठलेः स्वंगानिधूपायतीव धूपैरधिवासयतीवेत्युक्ते सा रूपकोयमानिदं शनिभिरो स्सकीर्ष
 तेधूपसंतावेरतिधातोर्गुपूधूपविद्योपलिभ्यः आद्यइयायप्रत्ययः ॥५२॥ अथ नैति ॥ अमुष्मि न द्रावन्त्योत्पेवां व्यतिरेकानि
 अणेन न्यारुमिरतएव विवित्रे नानावर्णैरत्रस्यतः त्रासदोषेण दूष्यतः त्रासोभीमणि दोषयोरिति विश्वः ब्राह्मणोयादिना वै
 कल्पीकः शास्त्रप्रत्ययः तेभ्यो नवमलिभ्यो यन्मयेषां तैर्मयूषैराकाशे रनितमभिति अकु यं अनाधारमिष्यर्थः निवर्तयि अति
 माणं कर्तृगगनस्य सद्यः स्वेन्नानविस्मयान् विस्मयशीलान् करोति नमिकेपीयादिनारप्रत्ययः अथ मणिमयूषेषु व्यिअक
 मभ्रांतिमतामेवाभिति निवर्तयि अकारणकार्यो सतिवर्णनात् भ्रांतिमदलेकारो त्यापिता विभावेनेति संकरः कारणेन विना
 कार्यमुत्पत्तिः स्याद्विभावेनेति प्रहर्षिणीवर्त ॥५३॥ समीरेति ॥ समीरेण मारुतेन शिशिरः शीतलः अयं शैलः शिरस्पुशिखरेषु
 वसतां निकषसुखिनां अहंतसुखिनां सतां पुण्यवतां मुदं जनयन् अयमभसां अवायेनाप्यमनेन धवलः वलात्कततीः
 मेघततीरिव जवनिकः तिरस्कारणीर्विभर्ति अनाद्यतेष्वपि शिखरेषु कीडतां मेघैरेववारणं संपाद्य मुदं जनयतीत्यर्थः
 अथ वलात्कतती ध्वरोय्यमानानां जवनिकानां मुदं जनयन्निति प्रकृतापयोगी वर्णनात् परिमाणलेकारः आरोह्यमाण
 स्पृष्टकृतापयोगि लेपरिणाम इति लक्षणं रूपके तु परं जनकत्वमात्रमतिभेदः जलोद्धतिगतिवर्त रसैर्जसजसुलोद्ध
 तिरितिलक्षणात् ॥५४॥ मैत्र्याक्षिति ॥ इहादौ समाधि योगं विभ्रतोति समाधिभ्रतो योगिनः मैत्रीकरुणा मुदिता उवक्षा
 तिचतश्च स्मिन्नवतयः तत्र पुण्यकृत्य मैत्री दुःखितेषु करुणा सुरकीषु मुदिताः नुमोदनेपापीषु उवक्षा मैत्री आदि येषां
 तानि चित्तस्य परिकर्मणि प्रसाधकानि शोधका नीत्यर्थः तानि विदंति लक्ष्मते इति तद्विदः तद्वाजः तैः क्षीणतः करुणमला इ
 त्यर्थः अतएव क्लेशप्रहाराणां विधाय अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशः चंचलेशः तत्रानिह्येषु नियताभिमानो विद्या
 अनात्मनि देहेन्द्रियावात्मा बुद्धिः इत्यादिविधमो विद्याः स्मितप्रहंकारः रागोऽनितावध्यामिलाभः दोषोऽभिमतैषु

पः अभिविवेशः कार्याकार्येभ्यः तैरिपुरुषं निश्चयं तीति क्लेशः क्लेशो तवः पन्थाद्यन्तेषां प्रहरणं स्वयं कृत्यं च
 एव तद्विधाय क्लेशान् न ह लेस्यः अतो लक्षः सवीजः सावलंबनो योगो ज्ञाने येषां ते लक्ष सवीजयोगः संतः आलंबन
 मेव व्यनक्ति सैवेति सत्पुरुषयोः प्रकृतिपुरुषयोरन्यतया अन्यत्वेन प्रयोमिन्नत्वे रव्याति ज्ञाने न्यायिगम्य प्रकृतिपु
 रूषौ भिन्नाविति ज्ञातेत्यर्थः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकग्रहणतः सारः विवेकग्रहणमुक्तिरिति संख्याः अथ तो स्वात्मि
 यिनिरोजं निवर्तयितुं वांछति वतिरुपां तां निवर्तयत्ययं प्रकाशतयैव स्यात्तु मिद्धं तीत्यर्थः प्रकृतात्पुपरतायां पु
 रुषस्वरूपेण वस्थानं मुक्तिरिति संख्यासिद्धयः न केवलं भोगभूमि रियं अपितु मुक्तिरिति त्रिप्रदिमिति भावः
 ॥५५॥ मरकतेति ॥ इहादौ मरकतानां विकाराः मरकतमय्यस्ता सुमेदनीषु स्त्रियां पुंवदियादिना पुंवद्रवः तरुणां वि
 द्यां पल्लवाः तेषां अंतरे रवकषौः पतंतीति तथोक्ताः विटपः पल्लवेखिगे विसोरस्तं वशारयोरिति विश्वः स्फुरिता
 न्य एरुणो सुक्ष्मरजसां जालानि येषु तेभानो मयूषाः अवनतस्य शितिकं रस्यं के रलक्ष्मी मयूरके परायाः ल
 क्ष्मीदधतीति निदर्शनालेकारः पुष्पितामावर्त ॥५६॥ येति ॥ अथादौ अहंता कालिमाकाक्षं यस्या साऽतिकालि
 माऽतिशयोक्त्यर्थः न विद्यते लयोलयने केचिदवस्थाने यस्याः सा अलयाभ्रमंतीत्यर्थः अतएव सस्यनेति भावः
 याऽतिमालाकेलोऽव्यक्तमधुरवल्गुकी गुणस्या न स्पृशीणतं त्रीमानमुपमानं विभर्ति तं त्रीवध्वनतीत्यर्थः उ
 पमालेकारः उपगीतया समीक्षां तु प्रवर्तयैव न तु पूर्णं ज्ञेयं तीवेति भावः आदिकर्मलितः कर्तरि येति कर्तरि कः त
 कांते प्रियं न नमति सर्वविमाने विहाय सद्यः प्रणम्यैव तथोद्दीपकत्वा ज्ञानस्येत्यर्थः रथोद्धतावतरो न राविह
 विहरयोद्धता लगावितिलक्षणात् ॥५७॥ सायमिति ॥ इहादौ वप्राः सानवाः वप्रास्ती सानुमानयोरित्यमरः सायं

रा औशशां क किर लो रा ते भ्यः प्रोदकं ते भ्यो निस्पंदे न प्रस्त्रा विणार नि करे ए जल पूरे ए कृता भिवेकाः कृत ह्या नाः ॥
 हित के पले भ्याः उल्लसितै ररुच्यै तै र्वहू भिस्तथाः संतः ती व्रम ग्रं दुश्मरं महाव्रतं महातपश्चरं ती वेद्यु त्रेक्ष्ण ॥ ५२ ॥ एतस्मि
 निति ॥ एतस्मिन्त द्रो अ पिक पयः श्रिय मयिके जल समर्द्धि वहे सः अन्यत्रा ह्यधिकाः कपयः सुग्री वा दयो या सु
 ताः ता सामपिके पीनं श्रियं गुणा लं कारा दिशो भावहे सः पवनं द्रव तीति पवनभूः तेन पवनमु वा वायु जल्ये न जवे
 न संक्षोभं जाल न तां नीताः प्रमत्त पवनभूः हनुमान् तस्य हनुदे गव्यं वरुण नया प्रागल्भ्यं नीताः इत्यर्थः वाक्ये
 सर्वत्र षड्विधा विभक्ति परिणामः कार्यः महासरस्यो महासरसो सिञ्चरति तौ अवर्जितौ राम लक्ष्मणौ याभिस्ता सो अन्य
 चतुरा मोरमणः अरहित रामा अविमुक्त रामा लक्ष्मणा सारयो विता या सुताः केचित्पुर हिता रामा अविमुक्त स्त्रीका
 लक्ष्मणाः सारसा इति पुं पक्ष परते न व्यावृत्ते तेषां हे सस्य योषिद्वयं सारसस्य तु लक्ष्मणा लक्ष्मणौ षड्विधा सार
 स्यारियमरः विश्वप्रकाश दिवा व्यगत नियत स्यार्थता विरोधः तासां कल्मीकै र्गिरां सा दृश्य दपति अत्र पवनमु
 वा जवेने सत्रैक नालावले विफल द्यवद भग्नौ कपद गत हे नार्थ द्यवती ते रथं जलेषः अन्यत्र पदभंजे नार्थ
 द्यवती ते र्जतु काष्ठ वज्र द्योरे वमियः स्निग्धलाघ द्युक्तेषु रसुभय साहि द्या दुभय स्नेहो यो प्रकृता प्रकृत गो न
 रः उपमा खंगमिति चिति संकरः ॥ ५२ ॥ इति ॥ इति द्रो मुदितै र्दिष्टा विहार संतुष्टै कलभैः करिणैः कलभैः करिणवक
 रिणमरः दशिदिशि प्रतिदिशं यथा र्थेऽव्ययीभावः अन्ययीभावेश्वरत्पस्यति भ्य इति समासो तो ८ प्रत्यय कलश्यासो
 भैरवश्च कलभैरवः मधुरप्राधणः विशेषण योरपि कुजापाणि खंज वदैरि कोपसर्जन लविवक्षायां विशेषण स
 मासः रवो वृहण निमुकुक्रियं ते अनुवने वने वने च मरीच्यः च मरीच्यग संघश्च स्फुरति किं च कनकरत्नानां मु
 वस्तासां मरीच्यश्च स्फुरंति समर्द्धि मद्रस्तु वर्णना दुदा तालं करो यं यमस्याभ्युच्चयः ॥ ५३ ॥ इति ॥ अस्मि
 नो द्रो लभिसा रो येषां ते लक्सारः वंशः वंशो लक्सार कमरि लभिसार तालध्वजा इत्यमरः तेषां र्ध्रणि ते षो पूरे ए नचा

सुमरः तरुणै र्जीविभ्रतोऽस्मादेः रोधेनितं वः गतता पतता परिपाके न विंशतीनां राजानां राजः पुष्यरेणुः तेन परिपाक दीप्यते लतारजस
 कपिशं पिशंग सन्नकस्ति मा आचते छिवय मा र्या गीति रद्वंग एण अर्थे वसुग ए मार्या गी तीति विंगलः ॥ ४२ ॥ प्रागभागतः रति ॥ इ
 तौ द्रो प्रागभागतः ऊर्ध्वं प्रदेशा दु पलक सुअधः प्रदेशेषु उपलका द्वरा सन्नभूमि रूध्वं मयिके सुमरः उ पाधि मियादि नो पशद्व
 एक न प्रसूयः पतत प्रगारः सिंदूरदि मंडन मस्म संजातः प्रगारतः प्रगारः सुरते नाट्ये रसदिग्ग जमंडने रते विश्वः आयतो दीर्घ
 सस्यमहे मकरस्य भेवाभायस्य तत्त विविध रत्नानां कश्चै रंशुभि रनुविद्धं अनुरचित मिद ममः ऊर्ध्वं प्रसारितं यत् सुराधिप न्या
 पंड्रधनुः तद्वत्सार सेलक्ष्यते अत्रेक्ष न्यापस्यो र्द्धता संवधो ते रतिशयोक्तिः अभूतो पमा नेति मतांतरं रोहित विवक्षा यामपमा
 नस्य प्रतिविद्धता दुपमैवेयं ॥ ४२ ॥ दधतीति किं नेति नार्थः अमुस्याद्रेताः शिखराणि एव शिखाः केशपाशयः शिखाः शूरा केश
 पाशय इत्यमरः विवेस द्विर्विचित्रैः नानावर्णैः कल्पद्रुमकु सुमैरभिगुं कितान् गम्यिता न् इव स्थिता नि वेसु त्रेक्ष्णा अलक्ष्मी
 बिल्वानि लेवायमात्रा विचित्रा न्येव दामानि सज्जो जेषु तान् शिखिनः कै किन इव शो खरान् आपीडान् द्वाणं दधाति शिला
 वलः शिखिके की शिखा स्या पीड शोखरा विद्युमरः अन्यत्र कुसुम गंधनो त्रेक्ष्णा लिंगेन विद्रुदा मादिरूप सिद्धिः तदुत्पापिता
 नो त्रेक्ष्णा तिसंकरः पुष्यिता ग्रावत मिदं ॥ ५० ॥ सवधू का इति ॥ अस्मिन् द्रो अवेर नमवं तीति अनवराः श्रेष्ठाः अतिशयेन नवराः
 इत्यनवरतमाः श्रेष्ठतमाः मेदरा गतै रमै रसदृशः सरूपः अनवरतम मेदर सदृशः अमेदरा गालि अतिरक्ता निता मरसा निपेका
 रूताणीव दृशो ये चांते अमेदरा गता मरदृशः रक्तनेत्राः पंके रतेता मरसमि सुमरः नवरते नूतन सुरते नाऽसिंवेते इति न किंवा
 सेवेत इत्यमरः सभा न्य निवेध वर्जने द्रो प्रतिषेधा विनिवाम नः विशिष्ट सुरता नो सेवनस्य सामान्यतः प्रसक्ते रूपमालिकारः गते
 यमार्थ गतिः ॥ ५१ ॥ आश्रय इति ॥ एषाऽद्रिः महातपुव्या एष वपटः इति रूपकं तमाश्रय अतः पटाभ्यंतरे आवर्तिभि रभीक्ष्णभ्र
 मद्भिः बहु लमभीक्ष्ण इति लिनिः गत कपोत शिरोधरा या गत पारावत कंठस्ये भेवाभा येषां है रिपुपमा पारावत कपोतः स्वादि
 ति विश्वः अगरो कलो गेश रिमा माजर वी कला गुर्वगुत्त स्यादित्यमरः धूमरु त्तिधूमको तित तसदृशी मिहुरः अत एव निदर्शना दधने

सुकिं च नो निःस्वोपि श्रवो वयो यादिना मयूरव्यसकदिसु निपातना तत्पुरुषः किं निदत्तमपि द्दुःखं प्रीतो ह्यादि
 दुःखं नोपेति निःसंनिहिता नाना मत्तुना मन्यो न्येदोषनिवारकत्वादिति भावः द्दुःखं युगं हि मो ह्यादि मिथुनं कलहो
 रज इति वैजयंती श्रवोपमानादि मा चला दुपमेयस्या धिबयवर्णना प्यतिरेकः ॥ ६४ ॥ नवेति ॥ एषः शैलोः रैवतको नव
 यानगवने रैवयात रुवनपं तथा प्रामो मध्यो मध्यभागो यासां ताभिरभिः स्पष्टिकानां कटकभूमिः तटप्रदेशो करोः श्र
 हिरिवपरिकरु गात्रिकां बंधस्तंभजतीति तस्या हि परिकरभाजः श्रुतिना कृता वसतुस्यैव भवेत्परिकरो वा ते पर्यंकपरि
 वारयो प्रमाणं ॥ ६५ ॥ गात्रिका बंधे विवेकारं भयो रपि इति विश्वः भास्मनेर्मस्ममयैः विकारिणो एप्रसयः श्रुतिप्रकृतिभा
 वान्न तद्धित इति नास्ति ठि लोपः अंगरागैरनुलेपैर्न रधिगतधर्मेभ्यः प्राप्ता धावत्पस्य शूलपाणौ यस्य तस्य
 शूलपाणौ शिथोरस्य प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठा सप्तम्योस्तः अभिरव्याशोभो अभिस्वानामशोभयो रियमरः अतश्चोप
 सर्ग इति कप्रययः नाटयसु लुकरेति निदर्शनं लंकारः मालिनीवत्ता ॥ ६५ ॥ दधद्विरिति ॥ अत्र द्वौ भेदौ यदुभेदस्या
 पद्यानिर्धुमां सोमाधवाः भाधे वस्ये मेमाधवाः वा विष्णु नुन निवारिजानि येषु तान्यं नूनि ययो सो विक्रं नवारिजं
 वृत्रभित्तुभयतस्तौ दधद्विर्नदैपुं प्रवाहैः प्राक् सो न सो न दधः प्रसक् सो त सो न दधः नर्मदा विने साहुः विनदि
 तोदिन क्लमो येषां ते न दधिविहारा दधनी ता त्रिक संतापा इत्यर्थः किं न जावूनदेः कनकभूषणैः कृतस्यो जनि तशो
 भाः सतः सरसं स्वादुवतरसो गंधेरसं स्वादे इति विश्वः कादं व इक्षु कादं वराति रलयो रभे दा ल्प्याति प्रकृतत्वे नाद
 ते रति कादं वर मेष्टवपा ॥ ६६ ॥ नरसं द्राक्ष मधुकं खज्जं रं तालमैष्टवमिति स्मरणं तत्रातो नुपसंर्गैः कः मधुमे ॥
 य एवं च मधुकं दं वर शब्दयोः सामान्यविशेषपरत्वा दयो नरसं न्य निषेधपीलास्त्रियाणां ये स्याः सेवते निषेधा
 दिति भावः रतये सुरता रं रतः प्रियतमानां प्रेयसी नो अंगा देवांगकृता गात्रा त्रं वरं वस्त्रं हरति यादवाश्च ह मधु
 पा नरतो तस्यैव सध्वविहरंतीति भावः पृथ्वीवतं जसौ जसयत्ना गृहपतिश्च पृथ्वी गुरु इति लक्षणं ॥ ६६ ॥

दधद्विरिति ॥ इहा द्वौ रविर्दृष्टावन्निर्मला सुपुरो गे रौ प्यभितिषु कां च न के दरा गृहवर्ति रजतसानुषु पतिते संक्रां ते घन
 सो द्रयति मिश्रं तन्मुष्माति हरतीति तन्मु ट्कि ए तस्मिन् ज्योतिर्विस्ते जसिकां च न के दरे सुमुहुः प्रतिफल संमूर्छेति सति
 रमणैरपूतवसना सुरुणिरसन्मुखोपिकंदरा नभिमुखोपिवीडे च पापयपिगुरोश्च हल इति स्त्रिया मप्रययः अतएव मेद
 रा स्मं ही स्त्रिया व्रीडे समरः तथापि स्त्रियविवक्षायां बाहुल्येन ननु स कलं अतएव विधौ गुरुः स्त्रियां बहुलविवक्षेति
 वामनः नयति प्रापयति निवसे इति ते स्त्रिये वेति द्विकर्म कलं यस्मिन् सुवर्ण के दरा सु क्रीडा र्थं प्रविष्टाः स्त्रियो धकारं क
 ला पुरुषैरपूतवस्याः सयः पूरः स्थित रौ प्यभिति जसामेतः प्रतिविंवित्वा त्रकाशे सतिसलजा इति भावः अत्र के न
 ने के दराणामसंमुखार्क ज्योतिः प्रतिफलना सेवपेपि सेवपेपे ते रात शयोक्तिः वशापचपति तं वतं दिक् मुनिवंशपतितं
 भरनस्वनल गे रि तिलक्षणा ॥ ६७ ॥ अनुकृतेति ॥ असावुत्रै रन्न ते उद्रिः रैवतकं ह्यग ते सति अनुकृता शिख
 रौ वा नां प्रीये स्योतेः शिखरौ य भ्रमे कारिभिरिति भावः अतएव अश्रिरिव श्रिरिति नि दर्शनया भांति प्रदत्ते कारो व्य
 ज्यते द्रुतमरुता शीघ्रमारुते नोपनुनैः प्रेरिते ॥ ६८ ॥ रतएव सहेल सलीले उन्ममदिरुत्पतद्भिः धरयतीति धरः पचा
 य न हल स्य चरः वत्सभद्रस्तस्य परिधानान्येवराणि तद्धृत्तामलैरं बुवाहं निमित्ते नरसमभ्यु तीव्र तीव प्रसु
 त्याने करोती वेति क्रियानिमित्तान क्रिया स्वरूपो तेषां विशिष्टमेवोन्नमन क्रिया प्रसुत्या नक्रियो तेषां
 त्सा नो तो निदर्शनानु प्राणि तेति संकरः शास्त्रसु व सुनु प्रासः मालिनीवत्तमुक्ते ॥ ६८ ॥ ॥ इति श्रीमलि
 न्ताथसरि विरचिते माधवा स्थाने सर्वकथास्य चतुर्थसर्गः समाप्तः ॥ ४४ ॥ ॥ इति ॥ ॥ सहरिः रियमनेन प्रका
 नेरु रदमस्युरिति युमुप्रययः अयलीकाः अग्रियरहिता ज्यलीकं वप्रियेनेते रसमः प्रियं यतमाः प्रेयस्य रवस्थिताः कंतासमिता इत्यर्थः व्य
 लीकाः विगतो नताः सयाः सततवस्य साश्च रयिकु मारस्य दासकस्य निरसदाशु प्राव तेतः श्रवणं तरे तां संगीताम वसाने समा प्रीतिरं
 तरे नीरं प्रव नगजिरेव पेट स्तं व सोने आद्या दयति वस आद्या ने इति धातौः कर्तरि लिङः शानजो देशः गिरौ रैवतका द्वौ रं तु क्रीडि

द्वयोः प्रसभंभशं उल्लेख्यो चकार उभयं वातयावत् अलतस्थान अलतोऽश्रिसनात् पल्पयनात् बिलोलश्च अलो नितंबविं
 वत् विस्वस्तं वस्त्रं यस्मिन् कर्मणि यथा तथा अवरोधवधूः पपातस्वभावात्किरलंकारः ॥ ७ ॥ शैलेति शैलस्यैव तकोद्रसपशब्दं
 ययविमामो तमुपशब्दं स्यादियमरः तथा य्युपचारदोषः तत्र निपततां धावतां रथानां नेमयश्चक्राः चक्ररथं गंतस्यति निमिः
 स्त्री स्यात्पुंभिः पुमान्तासांधारभिः कर्त्रीभिः निष्पिष्टानां चूर्णिता नानिदुरशिला तलानां चूर्णो गभोये वांते तयो ताः नभसि
 वज्रानि पयोद चक्राणि पयोदाकरमेतलानि यैस्ते श्रुक्वद्रमणयस्यासीति च कीवान्गदभिः च कीवतस्तुवालोपासभागदेभाः
 खरास्य मरः आसंदीव दक्षीव च कीवदियादनानि पातनात्साधुः तस्यांगरुहनि लोमानि तद्वद् मरुतः कुक्षलोहितवर्णधूमधूमल
 का कृष्णलोहितधूमरः भूरेणो विससुः प्रसृताः ॥ ८ ॥ रुच्येति रुचः शफानिशफली वसुः पुमान्नि समरः तेषामभिधा तादुद्यो
 तः कृशानुसैकलाः स्फुल्लिंगाः येभ्यसेषु टंक प्रायाः खुरा इति भावः भूष्या समानि समक्षलानि आयतानि च शिलाफलका नीवशि
 ला फलकानि ते रात्रि तेषु आस्त तेषु शैलस्य पर्यंतवर्त्तमानां मृगश्याः दुर्दुराणां वाद्यविशेषाणां पुगान् मुखानि वा द
 यंत इव च क्रमिरेजगुः पादन्यासैस्तदृशं शङ्खमकुवन्ति सूर्यः वैणादिविहरण इत्यात्मनेपदं ददरस्तो यमैदे वाद्यभांतादिभे
 दयोरिति विश्व उद्येष्टालंकारः ॥ ९ ॥ तेज इति तेजो नाम दर्प परनामा सत्य गुणविकार प्रकाशकोतः शरविशेषः यथा ह भोजनः तेजो
 निसर्गजं सखं वा जीनां स्फुरणं रजः क्रोधस्तम इति ज्ञेया स्वयंपिसह जागुण इति तद्विचित्रं सत्त्वात्थितं भयोत्थितं चेतिकेयचाह स एव
 धारासु योजिता नौ च तिसर्गोत्थरं विना प्रविष्टि न्निवाभाति ते तेजः सततोत्थितं कशापादादिघातैर्यत्साध्वसं स्फुरितं हितदिति
 प्रवतेजः शोद्धतं कार्यं वेगो लक्ष्यते तथा च तेजसि वेगे निरोधे तन्निवारणेः समतायां वेगसाम्यः बाहेते न वलाविभाग कुरु
 लेने सूर्यः कशा ताडिनी श्रुद्धे स्ताडिनी केश यमरः श्रवधाताः कशास्तासां वधु तममध्यमाधमेषु यथासंख्यं मयु समं विवमं स
 दिष्टिः कारणं रूपं चितं यं तस्य विचारः एतेषु निमित्तेषु श्रंगेषु एव ता इय इति विमर्षः तद्विद्यतं ज्ञेयं यथा भोजनराजः मयु नैवेन घा
 तेन दंडकालेषु ताडयत् तीक्ष्णमध्यं पुनर्द्वाभ्यां जघन्यो निष्ठुरैस्त्रिभिः उपवेशय निद्रायां स्वप्नियुष्टं च हिते वा उवालो कनोत्सुके
 वरुगर्वित हेबिते सेग्रासै च दुरस्थाने विमार्गमने भये शिष्टायां स्य समये सजातचित्तविभ्रमे दंडः प्रयुज्यावाहानां कालेषु

द्वादशस्य पित्रीकायां भीतमाह न्यारवस्त चैव च वाजिनो विज्ज्ञा तन्मि तमध्यरे हसशिष्टं च ताडयत् दुष्टं च हितं मुखे हन्यादुमी
 ने प्रस्थितं यथा जघने स्खलितं हन्यान्ने वमार्जे च दुःस्थितं यं कंठप्रकृतिर्वाजिनं सर्वं चैव ताडयत् इति एवमतेन यथा सादिना सम्यय
 याशखं नियुक्तो वारितः उत्रैरुक्ततः आरुष्टोऽश्वो नैर्दशविशेष तज्जातः अश्वविशेष ए प्रयोगविशेष प्रतिपत्ताविति च दुलक्ष्य
 पलो निष्ठुरः परुषश्च पादपादप्रक्षेपो यस्मिन् कर्मणि तयथा तथा अर्द्धपुलायितेन मेतल गतिविशेषेण निवमं द्रुतं पदं पद
 केमेनकार शतार्द्धं कमादू नैर्मंडलायतवलिः उन्मुखस्याश्वमुख्यस्य गतिरर्द्धपुलायितमिति लक्षणं पुल्यनाम
 पुता यनेका परनामा हनानां गतिविशेषः तदुक्तं हयलीलावयं लुतां लुवंसिनामा दुर्धारा पुलकामिधाः पुनरेतां च वेला
 यो पुलमित्रहरे शिकः तल्लक्ष्णं तत्रैकोक्तं क्षिपति सममशेषा लुपक्षिप्रस्य नान प्रसरति पुरतोऽश्वः साविधारी पुलस्यावि
 लसति समपादोऽश्वे परागकुं नानां करणमिह गतिरा प्रादुरन्ये पुलारव्यामिति वाहिं प्रधानं प्रविधाय रागा द्वालां च
 यी कृत्वा वेह पुलाख्यामि सादिपुलाख्यमपि तमने गतिः पुलायितं अय गतौ भावेकः त इति तर्धे लुक् रीत्या नुष्ठितमर्थपुलायित
 मिह लोविस्तरेण ॥ १० ॥ नीहरेति नीहरेजालव तुहिनव्यूहव तमलिनः वधूजनं विलोचनानां पक्ष्ममालाः पुनरुक्त
 सां द्राः द्विगुण सां द्रा कुर्वन् स्वभावावपि सां द्रादिति भावः मयूरव्यसकादिवा द्विस्पष्टपटुवत् समासः क्षणं पटुं न वलैः स
 सुसः क्षोदितः अद्वैतस्थितः दिवमाकाशं आतनि तु आकरितुमिष्टुः आतितां सुः तनेतेः सनेता दुप्रसयः तन्नावतर्द्धं सववतितनि
 यतिदक्षणा उपसेख्या ना द्वैकल्पितः उभावः तजो ते विभावेति दीर्घः पंशुर्दिशां मुख्यमनु चयदा द्यादयति स्म तु आध्यादने इति यो
 दिका त्व ॥ ११ ॥ उद्येति इन्द्रनुजस्य उपेक्ष्य हरेरनुचराः अनुजीविन एव भूपतयो म्यो दान् सिरान् विद्विषः शत्रुनिव प्रसभं प्रसृज्य
 यत्वा वनेभानां मस्तकेषु निवसतैः न स्वजैर्मुक्तं न विकीर्णं न मुक्ताफलकान् मज्जेतीति तयोक्तानि गुहागलीव गुहागलीव उपमितसमासः विद्वि
 ष इति निमित्तं तमध्यवा लु अर्धू वितवंतः उवाच ध्या इव स इति कर्मवचसनिवासे लुः सन्निवृद्धि तस्यार्द्धधातुकरतिभावः ॥ १२ ॥ विभ्राण
 ति अनेभूतपतयः यावदेव यावकः लाक्षाराजतु लीवे यमरः यावकपे न विगपि गले पिष्टवर्तमेवाव नूले अक्षो लंबिकलापं विभ्राण या अ

धातुराजो गैरिकादि राजो येषां तैः उदरालि तारावलीनां शुद्धमुक्तवलीनां विरचनानि येषु ते मूर्तसंभूतैरित्यर्थः तरो मु
 क्तसिद्धौ तरो लेशुद्धौ मौलिक इति विश्वः दूष्य पक्षे तारावली संततिरिति केचित् द्विरदैः दूष्यैः पटमं उपैरिव दूष्यव
 र्थे च तद्गुह्यमरः व्यस्यतरो च ते स्मरन्ति दीप्तौ युद्धो लुपिति परस्मैपदं पुषादि लायिरादेशः अत्र द्विरदानां दूष्य
 णां प्रकृतं ततोपमानापि केषामेदः विशेष्यस्य विशेषणं च केषां चिदश्लिष्टत्वात् केवलप्रकृतं तास्य दातुं त्यजो नि
 ते पं० वेश इत्युसादश्यमात्रा नुवादक इति संक्षेपः ॥२१॥ उद्दिष्टेति उद्दिष्टोऽयं ता यः कां उपटके दूष्या धातुं विवायु
 सन्नास्यः पटः अधः पटीका उपटः स्यादिति वैजयंती तस्य अंतरे अवकाशलीयमात्रेन प्रवेशवता मेदानिलेन प्रशमिते
 अमेण अधस्वेदेन यत्तर्धं तोयं स्वेदां बुत येषां तैः राजदोरैः राजावरोधैः दूर्वाणां प्रतानः प्रचयः स एव सतु जं अ
 कृत्रिममास्तरणं तत्पंथेषु तेषु वैश्यसु पटमं उपैव निद्रा सुखं मेजे ॥२२॥ प्रत्येदिति अंभो गत्रे प्रत्येदवारिणां सविशेष
 यथा तथा निषक्तमिति श्लिष्टं कूर्पासकं चो लकं केचुमिति यः चो लः कूर्पासके स्थित्या म्रियमरः क्षतातिपुनः विक्षिर्ण निन
 क्षतानि यस्मिन् कर्मणि यथा तथा उद्दिष्टेति संमो चो मोच्यंती अत एव अभिभवं तत्प्रकाशमानं पत पयोधर वाहु मूलं घ
 नोपयोधरौ वाहु मूलं च युष्माः सा तोदरी नासिको दुर्यादि नाडी पृथु व दृशं हृण मुत्सवाभूत एतेन यूनां स्मरंति तोदिक
 रामिद वरवालो क न निमिर्तं का लाक्ष्म तलक्ष्म मात्स्य व्यज्यते नायिका चा सोधरिणी प्रगल्भा ॥२३॥ या वदिती वि
 पणं विपणं व्यवहारः स येषां मस्तीति विपणि नो वणिजो यावत् स एव समयः सेना निवेश क्षण एव यावत् क्षता व तक्षणा
 एव समं युगपत् अय्याकुलाः अय्यमाः संतः पटमं यानि पटविकाराणि पटमं उपानि स्युः अमितो वित्तसु रभयतः वि
 त्तस्यैव विवर्तयं सेन्या वित्तस्य वित्तीयं क्रयेण जीवतीति क्रयिकः वस्तु क्रयविकार्यार्थं ट च प्रत्ययः पर्यापतत्परितः अध
 वन क्रयिकलोकेः केतनो यस्मिन् कर्मणि यथा तथा अग ऐर संख्यैः पणैः पूणपद्व्यैः पूर्णः प्रापणः प्राण्य प्रसा
 रस्थानि या सुताः विपणीः पण्य दीप्यीः अपण्यस्तु निषाधा यं विपणिः पण्य विचि के समरः विरेजुः असंकीर्ण निर्म

वा ३

पुरित्यर्थः सभा वीतिः च हनु प्राप्ते ॥२४॥ अत्येति अत्यप्रयोजनेन अत्यफलेन निमित्तेन कृतः उरुतरः प्रया सो ये सै
 उद्दिष्टोऽयं लोका लकुटाश्च ये सैः पुंभिरिति शेषः परितोऽनुविद्धं मवरुद्धं अनसः शुकटस्य अके गतिं धूंतीति अनेकत
 दृष्टाः येषां जालस्य मध्यादु यं तं उत्थितं उत्सूया ते र्जु तोः कर्मणि कृतः उद्दुतं पलायितं शशं मगविशेषं अन्वः अप
 रः अवनं हं दन निवार्य रक्षन् अने सगुप्तं महं तमुत्कर्षं अवापदया लो र नामि व लो लुपस्य सुकृत कीर्तिः सर्वत्र
 सुलभेति भावः अर्थांतरं वाहुः अन्यो गुणं पाशं अवनं प्रयुजान शशं अवापजग्राह्यो हं ता तस्यैव मग इति व्याधिस
 मयादिति भावः ॥२५॥ ज्ञासेति ज्ञासा कुलो जन दर्शनं द्रव्यविरुलः अत एव निकेतान् निवेशान् परितः अमितः स
 र्वतः परित इत्यादि ना द्वितीया परिपतन परिधावन मगो हरिणः केचिद विधून्विमिः धनुष्यधिः धन्वी धनुष्यान्
 धानुष्यक इत्यमेरुः व्रीह्यादि निरिति स्वामी पुमिः नानुबं धिना नुयातः वध्नातेः कर्मणि लुङ् तथा य्यं ग ना नामा
 कर्ण पूर्णाः विस्तीर्णाः आकृष्टाश्च येन जनान्पेव इषवः ते हं ता इष्टा एषी य स्य सः तयोक्तः सन् केचिदपि तत
 स्थौ किंतु वीर विशिषपा ताभा वेपि अंगना पांग म विशिखा पांगं तकारः पलायित एवेति भावः अत्र जनो लो क
 लोत्यभय हेतुक स्य मगान वस्था न स्या ग ना पांगे वृत्ति हेतुक बोधे दण्डे तूत्येष्टा सा न व्यंजक प्रयोगात्
 प्रतीयमाना हेतोश्च हं ते दण्डे विविधेति विशेषणं यो क्तो लोका व्यलिग मलेकारः ॥२६॥ आस्तीर्णोति स एन प्रा
 सीर्णं तत्पं वेशादेतैः वेशाप्रधानं हास्यगे व सज्जित शयं यथा तयो रचितं वसयः कल्पित निकेतस्थाना व सेय वास्तु ये स
 मरः कृतेन न वप्रतिकर्मण नूतन प्रधानेन काभ्यः स हलीयः अस्मिन् मतिः अत्रां तवुद्धिः अगणिता ध्वर रेवद इत्यर्थः वेशा जनः वि
 ज्ञाने अध्वानां तनू अपतेतः आगुड इतम नुष्ठानं पुरुषं धान निर निविष्ट इव निस्वास्तव्य इत्युक्तेः उपचारे शीतानु तां वृत्तदा
 नादिसत्कारैः प्रसूत हीत वशी यकारेण ॥२७॥ स हुरिति सेनायां समवेताः सेन्याः सैनिक जनाः सेना या अति एव प्रसूयः नग निमू
 गानां याः श्रियः समृद्धयः ता सामानुपयोग उपमोग भावः क्वचित् प्रसूय प्रतिषेधोपि न त्र समास इ व्यंते यथा अदर्शन म अवण म नू

नमे सनतादु प्रसयः इका न उपदेशेनुदा तभा दी नि इत्प्रतिषेधः असा बु वैति पुरेति पाटे पुरेयो ती सन्वयः उपेष्टी ती
 यः याव त पुरा नि पा तयोर्भ विष्णु दये लट् रिं गै विष्टैः रिं गः पल्लविको विट् इत्यमरः एका का चिद्वे उक्तरीया ससे भ
 मं सस सत्वे अग यत ॥ ३४ ॥ कीर्णमिति ॥ अनेक पा ना द्वि पा ना विगाठेः प्ररु होयो मश्रु दे न ता पः सः एवरु कुरो गे सत्पा
 रुजः पीडा योः शमा यश नैर्म दं ह सैरनु कपोल कपोल यो कीर्ण हि सं आ कीर्ण कर्ण पर्यं तेषां ३ म य्यादिभि ध्योरिय
 व्यभिभावः उल्लसित मुत्तां तति विकशि यत्काश काश कु सुभं तेन से दश विकशि काश नीकाश निसमा सत्तदस्वप
 दविगृहः अत एव अस्सु त्तर पदे ल मी निभ संकाश नी काश प्री तिकाश पमा दय इत्यमरः अंबु सित ज्वा मरस्ये स
 मस्य समतां सा दश्य मा प तु त्या र्थे सा दिना षष्ठी उपमालंकारः ॥ ३५ ॥ गेदूषमिति ॥ लक्षः परवारणस्य प्रतिगजस्य मारुता म
 दगंधका हो येने तेन अत एव सरुवे यया तथा पयसः पानीयस्य गेदूषं मुखे पूरणं मुखं तर ग त पय इत्यर्थः गेदूषो मुख पू
 रणमिति हला युधः द्विलिंगत्वे पुल्लिंग एवा स्य प्रयोग इत्याहुः बोधनः लिंगाध्या हारा विति तत उ म्भितव तो सक्तव
 ता नागेन गजेना मतं गजो गजो नाग इत्यमरः अंभो धिरो धं सि सरि ती रे दं तयो रुभयो मध्य प्रतिमानमिति स्मृतं
 पद्यु ना प्रतिमानभागेन रुद्ध उरु यो दं तौ मुशला विवतयोः प्रसङ्गः प्रवेशाय स्मिन् कर्पण यथा तथा अयो मो
 मुशले स्त्रिया मिसमरः निवेते पति तं भावे लिट् क्रोधवशादलक्ष्य लक्ष्यो बंधः प्रहस्य लुप्त परवान् यत्स्ये वा
 धा मुखः पपा ते स्यः क्रोधा धाः किं न कुर्वंति इति भावः ॥ ३६ ॥ दानमिति ॥ दीयते इति दाने धने गजमदं दानं
 जमदे यागे इति विश्वः तद् दत्तिवितर सपिदा तय पीत्यर्थः शक दशे सादिना तु मुन्य य समा तमि मे क्षो मं तु मि
 र्णः मजे सनेतादु प्रसयः दंति नः कटो गं डौ स एव कटाहः स्वर्परकः कटाहः केसु पश्चि वै जयंती तस्य तर्गो त्प्रदेशा
 दली नां पटलैः परितामं ह्यद्रा क स पदि द्रु त इत्यमरः उदपाति उत्पति ते भावे लिट् चिन्ताभाव कर्मणा क्रिया लो कुविशे

तां विंशतिरन्त्या सं ॥ ३७ ॥
 तां विंशतिरन्त्या सं ॥ ३७ ॥
 तां विंशतिरन्त्या सं ॥ ३७ ॥

अंतरिति ॥ जलै चो अंतर्ज लौ चो विभक्त्यर्थः व्यभिभावः अथवा जलौ चो जल पूरं अंतः सभ्यं तरेऽ वगा उवतः निमज्ज
 तं प्रविष्टवतः इत्यर्थः गहे निघेति कवतु प्रसयः उल्लवृष्ट नलोपः गजस्य कपोलो हि साक्ष्णं अंतरिक्षे उपर्या
 काशे वित्तु तपश्चति विस्तृत पक्षमूलः आमूल दित तपश्च इत्यर्थः विपक्षतिः पक्षमूलमिसमरः पक्षातिरती
 ति प्रसयः अलिगले भ्रमर संघो गुणेषु रूपादिषु द्रव्यमात्रमो येषां तेषु द्रव्या अयेव्यपि अये तसिद्धत्वात् द्र
 व्यसमवेत ता ये कार्यी न सतां केषु सत्स्पीत्यर्थः पृथगा तः जलमज नम यत्स्या अय परिहारे स्या दाने प्राप्ति दाने च
 स्थितो नीलो नीलो वणे नील रूपं गजस्य नीलिमा इवरा जगुणाः भुक्ता दयः पुंसीत्यमरः अत्रालिग तसा दृष्ट्या
 न ज नीलत्वे स्वाश्रया दन्यत्रोपलब्धिः निर्वाह पृथक् स्थिति विशिष्ट मुद्येक्षा ॥ ३८ ॥ संसर्पमिति ॥ सरिअम
 ह्म अतौ पयसि संसर्पिभिर्गजा त्सरिज्जले विस्तरेः जेरिकरेण एवरागाः तैः करणैः करणै च ज प्रसयः अ
 ग विवेगिणा गजं गसे गिणा अजो जगर्भरजसा प द्योतेः परागेण न निमित्तेन कीडया ली लया उपभोगं संभो
 गे अनुभूय अन्ते न्यमियो वस्त्रयोः परिवृति विविमयं व्यध तां अकुर्वतां मिबद धेते लुङि परस्मै पदे तस्मा
 दशः अत्र सरि न्यहं योः प्रती यमान नायिका नायक भेदा ध्यवसायेन वस्य विनिमयो त्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥ यमिति ॥ ग
 जैः विकसंतः संमता त पयसि विंदु वत् प्रसरतो मद जलस्य चंद्र कै अंशु करैर्मंडलेर्महानदीनां पाजेने वमि
 यं विदपुः अकुः तां नैव क्रिये उपरं तो जला न्निर्गध्रं तो धौ तेवु क्षालितेषु अंगेषु सत्तै लैः न वै नील पयाज
 पत्रैर्नीलोत्पल दलै रविले विते हि प्रमेव प्रसवापुः प्रतिभे जिरे अत्र गजा नां नदीनां च समान ने व प्री विनम
 योत्पा परिवृति रत्नकारः समं न्यूनाधिकानां च सदा विनमयो भवेत्सा के समाधि के न्यूनेः परिवृति रसो म

तां विंशतिरन्त्या सं ॥ ४० ॥

प्रतीतिः॥ अन्त्यदंतिनेप्रतीतिप्रसन्नदंतिप्रतिगजाभिमुखमिदं सूर्यः लक्षणेनभिप्रतिअभिमुख इत्यवधिभावः
 नालितं ध्रुवं तेष्वन्येन शिते न अंकुशेन दूरं गच्छेत् यथा तथा भिन्नेनिर्याण अवागदेशः अवागदेशो निर्या
 णमिह मरः तस्मान्निर्द्विजः सरदस्यस्य ते महेधरोरुं गृहीतुं निखादीयं तापरिवृत्ते प्रभवतीति परिवृत्ते
 प्रभुः वृत्ते वा कर्तृरितप्रययः प्रभोपरिवृत्ते इति नकारहकारयोर्लोपो निष्कारकारस्य वृत्ते निपायते अन्य
 चारलोपस्य पूर्वत्रासिद्धिं नदिषु रतेर्लदेर्लघोरिति रफदेशो नस्यादिति तस्मादिमे निरेफादेशः परि
 वृत्ते मातेन न स मासः तेष्वपरिधुमाने सामर्थ्यमागता प्रापरेण लुडि तिगदेशः तथा हि मरु न बलियान
 आकंतिता वलात्कारात्परस्परं शनैति सामान्येन विज्ञेयं समर्थं न रूपोऽर्थो तरन्यासः ॥४१॥ सत्यति॥ ये
 ज्ञानिपादिना आकलनाय वेधनाय सो नूनं यं स संतुलीते न समीपं प्रापिते न गजेन वन्यकरिदो नैः कृतोऽपि वा
 सो वा सनायस्य सः तदं पीत्यर्थः शाखी वृक्षः वृक्षादित्वादिनिः सेव्योऽपि स न न आभाजिन असे विभजे सेवाया
 कर्मणि लुडि चिणो लुः वृद्धिः किंतु केवलमर्थभाजीत्यर्थः भंज आभदेने भंजे श्रीति विविमा घयानलोपः शेष
 पूर्ववत् तथ्या हि मा न भृताऽहेकारिणोऽन्यस्य गंधमपि न सहते परंतु किमु तापि वो स मिति भावः अतो वृक्षभं
 जने गजस्य युक्तमेव सूर्यः पूर्ववदलंकारः ॥४२॥ अदीदेति॥ अदीदे स्परेव तस्मिन् कुं जेषु नरतीतियः तस्मिन्
 जरस्य गजस्य गंडकावेण कपोलकावेण संकां तं दानपयो मंदं बुयस्य तस्मिन् अतो एव सेना गजेन मयितस्य भा
 ग्नस्य वेन पादपस्य निजैरात्मीयैः प्रसूनैः पुष्पैर्भज आत्मीय निसये रिति वैजयंती मस्ते म्मानं म्नायते भवि
 लिट् अलीलां कुले सु यथाऽऽ गते तथा अगमि तथा अगच्छ त आगमक मे एव गते न तु म्ना न तु म्ना न मि
 सूर्यः आप आत्मीया नात्मीययो रये मे द इति भावः गमेर्ग सूर्यस्य कर्मत्वाभावात् लुडि इह व न पाद पादी नां वि
 शेषेण साम्यादापन्ता दौ पश्य प्रतीतेः कथं चित् सप्तो सां हि रुन्नेया ॥४३॥ १००

यस्यति॥ येष्वक्षिणः पक्षवतः इंद्रेण छिन्नपक्षा इत्यर्थः संसर्ग इति प्रययः तेष्वद्रिपतयो मैनेकादयः प्रयमे प्रागे बुनिधिं समुद्रं गताः प्र
 विशः ये विवेक्षित्यर्थः इंद्रेण प्राणिना तुलितेन प्रेरितेन आयुधेन वज्रेण छिन्नपक्षाः छिन्नगरुत्मेतः तेऽद्रिपतयः आक्षिपाः
 अवतीताः केतवो ध्वजाः कुचाः पक्षाः सरणानियेषां प्रवेण्य सरणः वार्ताः परिस्तोमः कुचोद्भूयोरियमरुः तेषां सैन्यगजानां ध
 लेन गजेन सरसीर्विगाहं गृह्णातुं सरसि सूर्यतिष्ठति अदिवि ताये विकल्पान्निद्रागमः जगमुः अत्र गजे धलेन गजत्वमपू
 र्यादित्वा रोपणं धलादिशैवे रसयुल प्रतिपादन रूपो अपठु बालेकारः तेन पक्षवता मद्रिणा सागरावगाह दर्शना
 न्मत्सरा तस्य मपि सलीलमवगाहमा नाः साक्षात् लून पक्षाः पर्वता एव ते इ सु त्येका व्यज्यते ॥४४॥ आत्मेति॥ महे
 भोजं लपेर्जलाशयस्य महति ऊर्ध्वं प्रति विविं वितं अंगयस्य तमभिमुख गते आत्मानमेव प्रतिविं वमेव सूर्यः नि
 रीक्ष्य अन्त्यनागेन प्रतिगजेनाभि युक्त इवाति तू र्ण मपभीर्निर्भिकः स न को धा दधवत् अहो इति मोक्षेन विस्मयः
 एतद्युक्तमेव सति भावः अभियुक्त इवे सु त्येकायाः प्रतिगजभ्रांति निबंधनत्वात् भ्रांति मद्युत्येकाया रंगाभिभा
 वेन संकरः ॥४५॥ नेति॥ अन्त्यकरिण मतिगजेन युक्तं न मंदं बुनाति तं सुरभिक दु तिरुक्वा यस्तु सौरभ्येति प्रकीर्तिता र
 यमरः अंभः आदातुं गृहीतुं नेष्टता विहातु मपि नेष्टता अनिष्टता क्रोधविपासाभ्यामिति भावः धृतं कुशेन सरुवा स
 क्रोधेन गजेन सरितोऽवतारं रुद्धे सति ज नौ घः रिकानि उ दपात्राणि येषु तेकराः यस्मिन् कर्मलियथा तथा चिरमास्त
 अतिवृत्त आसु उपवेसने इति धातोर्लङ् एकहलादौ पुरयितव्ये अन्त्य तरस्यामिति उदकशब्दस्य विकल्पादुदादेशः ॥४६॥
 पंचानमिति॥ पंचानमशुविजहीति यज आ हा क या जे लो ट् सरिदादेशः अजाविति विकल्पात्मा दीकारादेशः पुरोऽग्रे
 सेस्तनो पश्यन् प्रतिद्विरदस्य कुं भो विशंकते इति तद्विशंकितो यस्य सः गजकुं भ्रांति मदलंकारः स्तेवे स्तेरो रमते इति स्त
 वेरमः श्मः स्तेवे रमः प श्री समरः स्तेवकर्णयो रमि जयारिस च प्रययः तत्पुरुषे प्रकृतवहुलमिह लुक् परिलिने सः प्रहृष्टमिह

स्थिता प्रसवश्रीः पुष्पफलसंपत्तिर्यथा स्वतरुप्रसवश्रीः प्रसवसुफलपुष्प इत्यमरः शाकपाचिवादिषु द्रव्यैः
 साहेतायेन कृतयस्य तरुप्रसवश्रिया यथा स्वतरुप्रसवश्रिये स्यः केतुगणेन षड्केतुसमूहेन युगपादु विप
 दमादधेऽग्राहितं युग पदतुगणप्रादुरभूदिस्यः न ह्यवसरं सेवकाः प्रतीक्षतीति भावः अत्र सगे सर्वत्रयमकं शब्द
 लेकारः तल्लक्षणं तूक्तं चतुर्थं अर्थं लंकारस्तु यथा संभवमस्ति अस्मिन्सर्गे द्रुतविलंबितं च तं द्रुतविलंबितमाह
 नमो नरात्रितिलक्षणात् ॥ १॥ अथ लोकवेदयोः प्राथम्येन व्यवहारादसंभवाद्देवर्णयति ॥ नवेति ॥ सहस्रिः पुरो
 मे प्रथमं नवपलाशानि नूतनपत्रानि पलाशवर्णानि किंशुकैः नानाज्यस्मिन् संनवपलाशपलाशवर्णवर्तुकी
 हिः पलाशः किंशुकैः पत्रैः पलाशमिति विश्वः स्फुटानिविक्रान्तिपरागैः रजोभिः पणतानि व्याप्तानि पंकजानि
 यस्मिन् तं स्फुटपरागपरागतपंकजं मृदुलाः केमलाः प्रतएव ताताः आतपसमये किञ्चिन्मलानाः लतातापल्ल
 वायस्मिन् तं मृदुलतां तलतां सुमनोभरः पुष्पसमृद्धिभिः सुरभिः सुगंधिं सुरभिं वसंतमवलोकयत् प्रपश्यत्
 सुरभिं पंकजैः स्पर्शं जातीफलवसंतयोः सुगंधो न मनोज्ञे च वा न्यवदिति विश्वः इह प्रतिपादं प्रथमा सुरद्वयात्
 रतो ह्यरत्रयावति रूपयमकप्रथमा न्यतुर्थपादेपि तदेव यमकं एकस्मादप्यपरिमितिसजातीयो संसृष्टिः ॥ २॥
 विलुलितेति ॥ विलुलितालकसंहतिः विधूतविकुरनिकरः सन्मृगदृशाललाटजं मवारिस्वेदमा मशन् प्रा
 मजन्मंदरतिभावः सरसांतनुतरंगततीः दलैर्विविकसंति कुवलयानियस्मिन् कर्मणि कर्मणि तद्यथा तथा व
 लयन् न्यालयन् शीतल इति भावः मरुतवसंतवायुरावयौ आवाति स्मा ॥ ३॥ तुल्यतीति ॥ कुषरवकस्तवके व्य
 तिवं गिलिलज्जे अतएव गुणवतः शुक्लशुक्लकुरवकस्तवकस्याश्रयेण श्रयेण लक्ष्मणोदयो निजनीलिमणुणा लक्ष्मणे
 न तस्मिन् धवले नीलस्य स्फुरणदिति भावः अलिनिर्भगे मलिनस्य भावो मलिमा माधवयो वितो हरिवधूनां विलोचनां तार
 काः कनीनिकाः तारकाश्च कनीनिके युमरः तुल्यतीति स्म समीचकार तद्वदभाविष्यः तुल्यशब्दात्सदृशपेयपातत्करोति एतत्

सं० ६१
 ६५
 इति भूते तत्तत्पुष्पमालंकारः ॥ ४॥

स्फुरमिति ॥ उज्ज्वलकां न नकांतिभिः शुद्धसुवर्णप्रभैश्च पंकैर्युतं च पंकप्रसन्नमध्यगतस्यः स्फुटविक्रान्तिशोकपुष्पं
 दामेदविद्धिदादिभ्यो ३ तां विभर्तिय तस्य भिदा भूतो भिन्नस्य विरहिणा हृदयस्य हृदयपिंडं संबधि मदनमग्निना कपि
 शितकपिशीकृतं पिशितं मां समिवा शोभत इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५॥ स्मरेति ॥ आश्रयस्य नूतवनस्य आश्रयस्य तोरसा लोभश्च इ
 त्यमरः प्रनिरंतः शरैर्यादिना वननकारस्य एतं रजःकरणः परागनूतः स्मरदुताशनः कामाग्निः स एव मुर्मुरः तुषाराग्नि
 मुर्मुरस्तु तुषावत्ल इति वैजयंती तस्य नूतं दधुरिवेत्युत्प्रेक्षा अतः मुर्मुरनूतं तादेव परितः उपरि निपतिताः ते रजःकरणा
 पथानं गच्छंतीति पथिकाः पथः कन्ति तिक न्यस्यः तेषां व्रजान्भ्रमं शं परितेपुः परितापयामासुः अतो मुर्मुरनूतं तेषां तेषां
 मिति भावः ॥ ६॥ रतिपतीति ॥ प्रियतमविषये केतुर्धः केतुषः प्रतिधारुट कुधोस्त्रियाभिसमरः वधूरनुनायिका कुपिता ह्री
 रनुनेय्यती तमु एव बुलौत्पियायां क्रिया र्थार्थो मिति भवस्य दर्शय एवुल प्रसयः अनेको भविष्यदधमर्षयोरिति वक्षी
 प्रतिवेधात् वधूरिति द्वितीया रतिपतिना कामेन प्रतितापेरितेव तद्वर्णाश्रवणनेतरं मेव तासां कोपयागदर्शनादियमुत्प्रे
 क्षावकुलपुष्पाणां रसो मकरंदः स एवा सवास्तेन तस्यानेन पेशलध्वनिर्मधुरस्वरा मधुपावलिः कर्त्रेण गच्छतीत्युत्प्रेक्षा
 निरगान्निगता इणो गालुंति तिगोदेशः ॥ ७॥ प्रियसखीति ॥ गुरोर्महतो मत्सरस्य हृदयस्य धिदुरया येन आधिदिभिदिधि
 दः कुरन्व कामागिरागा सुवाचा परपुण्याको किल योपिय सख्याः सदृशयथा तथा किमपि परे दुर्बोधरहस्येति प्रति
 बोधित उपदिष्टः अगताः प्रियतमायायाचित ममायि तमेव वपुर्निजो गमदुःपर्यया मासुः ददति लुङ्गिगातिस्थयादिना
 सिचो लुक्को किला कूजितश्रवणनेतरमेवागार्पणदोत्सुध्य हेतुकाव्यनेतरन्यायेन तथा किमपि बोधिता इत्युत्प्रेक्षा ॥
 ८॥ मधुकैरिति ॥ मधुकैरैकं हृदि अपवादं मगवेचनाय घटादिकुत्सित्वा च तीस्रपवादकरा व्याधात्तैरिव पथिकाः हृदि
 एव परिवादिनी स्वररजिता वीणाविशेषध्वनिना चिन्त्या समं ॥ ९॥ परिवादिनीत्यमरः जेः किय तु कवचसो गीतस्य कु
 लतया माधुर्येण करणेन रजिताः आकृष्टा इत्यर्थः रजेर्गतात्कर्मणि कः रजेर्गो मगरमण इत्युपधानकानलोपः इहोपमान
 मगरसादृश्यादौ पचारिकं मगरमुपमेव पथिकेव स्तीति विरोधः स्मृतिभूतः स्मरस्य मगतपातश्चित्ता विषयत्वात् मगरगदहम

मि-अमेगलेचि कुनिंद तीयर्थधिकुनिर्भर्त्सननिंदयोरिस्मरः पिगुपर्यादिषु त्रिष्विति द्वितीया-अतोमारुदइत्यर्थः
॥१७॥ सज्जति ति-प्रियतया इव तया अधशं किमिरनयो त्रेक्षिभिः प्रेमपशंतिभया न्ययादेपीति भावः बांधवैस्त्वयिविषये
गदिता उ-आरिताः कथं वता सौवाला विरहवेदनया-अन्निरादस्सुनप्राणानसजतिवर्तमानसामीप्ये लेश्चरिते
वैविधागिरउक्ताः हेसखिविगतं यथा लयासाताः वितया-अन्ताः वितयेत्वन तेवचइत्यमरः बहुव्रीहौ विशेषलि
गता ब्राह्मणदिहस्यः ततो नजसमासः-अवितयाः सयाः मावि-तथाः मा-हेयाः अयातिशोकेनमावयाइत्यर्थः
पूर्वातनोतेर्लुङि-यास्तनादिभ्यस्तथा सौरिति विभाषासिचो लुक्-अन्नुदातोपदेशो सादिनानुनासिकलोपः न
मायोगे इयुडागमप्रतिषेधः ॥१८॥ नेति-किंच-असौते प्रणयीदूरगतो दूरस्थोपिमहवसेतोत्सवंमहउद्धवउत्सव
इत्यमरः नातिवर्ततेनातिक्रामति इतिबंधुतयाबंधुसमूहेनग्रामजनबंधुजनसहोप्यस्तल्लितितल्पसयः उदितैः उ
तैः बदेकर्मणि क्तः-अतैः ससुवचनैः ससंतप्यमृतसम्यगमूनित्रिषु तद्धदित्यर्थः बहिः प्रणयिनः तदैवदैवादागत
स्यस्वरकंठगतशङ्खनिशम्यश्रुताशमुश्रदर्शनइतिचौरादिकाल्पमिहाहस्यः त्वपिलषुपूर्वादिसपादेशः बध्
अमृतैस्तुधाभिरिवनिर्ववौनिर्ववारवातेर्लिट्निर्वाणनिर्वतिः सुखं ॥१९॥ मधुरयेति मधुरयामनोहरयामधु
नावसंतेनबोधिताः विकसितामाधव्यश्वपुष्पितासूपचर्यतोतासांमाधवीनां-अतिमुक्तलतानां-अतिमुक्तपुं
केस्याहसंतीमाधवीलतेत्यमरः मधुसम्ययामकरंदसंपदासमेपितमेधयासंबद्धेतिप्रतिभया-अतएवोन्मदय
तासुन्मदोन्मदकरः पञ्चाद्ययतंध्वनिविभातीत्युन्मदध्वनिभृततयातद्भ्रतामधुकरोगनयामुहुनिर्भतासुर
लक्षणयास्त्पिरनादयथातथेत्यर्थः-अथवाशब्दोवर्णात्मकएवयोजकविशेषाभावादस्फुटइतिमतमाश्रित्यउक्ते
सर्वपथिनाः कवयइतिउज्जगेउच्चैर्गीतांगयतेरविवक्षितकर्मकाज्ञावेलङ्गंधवैषम्यराहस्यसमतापदगुंफलइति

सुराणां त्समन्ताख्यो गुणः ॥२०॥

सर्वः

अरुणिता॥ अरुणिता न्यरुणि कृता नि अखिलानि शैलवनानि यया समुद्रः पथिकान् अध्वगान् विरहिणश्च प
रितापिनः सेतापवतो विदधती उच्चैरेवो अकैरुच्छता अय्यय सर्वनाम्ना मकन् प्रागटेरि सकन् प्रसयः विक्कन्
विकसिताया किंशुकसेहतिः पलाशकुसुमराशिः सादवहव्यभुजश्रियदा वाग्निशोभां दुदबहत् निदर्शनालंका
रः॥ इति वसंतवर्णनम्॥ २१॥ अथ ग्रीष्मवर्णनमारभते॥ रवीत्यादियत्र शुभौ शिशिष्वरजसोरुचः कंतयः रवितुरंगतनू
रुह तुल्यतां सूर्याश्च रोमसावर्ण्यं विदधति हरिवर्णं भवेतीत्यर्थः असौ शुचिर्ग्रीष्मः शुचिः शुद्धेन पहेतुं गच्छति वाटयो
स्तथा ग्रीष्मो दुतवह विष्णादिति विश्वः नवमल्लिकाः पुष्पे जाती प्रभृतयः स्वलिंगा इत्यमरः पुष्पमूलेषु बहुलमिति
लुपितिवहुलं गृह्णात् लुपलपियुक्तवध्वक्तिवचनेन भवतः चिराच्चिरास्था यिनीसौ रभसो पद्यासो ताः स्थिरगंधा
इत्यर्थः विधनकुर्वन्नुपययौ प्राप्तः॥ २२॥ दलितेति॥ पाटलया अथवा पाटलाः शुकप्रकरणेषु मूलेषु बहुलमिति व
हुलं गृह्णात् दलुक्तेन ते कुप्रलापदलितविभिन्नाः कोमला पाटलकुप्रलापेन तस्मिन्निजवधूनां श्वासैर्निश्वासेन
नुविधते नुक्तेतीति तयोक्ततादृशीत्यर्थः उन्मदभ्रमंतः श्रालयोयस्मिन् उन्मदभ्रमदलौ मरुतिर्ग्रीष्मानिले वातिवरु
तिसतिवाते लटः शब्ददेशः विलाशिर्निर्वलसन्नशीलैः कामिभिः वौकवलशक्त्यभ्रम इति धिनु ए प्रसयः मदेन चापलौ
त्यमुपादे मतेर्जातिमित्यर्थः॥ २३॥ निदधिरेति॥ वरोरुभिः स्थिभिः तत्स्थानं पदेन सयः सेकेन चारितुषारभृतो जल
सीकरधारिण इत्यर्थः तुषारै हिमशीकराविति शास्त्रतः स्तनाः दधितोरसि निदधिरेति हिताः तेषां शोतोपसो तयस्नाना
द्रीएवाल्लिलिगुरित्यर्थः किंच करैर्ग्रीष्माणि नासरस आर्द्रं दधैरेणुः धृष्टं दधनं च कश्च विवकरे विकीर्णः करोते
कर्मलिलिद्वद्वत्ततामिति गुणः करेण करोरिभिरिति पाठस्तु ऊरुत्तरपादादौ इह प्रसंगाच्च यः॥ २४॥ अथ वर्षाव
र्णवरणमाह॥ स्फुरिदिहादि स्फुरती अधीरेनेने तद्विज्ञेन उवत विज्ञेनेन स्याः सा अगलिता अरता उरुपयो धरा

मेवाय स्यात्सा अत्र च ऊरु च यो धरो च उरु प यो धरो प्राण्यं गत्वा तद्वै कव द्वावः तदा गति तं न पत्ति तं य स्यात्सा ज
 ल धरा वलि मेघ पंक्तिः अत्र जल धरा वले मेघ पयो धरा नो चाव यवा चय व विभावात् प्रथक् निर्देशः अप्रति पालित स्य
 समया अनपेक्षितं निज वेला सती एकत्र योग पद्या द न्यत्रा धैर्यं अति भावः जगती धरं रैव तं के भूषणं धरं प्रियमिव सम
 यानु समा गच्छन् याते ल उ यो जगती शब्दोः प चा य ज तेन धर शब्देन छद्मी समासः अत्र विशेष एम हिम्ना जल ध
 रा वलौ नापि कत्व प्रतीतेः समा सोक्तिः सति प्रियमिव सुप गमां जे न संकी र्यते ॥ २५ ॥ गजेति ॥ नभसि प्रावणे मासे नभा
 प्रावणिक प्रस इ यमरः अत्र रेयो स्त्रि गज कंद व कमिव मे च कं श्या मलं शी ॥ १ ॥ काल प्र्या मल मे च का इ यमरः उ चै रे वो अ ह
 कै रुन्ते ते न वा बुदं वी क्ष्यं ग ना एकः एका य नः र सो रा गो यस्य त मे कर सं र सां तं ति र स्तु त र स मि स र्थः के व ल्त्वं मं प्रिय
 र हः एकां ते न च के मे न का मये ते स्म त था न भि स सार च सर्व व ल्त्वं मं सर्वा पित त दं ग ना च के मे अ भि स सार चै ति न वा बुद स्यो
 दी प क्त्वा ति श योक्तिः इह का म ना पूर्व वा दै ति सरण स्प त पो र्थं कु म व ली य स्तु म्पा ये न ग म क व श या त क म वा पे न यो ज र
 ना न्पा ये वा ॥ २६ ॥ अनु यया वि ति ॥ ४ ॥ त ध नु र्व ल य स्प ध ते द्र न्पा व ल य स्प प यो भु यो मे य स्या सं वे धी श व ल स्प भा वः श व लि
 मा वि वि वि तां अं श वो नि ज नी ल भा सो य स्त स्य त त थो कं शो घा द्वि भ वे ति क प्र स य च लि मा न मु खो व ल्त्वं सु रा हे का र स्य ह र व
 पुर नु य यो अ नु च क र त द्द भा वि स र्थः उप मा ले का र ग ॥ २७ ॥ द्रु ते ति ॥ द्रु त स मी रे ए शी घृ मा रु ते न च ले र्वा रि दैः क्ष ए ल क्षि ता या
 सो य व हि ता च क्ष ए ल क्षि ता य व हि ता क्ष ए ल का वि भा व ति रो धा ने स र्थः स्ना ना नु लि स व त् पूर्व क ले के या दि ना समा सः ॥ अ चि र रो वि
 र्थ स्याः सा अ चि र रो वि वि द्यु त द त स मी र च रै वि ट पैः श स्वा मिः लै क्ष ए ल क्षि ता य व हि ता क्ष ए ल क्षि ता य व हि ता न व त मा ल
 नि ध स्प न व त मा ल व त्स द श स्प त द्द न्नी ल स्प र्थः ॥ नि य समा सः ॥ न भ स्त र्वा रिव त स्य न भ स्त र्वा र्ज री गु ध्र इ वा रो च ते इ सु प मा ले
 का रः ॥ अ त्र न भ स्त रोः न भ स्त र्वा र्ज री गु ध्र इ वा रो च ते इ सु प मा ले
 नी त स मा न्यो त पो न रु त्थ मि ति व ल्त्वं मः त मा ल शब्द स्पे द्नी ला दि व न्ते ल्प मा त्रो प मा न वा त र श द्द स्य स्या र्थ प्र च ते पि न पो न रु

भृङ्गादिपरिमितेन विविधानां वर्णाः उपलक्षणयोग्योक्तयोः कुडलयो द्युतिवितानेन केन केन विपुलेन संवलिता ॥

उदरप्रिया मध्यशोभया उपलक्षिता अंगना अलिभया दिवरभसा तत्सस्त्रे आलिङ्गितं स्तुता स्तुरागादेवेति भावः स्वज
 पुरिच्छग इति धातोः चर्त रिल द्द लज्ज म नाथ मध्य स्पो न्म ध्ये नार्थ का म ता ॥ २८ ॥ वदनेति ॥ वद न स्य सौ र्ध्रे सौ गं च
 लोभे न परि ध्र म ता भ्र म रेण हे तु ना यः सं भ्र मे स्ते न सं भ्र त शो भ या संपा दि त द्दि क्षि या च लि त या अ लि सं भ्र मा स्य स्थि त या अ
 त र्वा ल के र ल क पा ते लो ल द श च न ला स्या अ न्य या स्त्रो त रे ए क लो मे ख ला या क ल क ल को ला ह लो वि द धे
 वि हि त अ लि भ या द प सर या कां ची गु ण स्य नि र ज नी स र्थः ए ते न च कि त मु के च कि तं भ य सं भ्र मः अ नु प्रा स य क
 योः स जा ती य शब्द ले का र योः सं सृ ष्टिः स्प र्ष्टे व ता व त् तथा य म क यो ऽ न्द योः स जा ती य योः च त र्थ पा दा दा वे क स्मा द स
 रा त द्द न्मा प र तौ क्ष र व या कृ ति ल क्ष ण योः स्थि त वा त्स जा ती य योः सं सृ ष्टिः ॥ २९ ॥ अ ज ग ए न्ति ति ॥ याः कु कु स्त्रि यो या द र
 वां ग र्णो ग र्णो शो व तु शः व कृ ल्प र्था इ श क र क द न्य त र स्या मि ति श स्य स यः अ ग तः प्र ण त म पि प्रि यं जा ता वे क व च ने प्रि या
 नि स र्थः अ भि मा नि नी नां भा व भि मा नि ता त या ख त लो गु ण व च न स्य पुं व द्वा वा व क्त व्यः ना ज ग र्ण यं न्न ग र्ण ये ति स्म ग र्ण
 श्रौ रा दि का त र्णो च डि ई च डि ई च ग र्ण इ सु भ्या स स्य पा क्षि क मि ल्ताः कु कुर स्त्रि यो म धो व सं ते स ति व र्त मा ने म धु र्वा
 त्रै व सं ते च ति वि श्वः म द न व्य थ या वि धू रि ताः वि ह्वा ले ताः स यः धु रि अ ग्रे प्र भ व न्न व र्त त स्व य मे व पुरः प्र वृ ता इ स र्थः ॥ ३० ॥
 कु सु मे ति ॥ ग त भ त्का वि यो गि न्यः न च त र्थे ति किं प अ प रा का ष्ठि दं ग नाः कु सु म का र्मु क स्य का म स्य का र्मु क स र्ति तै द्दु
 तै र्ज व नैः शि ली मु खैः शैः स्त्रि त वि ग हा पा टि त श शि राः स यो म र ण म पि प्र ति वे दि रे मु तुः पु नः पु न र्मु मु र्धु रि ति कि मु त व
 के व मि स र्थः ॥ ३१ ॥ अ य क स्या अ न त प्रो वि त भ र्त का या वं धु ज ना स्वा स ने त्रि मिः कु ल के ना ह ॥ रु रु दि वे ति ॥ हे सु त नु
 सु भां गी अ य व र्थ न यो त्स्व इ ति रु खः दी घो त र प दः च दू व्री हि अ न्य था गु णः स्या त् रु रु दि वा रो द ने द्वा अ ऋ मो न
 न मि स र्थः रु देः स ने ता दु प्र स ये य गू त त व व द ना म्बु रु रु त्रि यो ऽ ले क र ण य स स र म्पा णे वि ह्वा त र वि क्षि यो त ना ती ति भा
 वः ग म्य मा न क्रि या पे क्ष या च त र्थो त द पि त था पि स प्र ति म धो व सं ते स नि हि ते स नि हि ता त्स वे स ति अ ऋ णो धि ग मे प्रा

अधिकरण इति मेठ प्रमेये टिलोपः ननकिरेचक्रिरे इत्यर्थः छे नत्रौ प्रकृत मर्थ्यगमयतः ॥ ३३ ॥ द्विरदेति ॥ द्विरददंतवलक्ष्यगजदंतधवा
लेवलक्षो धवलो जुनइहमरः ॥ भंगो भंग इव भंगः भंगः तस्मै दशविः सा स्फुरितायस्मिन् तत्तथोक्तं ॥ केतव्याः पुष्पकेतके पुष्पमूलेषु च
लेमिसण लुकिनावकिः ॥ लुकिताक्षिते लुकिता स्त्री प्रत्यया स्यापि लुकिः ॥ घनघनौघविघटयानि विउमेघसंघोपघातेन दिवोत
रिहात् च्युते केशशिखेस्सुहृमांशशिखिर्वा निवालक्ष्यते सुत्रेष्टा ॥ ३४ ॥ दलितेति ॥ दलितमोक्तिकानां निषिद्धमुक्ताफलानां
यूरामिव विपांडवोऽतिशुभाः स्फुरिता ये निर्भराणां शौकराणां सारव्यायः कुरजपुष्पपरागकुरादधिरेगुविउवनोदधि
पूरणनुकारविदधिरेचकिरेतद्वद्वुरित्पथः पूरणोपमादयानुप्रसिगतो यमुपमेतिसंकरः ३५ नवेति नवपपः करान्नवे
दविंदुवल्कोमलानां जातिकुसुमानां मालतीपुष्पाणां संततीषु संततसंघाभिः तिरंतरासक्तैः सुमनामलतीजातिरिहमरः अतएव
प्राल्लितो दुनिभैः परागभूषणतसंचरन्तश्चकलैरियुत्प्रेष्टा ॥ अलिभिः शुभाद्रजोभरात्परागपुंजात्कोतः अजरजोभरज
परिपांडिमाधवल्लिमाश्राददस्यीकृतः ॥ ३६ ॥ निजरजति ॥ प्रियविद्युतवधूजने तसं कर्मणिषष्टी अनवनीनरक्षणी किंतु हेते
स्यर्थः अतएव कर्तारि लुङ्गिपनवनीपवनावलिः नवकदेवकाननपंक्तिः धृतापठोपमापठकल्पचारिमुन्योमेघायाभिस्तामेघप
ठाधृताइत्यर्थः तासां दिशां निजरजः स्वपरागपठवासं पिष्टा तमिसुत्प्रेष्टा पियुष्टातः पठवासकइहमरः अवकिरदक्षिपतसखी
ववदिति भावः ॥ ३७ ॥ प्रणयकोवेति ॥ प्रणयकोपमृतः अतएव परागसुखाविमुखाविः स्वांगोपसर्जनदस्यो गेयधदिदिविकल्पादनीका
रः सपदिचारिधरावेभ्यो गजितेभ्यो भीरवोभीताश्चैव इति शेषः ॥ अनेतरंगभिगताकर्णानां तरेमेव प्रणयिनः प्रियानुपरिधुं आलिंग
गनार्थं अगप्रसरणस्थियः चलिरेचिता निवलिशित्की कृतानि मध्यमान्यवलज्जानिया संताः ससो नवल्लिरेविरते ॥ वल्लेतेर्वकारादि
त्योन्नरसदेदवादिनादिगुणप्रियेनाभ्यासलोपप्रतिषेधः ॥ ३८ ॥ विगतेति ॥ पयोदनमश्वतिमेघमोक्तं वातिवहति सति ॥ वातेर्ल
टः शब्देदेशः ॥ विगतरागगुणोपिविरक्तोपिकोननरश्चलतिसर्वोपिचलेष्वेवत्यर्थः ॥ वृमालिभिर्कं अकैस्तारं अश्वनतमसंयनेभवति
सननते तस्मिन्नननते सस्यवचने अभिहिते सति नवपत्न्यैर्ननतइव नक्षत्रं तमिवे सुत्प्रेष्टा ॥ नक्षत्रेभ्यो वैर्लिह ॥ ३९ ॥

अरमयन्निति ॥ अथाचिरयुते विद्युतोभयात् किलभयादिगन्तया किंतुरोदेवेति भावः ॥ किलेसलीकेभवनाद्रमणगृहादपयानुनि
र्गतेमनेद्रवः ॥ भयव्याजात् तथैव स्थिता इति भावः ॥ विंदुरिह स्युत्प्रेष्टा तानि पातः ॥ मन्मथेन मंदरमलसंभावतरति मन्मथमंदरभाविणः
कामपरवशो इत्यर्थः ॥ तरुणिगणस्ते प्रकृतं यदवचनं रेद्रुतेषां गणमरमयनरमयति स्म ॥ अतस्येनरागनिगूहो न्नीलकालंकारः
मिलनेवस्तुनोयववस्वतरनिगूहनमिति लक्षणात् सोप्यागंतुकेनभयेन सहजरागतिरोधानादागंतुकेन सहजतिरोधानरूप
॥ ४० ॥ अथशरद्वर्णनमारभते ॥ दधतमिति ॥ स्यावयवा युधोश्चक्रायुधोरिरंतरिता हिमदीधिति तिरहितोक्तां अंतथास्वरगकु
लायपक्षिसंपाद्यकुलायेषु नोदेषु निलीयत इति कुलायनित्वायिनः ॥ कुलाये नोदमेष्टोयामिसमरः तेषां भावस्ततां दधतं प्रयध्वे
तं पक्षिसंचारं प्रतिबध्नातमिष्यर्थः ॥ नाभ्यस्ताधृतरिति नुप्रतिषेधः निशगमिति कुर्मणिषष्टीः अवोधकृतमनजानकारणमेघावर
णेन सून्यादिविवेकैलुपेतमिष्यर्थः ॥ जलदकालं प्रादुर्भूतकालमपरथाप्रकाशंतरणप्रापमेघोदयोपाधिना प्रादुर्भूतव्यवहा
रभारं तमेवकालमेघास्योपाधिना ह्यारसं जयोपलेपइत्यर्थः ॥ कालो ह्येकपतस्मिन्ननेकोपाधिसंबंधान्नानाहेनोपव
र्यत इति तद्विधः ॥ ४१ ॥ सइति ॥ आद्यानां नाशकं न निवर्तने किर्तनयस्य सोद्यनाशन कीर्तनः सहरिविकचानिउमला
न्येव नक्षुर्यस्योक्ता ॥ अथ शुभंगलचसंसमानं च द्रसनं तस्योपमासादृश्यं तस्याक्षमायोग्याद्यनामेघायस्यास्ता अतए
व द्धितोभरतो कगतामुत्सगता दधितामिव स्थितामिसुत्प्रेष्टा शरदमेष्टा ॥ ४२ ॥ जगतीति ॥ अशीतकरः उष्ट्रं शुः
करैः स्वांशुभिः जगती लोके निशयाभवे नैशं निशप्रदो बोध्या येति विकल्पादणप्रसयः ॥ तमस्तिमिरं अदिद्रवतद्रवयति
स्मनिरस्तवानि स्यर्थः ॥ दगतो लोचकउपधाऽहस्ये सन्भावः ॥ सुवति स्तुष्टोति द्रवति प्रवति प्रवति च्यवतीनां येति अ
भ्यासस्य विकल्पादित्वां वियसाकाशेचारिद्वंद्वमयमेघद्वंद्वमयं रूपं स्वरूपं मय इतम अदिद्रवत ॥ जलजशशि
षु नैद्रव नैद्रजिमीलिनं तदेव तमः तददिद्रवत ॥ तथाहि ॥ महतां महात्मनां अरयः शत्रवः केचन केचन हता न किंतु
सर्वत्र हता भवतीत्यर्थः ॥ द्वितीयनिषेधे प्रापितस्य प्रकृतार्थस्य हननस्य ततीये निषेधः ॥ पुनः केति शंकिताश्रयसा

तं विरतसंस्थजिघत्से उपसर्जनं रूपं मन्त्रजं मन्त्रसमूहं नाद्यत्तन तादृशसिद्धे साधनप्रयोगादिति भावः । अत्र दं ३
 साध्यो मन्त्रनिकारो काकता लीय न्यायेन सुखार्थं स्पष्टं कथं एतत्कथनात्समादितुं कारः । कारणं तरयोगात्का
 र्यसुकरत्वं समाधिरिति सूत्रं ॥ ४६ ॥ कृतेति ॥ अयुजो विषमे च दायेषां ते अयुजो ध्वजः सर्वेषां स्तेषां गुह्यैः स्तवैः
 सुगंधयः शोभनगंधाः गजमदगंधिन इति भावः । अलिभिर्मन्त्रैस्तत्तविस्तृता गानजिरो अलिभिर्गीयमाना इ
 त्यर्थः सततं गच्छतीति सततगः सदागतयो वायव्ये इति यावत्कृतमदं जनि तमदं अतएवाकुली कृतं जगत्
 ये ऊर्जः कार्तिकः वाहलोजै कार्तिक इत्यमरः स एव मते गज इति रूपं कृतं निगदंत इव अथ मागच्छतीत्यादि निवेद
 येत इव ववः वातिस्मा मत्तमाते गजमने ख्यं विधायुवहनं संभवादिममुत्प्रेक्षा रूपं कृतं गम्यस्याः ॥ ५० ॥ विम
 तेति ॥ शरदौ यदवोमादवाः यदुशो नैरघुशो नैव तदपयं लेष्टाणां दजनपदशब्दानामतस्त्राजं ह्यावहुला संभवादि
 ति । क्वचिद्दिगतवारिधरावरणं निवर्तयैव रणं अतएवात्मेसिता कोशादुद्धृता सितं तेवासिता तद्वदसिता श्यामा इ
 त्युपमा क्वचित्तु नीरदनी मेघवती शुभाभ्रपटल छुन्ना इत्यर्थः अतएवैवं गजजिनं ऐशवतं नर्मते देवकं नुकं कूर्पासको
 यासां ता इव स्थिता इत्युत्प्रेक्षादिशेद दृशुः उक्तं लंकारयो संसृष्टिः ॥ ५१ ॥ विलुलितामिति ॥ शरदं गता शरदं गतेति
 रूपं कृतं अनिलैर्विलुलितं विक्षेपितं नवसरोरुहं केसरसंभवं धूलिपरागं परितः सविधिं स्तया त्रसारिचिकीर्षया दधा
 तेः सनेता स्त्रीयां प्रसयेरटा पृथिवीवर्तिकरितुं विक्षां प्रमिव नुम एव लोक्रियायां क्रियार्थायामिति तु मनू प्रसयः भूत इ
 का तौरितीकारः उदाहरेत्पत्प्रेरितावती रूपं काजीवितेयमुत्प्रेक्षा विरतिरयं कीर्षमा एका प्रथारजः विरतिमारुतं क
 वित्करणं कोन्यकर्मयथा त्रैवेति विवेकः ॥ ५२ ॥ हरितेति ॥ अमिता प्रमखी प्ररुणमुखांगान्त्रेयादिना विकल्पात्

विमतेति ॥
 ६७

नाम

मरुद्वैः सुरगैः तद्वितता हरिप्रियार्थमाकाशे वितता हरितानां हरिद्वर्णतां पत्राणां विकरो हरितपत्रमयी टिठा
 रणमैयादिना स्त्रीया तया अत्र ववः अथित मनोरमाः पल्लवाः यस्यां सा सान्निवे । सुत्प्रेक्षा मधुरिपोः कृष्णस्य मु
 दं विततान ॥ ५३ ॥ स्मितेति ॥ स्मितानि विकसितानि सरोरुहा एष वने त्राण्येषु तानि सरोजलानि यस्यां तां तया
 तां अतिसितां गाधवलपक्षा ये विहंगा हेमसाः तैरुसती वविस्मयमाने वस्थिता द्यौर्यस्यां तां तयो तां शरैः स्फुर
 विशेधेर्दतुराण पुनतदं तां निहासात्प्रकाशदशानां नैति यावत्तदं तं रुद्रा तं रुद्रजिह्वेन प्रययो मस्य
 यः तानि दिङ्मुखानि यस्यां शरदं तुरदिङ्मुखं शरदं सर्वं तो मुदितामिवा कलयत्सर्वत्रनेत्रविकासादिलिङ्गे हृष्ट
 मिन्यते स्यः अत्र सरोजं सशरेषु नेत्ररुद्रदशनहरोपनैरूपकालं कारुतद्वशात्प्रतीयमानां गतामेदाध्ववसा
 याधरदि मुदितौ त्रेष्टेति संकरः ॥ ५४ ॥ अथ हेमंतवर्णनं ॥ गजपतीति ॥ गजपतिप्रमाणमासां ता गजपतिद्वयं
 स्यामहा गजप्रमाणः । प्रमाणं द्वयसकृदध्वक इति प्रमाणार्थं द्वयसकृ प्रसयः दिक्षा एजियादिना स्त्रीया ॥ ता अ
 पिसरितस्तु रियं न हिमी कुर्वन् तत्करोति एषा तल्लटुः शत्रादेशः हेमं ते भवो हेमनः सर्वत्र एतलोपप्रेति हेमं
 तशब्दाध्वको अणप्रययः तत्करलोपप्रेत्य एव तं विदूनां पतिर्वायुः एवति विंदु एवता इत्यमरः । अध्वाने गदुष्टे
 ध्वगापथिका अतायेताध्वदूरया नरसर्वानं तेषु कः । तयो सितं प्रोषितं त्रण नो देश मातनुतापक
 तां महासंतापकारिणीं सलिलसैति हि अतनुता एवममृता दया मास्यर्थः हेमं तमारुता विरहदुःसहो जनी
 ति भावः ॥ ५५ ॥ सर्वदा वियोगिना मुदितकस्यापि वायोः हेमं तं वैशिष्ट्या मान्ये ॥ इदमिति ॥ अनिलो वायुरन्यस्मि
 न्काले अनन्यदाजीषादा विद्युर्थः । सर्वकाले यादिना कं प्रययः वियोगिना विद्युत्कालगतिदुष्टीयादिना अणि
 कर्तुः कर्मत्वं वरतनो वरतनुमस्यः अधिगर्थ्यादिना कर्मत्वं शोषवष्टी स्मरयतीति यत्स्मरते राधा नेमि सादृश

ती

६८

सं० ६५

सं० ६५

एव विषयवद्भावे विन्मते तत्कमदविका शिभिर्मदेन विजंभमाहैरत्नि नीरवेभंजी संकारैराहितुं कृतिः तुंकारा माधु
 यो द्विपकत्वातिशययोतनार्थमनिनीतिस्त्रिभिर्गानेर्देशः शशिरानिस्त्रिप्रियान्वियुवतीः कोपादियुजानायोतेः
 शतरिधा तोरुवडा देशः। उगितश्रेष्ठिपुवतीः वधूः युनस्तिरिति प्रययः निरभर्त्सयत अतर्जयत तदिभर्त्स्ये
 श्रोरादिकयोरनुदात्तत्वादात्मनेपदं अत्र वायावनेतनेनेतनधर्मो नीचात्वेन मुत्प्रेक्षते सा न्यालिनीं हुंकारं
 कोरो जीवितेति रूपकसंकीर्णव्यंजकत्वं प्रयोगाद्गम्यार्थः॥ ६२॥ उपचितेति ॥ कालवशाद्बलवानेपि परेषूप
 चितेषु तेषु प्रवृत्तेषु सत्समर्थतां दोषं लब्धवज्जति। हीयमा तपसिमाद्यमासेतपाभाघइत्यमरः अदगभस्तिरप
 दुरस्मिरभीषुमानं शुमान्भीषुः प्रगृह्येस्मा विसमरः महत उपचितस्य हिमस्य हानिना शंकोरोतीति महात्म
 हानिकरोरावेस्तद्धेतुर्नामवतस्तजो हिलियादिना हेतुर्थप्रसयः विशेषणसामान्येन न समर्थनरूपोच्यते
 रन्यासः॥ ६३॥ अमाति ॥ सुमितः उद्धूतोयः सैन्यपरागः सैन्यरजः स इव विपां दुरद्युतिः शुभ्रवर्णः अतएव अयो लोध्र
 रजश्च यो भुवनान्यभिषिषेणयिषु अभिषिषेणयितुं सैन्याभियातुमिष्टुं यत्सैन्याभिगमनमरोतदभिषेणनमि
 त्यमरः सयावशेसादिना सनाशद्वालिचिसनाशं साभिक्षुरिसप्रयः। स्यादित्थं भ्यासेन न्याभ्यासे स्पतिधात्वभ्या
 ससंकरयोः षत्वं स्मरमास्पते वाख्यातवानि वेसुत्प्रेक्षा च्छेडख्याज्प्रस्पतिक्किख्यातिभ्यादिभिरुक्त
 दशः अये लोध्रजश्च यो दिशस्तिरयन्ति रस्कुर्वन्ति रशद्वात्करोति रपंता ल्पनटः शंको देशः एगविषयवद्भावे
 टिलोपः उदभूतः॥ ६४॥ शशिरति ॥ शशिरकालमपास्यापहायशीते हरतीति शीतहरस्य हरतेरनुमकोदितकस्य
 प्रसयजोस्माकमस्मनुजोष्माणः कुजोष्कलस्य कइवगुणो किं फलं संपाद्यत इति शेषः जगद्व्यापकक्रियापेक्षया त्कनिर्देशः। इवशंके

६५

वाक्यालंकार इति धिया अतो स्मिन् शशिरकाले। सर्वविप्रलोकस्तसिः प्रियाः कोताः असारुषो निरस्ते रोषाः संयोतमतः प्रण
 मताननुमतान् स्वप्रियान् घने निविडं परिशेमेरि। आश्लिष्य वयः इति धीयते सुखार्थस्य परिशंभस्य कुजोष्माणं साफल्य
 र्थमुत्प्रेक्षते व्यंजकत्वं प्रयोगाद्गम्यार्थः॥ ६५॥ अथेति ॥ लवंगे छविलवंगे विभक्त्यर्थः व्यर्थभावः सुमनसं पुष्पाणां दलेषु त
 लेति प्रतितिष्ठेते इति सुमनोदलतालिनः। तादृशीत्यश्रीश्लेषवाणिनिः। प्रमीअभिनेमधुपाः रजसा परागेणान्वेन
 चप्रधिकं मनिलितामलोमसाः पापिनश्च कृतामनिलिता इति हेतोः पुरोमे सपदिकुंदलतामाद्यवल्लीमाद्यकुंदमित्यम
 रः। दलताविकसताप्रसवेन विजकुसुमेनाहसतजहास स्फुटमित्युत्प्रेक्षायां। रजस्वलागंतारकामिने सेवतेत्याह सं
 तोतिभावः। कुंदकुसुमस्य धावत्याह ससेनोत्प्रेक्षा॥ ६६॥ अथयमकविशेषगणनकोत्प्रेक्षाः ॥ तथा कविपुनर्द्वारोमि
 स्तोकेः कर्तृत्वार्थयत्ताये अतुर्भिर्वसंतं वेणयति ॥ अतिसुरभिरिति ॥ अतिसुरभिरसेतसुगंधिः संतानकः कल्पेच्छपुष्पा
 श्रियां संपदमतनुतरयामहतरवेना अतनुशब्दा तरणवधातलप्रसयः। अमाजीवा अमं जीवे सुत्प्रेक्षा तथा नम्र इत्यर्थः
 मंजेयं निजिजि ति विभाषा सलोपो उपधा च्छिः विधोर्लुका किंच वसंतस्यानको वसंतानको वसंतागमदुंदुभिरितिस
 पकेतरणमपरत्तस्तरुणकेकिं लोरागिणां कामिनारतयेरागवर्द्धनाय स्व नमतनुतमधुरं सुकृज इत्यर्थः॥ ६७॥
 प्रभाद्यते ॥ वसुयुगविरतिर्न नौ शौ प्रमेतिलक्षणता ॥ ६८॥ नेति ॥ अरमसेतमिच्छेच्छिसेतेषु मधुपुमकरंदेषु वासेवसंतौ र
 सोरागेयस्यासाइव मधुवासरसामधुपानप्रियेयर्थः अतएवालिनामालिभंगश्रेणिः युवतिमानत्रिरासेदक्षंकुशले
 उद्दीपकत्वादिति भावः मधुवासरं वसेतदिनेषु सारं श्रेष्ठं मधुवासरसारं तत्कालं प्रयाग्यमित्यर्थः ॥ नूतंसहकारं अति
 रागादति लोल्या दुर्ज्ञितं तातुं नो हसिष्य नाहि दृष्टमेभावादि काले उः स्वागताद्यतमुक्ते ॥ ६९॥ जगदिति ॥ प्रभावय

सि

संस्कृत
७०
संस्कृत

तीतिप्रभावनी संपादयित्री कर्तारित्युत्तरीपापधृष्टीः कर्त्री जगद्धीर्कृतु प्रभौ समर्थे अस्मिन् समरस्या नीके ज्ञेये
जयंतीर्जितरीः केतनवैजयती ध्वजपताका स्तनवैविस्तराः ततोते प्राप्ताकाले चठरे त्वेतविकारः अदुमस्य
पिअत्राटकेति वद्विः इति मनीषयेति शेषः इमाः कदलीः रंभातरुस्तेन वितस्तारवितस्तार कदलीवारणवुसा
रंभामोन्वाश्रुमत्फलैः समरः कदलीपुका मवैजयती लोमेषा चतस्रुजातिः ॥ ६९ ॥ स्मरेति ॥ असती दुष्का स्मा
रणकामेन कर्त्तव्येन निमित्तेन यो रोगो रमणे ध्यास एतन्मयी तमिस्था तमस्तोमः तमिस्वन्तिमिरे रोगे तमिस्था तु
तमस्तौ ॥ कृष्णपक्षनिशायां ज्येति विश्वः रवेवैपुर्मंडले स्थितस्तारः अवब्रह्मनिरेजे पियं जनया मासे स
र्थः परिपूर्वोद्धरणे तर्लटाः आवश्यं सप्तमि सूर्यः कुतः परितः समेता ताररेव उच्यते तद्वन्नो कोकिरे सति कुजिते
सती सुद्वैपके तिः स्त्रीस्त्रिय इत्यर्थः जा तावेक वन्न दिवापि दिवसेपि सप्तम्यर्थे व्ययं वंशगतो वश्यः वश्यगेत इ
तियमत्प्रययः न वश्यमवश्यं वंशगतमयीत्यर्थः प्रियमाप स्वयमेवामि सप्तम्यर्थः यदगणयं तमपि प्रियं हि
वापि मानमवगणय्य निषेपं चोत्तम्य समगच्छत तत्संरागतिमिराहितभानु मेडलाभामिन्य इति रूपका नुप्रा
णितेयमास्तिक क्रिया निमित्तापरिस्तरणक्रिया स्वरूपोत्प्रेक्षा अवश्यमिति व्यंजक प्रयोगाद्वाच्या ॥ प्रोपध्वंसि
केवले ॥ ७० ॥ अथैवेन ग्रीष्ममाह ॥ वपुरिति ॥ शुचिना ग्रीष्मेण प्रबोजैर्कर्त्ता अंबुविहारेण जलक्रीडया हिमं शी
मं शीतलं अतएव रुचिरमुज्ज्वलं वपुर्दहंगमिता प्रापिता गतिवृद्ध्यादिना अणिकर्तुरमरणाः कर्तृत्वं प्रधानक
र्मण्या स्वयेलादीनां दुर्द्विकर्मणामिष्टमिहितत्वेना अतएव कमनीयतरारमणीयतरा अचिरं मुलं ते वाचि
रां मुलता विद्युल्लता तस्याः चिरिव रुचिर्यस्याः सा अचिरं मुलतारु चिरि सुपमा द्रव्यं तथारागमनरा
गमिता प्राप्ता इणः कर्तारितः रमणी रमणेन प्रियेन अंकमुत्संग मनीयता नीता निव्यव्यं माषिवगृहामिति

संस्कृत
७०
संस्कृत

वरेति ॥ मधुतया मादवे न हेतुना हिममारु तैर्दुतया विडितया पुण्ड्रपरास इति धातो संपादिता त्कर्मणि कः ॥ ब्रह्माभ ताव
एव सा सुतनोः स्त्रियो अथरेत्ने सेव तया अथरत्ने खया कर्त्तव्यं किल सीत्तुते हेतुना स्फुरिता प्रकशा येदं तमरीच्य
स्तन्मयं तद्रूपं स्फुटं आवरणमा धादनेदं चेद्व्यष्टं तैवे सुतुष्टे दधते कर्मणि लिट् ॥ ५९ ॥ धत्तेति ॥ धत्ता सुधा
रकणस्तुहिने सोकरायेन तस्य नभस्वतः पवनस्य संबन्धेन सारलता एवो गुल्यस्ताभिस्तर्जना नि यानि ता न्य
वविभ्रमाः विलासाः पृथु विशालमिष्टस्य दधितस्य भुजो तरे भुजमध्यं वक्षस्थलं निरेतरमनि तया अप्राप्या गात्र
लिंगनमलभमानयेत्यर्थः ॥ इणः कर्तारितः वनि तोया स्त्रिया न विवेहेरे न सोढाः विरहिण्यस्तर्जिता इव नभस्वता वि
भ्यंतीति भावः ॥ ६० ॥ हेमति ॥ स्मरमयं स्मरदग ते स्मरप्रयुक्तमि सूर्यः ततः प्रागत इति मयट् ॥ प्रकृतिमम नुरागं सह
जे प्रेमप्रकटयति प्रकटीकुवा एतत्कार्येण स्येदेनेति भावः अतएव सुतरा मुपकारिणि वृंसांधी रंसाजिन नातेभ्यः स्वा
नुरागप्रकाशनाया संताप कर्तारि इत्यर्थः एवमू हे हिमकृतो हेमतेपि स्पेदसंभाव नारहितकालेपीत्यर्थः रुसकसां
हि प्रकृतिभावः भ्रंशस्त्रियेति रागो व्योमिति भ्रंशस्त्रियेति साहचिकेऽस्ति ॥ ६१ ॥ हेमतोपि रागो स्येदहेतुस्व तद्धेतु
गहेतुतादिति भावः ॥ तास्तदापीरायुवतयो विलासिनः प्रियान् रमयंति स्मा हेमते स्याद्दीपकत्वाद्वाति पीडा क्षमत्वा
दीर्घरात्रिना शोभयेद्वा स दशरमते इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ अथ शिशिरं व एविति ॥ कुसुमयन्ति ॥ पवनं वनं श्रुत्यः
विमत्पर्यः व्ययीभावः ॥ तृतीया सप्तम्येव कुलमिति विकल्पादभावाभावाः फलिनीः प्रियं गुलताः प्रियं गु फलिनी
फली समरः कुसुमयन कुसुमवतीः कुर्वन्ति सुद्वैपन सामजीवर्णने कुसुमतेर्महंत प्रकृतिका तत्करोति एव

संस्कृत
७०
संस्कृत

त्सानेदासतीचक्राशविललासेहर्षः। अत्रसमुच्चक्राशइति योचितः प्रियप्राप्तिनिमित्तेहर्षरव्यभावसंबंधानात्प्रेया
लेकारः। रसभावतदाभासतत्प्रशमातांविउंवरं सवत्येयउजेसीसमाहिता नीतिलक्षणतः॥ वृत्तमुपजातिः॥ ७४॥ स
नयोरिति॥ रसमानः कूजनशीलाः। तादृत्त्ववयोवचनशक्तिषु चानाशतितादृत्त्ववयानशत्प्रत्ययः रसतेः परस्मै
पदत्वान्नशानुचप्रत्ययः। तेसारसाः पक्षिविशेषा यस्मिन्तेन रसमानसारसेना समयेन। शरत्कालेनेत्यर्थः। सारसा
नांतत्रैवसेभूता। सारसेमैयुनी कामीगोनर्धः पुष्करादय इति यदवः। अंगनानां सेनयोयजिलानां ततिः शारदोष्म
जन्मनास्वेदोदविंदुसंदोहः। अभितो न छाव छा। न ह्येतेरभिपूर्वात्कर्मणि क्तः। न होछे इति धत्वं। तारसमा मुक्ताहा
रतुल्याकुचमंडनायमानेतिभावः। साजलततिः रसेन रागेण हेतुनावलीयसेतिभावः। परिंभंरुचिमा लिंगने
नाभिनता न विवेद। शारदस्वस्थ्या यत्नकारतयो दीपकस्य जुगुप्सितत्वाद्धिः सपत्न्यः। अंगरोपि जायत इत्यर्थः। अत
एवरसनिबंधना द्रसवदलेकरः। लक्षणमुक्तं पूर्वश्लोके। औपछंदसिके वृत्ते॥ ७५॥ जातेति॥ यास्वीप्रनुवनां ते
वनां तेविभक्त्यर्थे व्यकीभावः। मधुरेण मध्वेण सारसिका क कुरुते न सारस्य एव सारसिकाः सारसोगताः। का सर्व
स्येते। तासां क कुरुते न विरुतशब्देन। क कुंस्थियं विकारो यः शो कभीत्यादिभिर्ध्वनैरियमरः। काकुम्भतदृते तेन।
कामेकमकेहसिंहो देवदत्त इति वद्रेण प्रयोगः। कांते प्रिये जात प्रीति जात हर्षा रसिकार सवती रागवतीत्यर्थः। अ
त इति हना विहितन प्रत्ययः। साकस्त्रीया एकांते रहसितस्य कांतस्य संपर्कमालिंगनं प्राप्य पुरा पुरुषप्रेरणत्पूर्वमे
व कां मोहनलीलां सुरते क्रीडां न कुरुते सर्वापि सुरत विशेषान् कामतंत्रप्रसिद्धा विश्रब्धं चकारेति अंगार
स्य परकाया प्राप्तिरुक्ता म तमयूरवृत्तमुक्ता॥ ७६॥ अथैकेन हेमंतमाहा॥ कांतेति॥ सहतरति सहः पचाद्यन्यस्य

रसहं कामो दीपक इत्यर्थः। तेना सवेन तोषितः तेन स्मरसहासवतोषितेनाप्रत एवरसहासवसा तारसहासो अस्म
स्तः इति रसहासवता रागहास्यवता। अत एव प्रेमान्मनस्सु पुंसां चितेषु उषितेन वसता। वसेः कर्तरि क्तः। वस
ति सुधारितेति रागमः। कांते वजनसेनकांताजनेन जातावेकवचनं रहसिप्रसमं वला क्रीहिता केशो आकृष्ट
शिरोरहे रते हेमंते मयो हेमन्तः तासु हेमनी खपि द्रावीयसी व्यपीतिभावः। सर्वत्र एव तलोपपत्तिरुमंतश
द्वादणप्रत्ययः तलोपपत्तिरुजनीषु केयुवानः शरते स्म स्यपंति स्म न केपीत्यर्थः। लट् स्म इति भूतार्थे लट्
एतेनातिभूमिगतः अंगारो व्यज्यते॥ ७७॥ अथैकेन शिशिरं वर्णयति॥ गतवतोमिति॥ असिकलामलपत्ने
वलीलया असिकला असमयविकाशनामला निर्मला अथेपल्लवा सेषा लीलया न्यत्रियेयस्यः प्रिवस्थितानामिह
त्येष्टा। मधुकतां मधुकराणां संबन्धिनीषु लवलीषु शिशिरेषु लताविशेषेषु लयोलयनस्थितिर्यस्याः सालवलीलया
आवलीपंक्तिः। रसकलं रसेन मध्यास्पादेनैकलामव्यक्तमधुरा। ध्वनौ तु मधुरा स्फुटं कल इत्यमरः। गिरां वा न्य अ
सकंदुत्येके। अलपता अगयत। मधुपहेतुकस्य मधुरालापस्येपल्लवलीला जनि तविस्रयहेतुकत्वा॥ ७८॥ कुर्व
नामिति॥ इतीहं पुष्पैरवातिभरेण तत्कृतमारगौरवेण नगनवक्ष्यामि अवगच्छतीति अवायोनम्रान् कुर्वते।
अलिनां गानवाजीतध्वनेर्कैरस्य विरामं च न कुर्वते समस्तमृतं सर्वान् तू न्प्रनुसानुसानुषु विभ्रती
ति विभाणे इह रजिरेव तकादौ विहर्तुं श्रीमान् सहैरिर्मयूरगिरावेकया अनादिप्रेरितः भगवन्निह विहर
ण दत्तुगणमनुमेहाणेति प्रार्थितवानिवे सुप्रेक्षा॥ ७९॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीण
श्रीमहापाध्यकोलाचलमल्लिनापसरिविरचितायां माधव्याख्याने सर्वकथास्येष्टस्सर्गः गद्यादिः

इत्यमृतगणप्रादुर्भावमभिधाय तत्फलतया भगवतः सानुत्तरस्य विहारलीलावर्णनमारभते ॥ अनुगिरिति ॥ अथ
 तु प्रादुर्भावानंतरं सहस्रगिरिवनुगिरिविभक्त्यर्थे व्ययीभावः ॥ अतुभिर्वितायमानां वितयमानां ततो ते तदुःशा न जादे
 शः ततो ते र्यकीति वैभाषिकः प्राकारो देशः वनां तलक्ष्मीविलोकयितुं निर्गमत निर्गतः ॥ अतुगणभक्तिकर्तुमिति भावः
 तथा हि अभिराजुमारधायितुं आदृता नामादरं कुर्वता नामास्थावतामिदं सूर्यः कर्तारितः प्रयासः सेवायां समहत्सु वि
 षये निःफलो न भवति न हि भक्तानुकेपिनो महो तस्ते वा व्यर्थं यतीत्यर्थः ॥ अतो हरे रण्यतुगणानुगृहार्थो निगमा
 युक्त इति सामान्येन विशेषणं समर्थं रूपोऽर्थोतरन्यासः पुष्पिताग्रावत् ॥ ११ ॥ दधतीति ॥ यदवोयादवाः व्याख्याते
 ये तत्त्वज्ञैः बहुविधा इत्यर्थः ॥ बहुविधं यद्विदुः ॥ अतुवै किल्पाको नुष्पवेधवना नि युवति ॥ युताः स्त्रीसमेता एव प्रयातुमी
 धुरिप्रतिष्ठा ॥ अत्र हेतुमाहायुवति युविनाभावे ॥ अमीयदवो मनसि शेते इति मेशयः कामः तस्य महासुभूते कुसुम
 पेज्जकमपि पंचापिकुसुमानीत्यर्थः ॥ पेज्जानां संचः पेज्जकं संख्यायाः संज्ञासंध्यस्तु ॥ अथ येने छितिकं प्रसयः विसो
 दुं नालेन सक्ताः सकलसुमनसः समये तत्रारविंदादिपेज्जकस्य संभवप्रणमसिद्धसादिति भावः ॥ अतो युवति
 मिः सह प्रयाणं युक्तमिति ॥ अरविंदमज्ञो कंच न्यूतं न नवामल्लोका नीलोत्पलं च पेज्जेते पेज्जवाणस्य सायकाः ॥
 २॥ अवसरमिति ॥ तमवसरं सहस्रगिरिवाकालमधिगम्य हृदये हरं सो हृदये गमाभवंतः सर्वहिप्राप्यमानमेव प्रि
 यं भवतीति भावः ॥ यत्नेन कृतं न भवतीत्ययत्नकृतं तथापि उज्ज्वलस्वरूपं यासां तां स्वभावेन सुंदर इत्यर्थः ॥ अग
 नास्तदानीं तस्मिन् अवसरे अवनिषु पदं न्यदधत् नितितवंसः पादधारणौ वप्रचेलुरित्यर्थः ॥ दधाते लङ्गात्मने

अथ ह्यभ्यां वर्धतुं चर्णयति ॥ मुदितमिहादि ॥ अथ मुखां मेघप्रधानां अंशालामेव वर्धयतीत्यर्थः ॥ सहस्रामपूरामुदमा
 येतालभंता ॥ अथ पयगतो लक्ष्मिः ॥ अजादीनामिसाडागमेच्छिः नदीपपाटनयः ॥ अवहन्ति ॥ अथ पटगतौ निरि
 जातो वकवचनो ॥ अलिजंजी ॥ अलिनाभं गे न सहसा ये भवः सायेत नः साये विरमिहादिना कप्रसयः ॥ सुरागमश्च
 सयासौ दीपश्च तद्वत्पाटलाप्रभा इत्युपमालंकारः ॥ तस्मिन् अलिनां धेने दलीकुसुमे ॥ अरमत ॥ अथ मयूरमोद प्रा
 त्ययने ककक कर्कक्रियायोगपयादिनाधिकरणक्रियासमुच्चयरूपः ॥ समुच्चयलंकारभेदः ॥ गुणक्रियायो
 गपय समुच्चय इति सामान्यलक्षणं ॥ अथ पदसि कंच ॥ ७२ ॥ कुरजानीति ॥ शिखरींद्रसमया रेवतकाद्रेः स
 मीपे अभितः परितः समये सादिना द्वितीया ॥ अवनौ प्रदेशे च न मदाभ्रमरा येषु तानि च न मदाभ्रमराणि कुरजानि
 कुरजकुसुमानि वनोद्येन पयः पूरणं न मदाभ्रमराणि मेघायस्मिन् तद्वनोद्येन मदाभ्रपयः कीलालममृतं जीव
 ने भुवनं वनं इत्यमरः ॥ गगने वीक्ष्य शिखिभिर्मयूरैर्गीतनिनदस्य गानध्वनेः ॥ समया तुल्यया तुल्यार्थे सादिना वै
 कल्पिकीषकी ॥ गिरावन्साके कया इत्यर्थः ॥ उच्चैरालिरालितं रणशब्दभावे लुङि ॥ अत्रिणालुक् सुमंगलीवत् ॥ ७३ ॥
 अथ विमिश्रितैः शरद्वर्णयति ॥ अमीयदमिहादि ॥ कामयेत इति कर्मनीकामयित्री ॥ कामकामयिताभीकः काम
 तस्मिन् अनीनकोशकालेशरदीत्यर्थः ॥ मनोजन्मसु सोदयेषु कामसु स्वाविभावेषु धृता आशा अभिलाषो येन तं ध
 तं आशां विरायति रकालेन ॥ विरायतिरात्राय विरस्या व्याप्तिरर्थका इत्यर्थः ॥ अथ यस्मिन् सम्यग्धृता उत्स
 वा आशं कसंकोचो यस्मिन् कर्मणि तत्समुद्धृता शंका ॥ विस्रध्वयथा तथा आसाय प्राप्य मुदा सह वर्तते इति समु

ननु प्रतिज्ञापि दुस्सा ज्येति विप्रतिषेधमाशंक्यह ॥ नेति ॥ हे सुत नु हे सुभांजी दीर्घा तोतर पदात्संबुद्धिः अन्वयागुणस्य
 ताप्रहं न वेद्रीति न किंतु वेदने वेदार्थः किं वेत्सीस त आह ॥ महीयान् महतरस्तव निष्प्रयः तदनेनैव प्रतिज्ञा परेण
 जनान्तरेण सुनिरसः सुखमो न्यः अस्य ते खलु प्रसयः स न भवती सु सुनिरसः इति यत्तदिति अर्थलभ्यं उपदेशेन वि
 धेयाक्षेपात् यद्दृश्य उतरवाक्यस्थान् पूर्ववाक्ये तद्दृश्यो ग इति निवेधः तथापि विदितं तत्रापि असौ मत
 सखी जातुकदापि मद्भ्यो न वितथयति नान्ती करोतीति स्वसखीषु मध्ये मे मिमानः स्वप्रज्ञाभंगेपि मत्प्रज्ञा
 मेव पालयसीत्यहं कारात् निःशंकं प्रतीतिमिदं ॥ १२ ॥ सत्तत्तमिति ॥ भवतीत्यामना नयां आनयितुमशक्नुवंसेत्य
 र्थः मया स तत्तदा ते तव कर्मणि स्त्री अनभिभाषणमसंभाषणं पपरिपणितं निश्चितं मातीति भावतीति भावेति वतुः उदि
 तं प्रतिज्ञा पतस्यो संबुद्धिः भवति हे सुभांजी लयितेति तदसंभाषणमस्ति विरोधनिश्चितं तायां निश्चितं विरोधा
 यां सयां प्रगमादित्यपरिपातः असुहृज्जेनो विपक्षवर्गः सकामः फलितमनोस्थः भवतु भवेत् प्राप्ताकाले तदा
 अस्मद्विरोधकांक्षितममयमानं दकालं प्राप्सु इत्यर्थः ॥ १३ ॥ न केवलमावयो विरोधः प्राणरुनिरपिममस्यादि
 याह ॥ गतेति ॥ गतिरधिरधीरोऽहं भवत्याः तव नालपना दसंभाषणं तस्या लपविहायेत्यर्थः पूजायेपं च मी
 स्तुनप्राणनावलं वितुं धारयितुमनलमसक्तं ॥ प्रलेभूषणं पर्याप्तिशक्तिवारणं वाचकमित्यमरः वतेति खेदे अ
 तएव हेमानि निप्रणयिनि प्रिये प्रसादबुद्धिरनुग्रहबुद्धिर्न यदि नास्ति चेत् तथापि मम जीविते दयालुर्भवस्व
 हीत्यादिना लुप्रसयः संप्रतीति ॥ मत्प्राणार्थमनुग्राह्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रियमिति ॥ इतीत्यं नितान्तमागसेऽन्या
 संगोपराधस्वस्मरेण सरोषेऽतएव कषाये लोहिती कृते प्रायते चाक्षिणी यस्या सा तयो कानि यो सैव

कषा यो यसौ रभे लोहितेन्यवदिति विश्वः ॥ वनिताना यिका चरणगतायाः पूर्वोक्तवाक्यं तत्प्राणतायाः सख्या वचसो
 नुशोधादनुस्मरणं त्विलकिले सुपरमार्थे वस्तु तस्तुरागादेवेति भावः प्रियं कथमपि कथं निदनुकूलयोच्यक
 रप्रमिमुखी चकार अनुजग्राहेत्यर्थः ॥ १५ ॥ अथ काचित्सखी केचिदये श्री ध्रुमागमने युग्मेनाह ॥ द्रुतेति ॥ हे
 यस्य हे सखी इतीत्यं द्रुतपदं श्री ध्रुपदक्रमेण या तथा माया सीमा गमः याते लुडि मा इयोगादट्प्रतिषेधः नन्वयांतीम
 नुगध्रुतीन्सुतनु सुभांजी प्रिया मनुपालय प्रतीक्षस्व अपि सवपि श्री ध्रुमाया तु तत्राह नहीति तव येतो य्येत
 दीयस्तानजघनस्योद्धृतने विदितमनुभूतखेदं नेति न किंतु वेदने वेदार्थः अतः कथं श्री ध्रुमाया स्पतीति भावः सं
 भाष्यनिषेधनिवर्तने हे प्रतिषेधाविति वामनः ॥ १६ ॥ इतीति ॥ सखी जने इति वदति सति स्वरः कश्चिद्द्वयितत
 मां अनुरागात् स्नेहात् चिरं प्रातीक्ष्य तदनुगमवशात् तस्या प्रियायाः कथं अनुरगमः पश्चाद्गमनस्य वशादनु
 शरात् ॥ अवतीमिमानो माने कुर्वाण इवेत्युपेक्षा माडौलटः शानजो देशः प्रत्यादिति द्विर्भावः अनायतान्य
 नेतरालानि पादानि न्यधितं निहितवान् ॥ एषा च नायिका स्याधीनपत्निका ॥ स्याधीनपत्निका सा तु यो नमुं च
 तिवल्लभ इति लक्षणात् ॥ १७ ॥ अथ काचित्पुरः प्रयात प्रिये मे लनयं श्री ध्रुमाया वनं प्रार्थयमानां स्वस
 सखीमाह ॥ यदीति ॥ हे सखि मयि लविमानमम तायां स्वयंगमनलाघवसंप्राप्तायां तव धृतिरस्ति यदि संतो
 षो भवति चेत् धृतिः संतोषधर्ययोः इयमेतदवस्थैव संप्रसमिन्क्षणे एव गतास्मि इति वदतीति शेषः इति ना
 गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः अन्यथा यो नरु तथादि सत्कारिकाः सख्या सह कोपपदेन कोपव्याजेन वस्तु तस्तु
 रागादेवेति भावः ॥ व्याजोपदेशो लक्ष्यनिमित्तं व्यजनं पदमित्यमरः काचित्नायिका द्रुततराः श्री ध्रुतराः पा

दया ताः पादव्यासाः यस्मिन्कर्मणि तद्व्यासाः प्रियं वल्लभमापपात्तुः अनुधावति स्म एवात्र स्वयं प्रवृत्ता स्यात्ता
 व्यवंशं कनेया पूर्वं निर्वासितप्रियाः अथेदानीं स्वयं प्रवृत्तेः पश्चात्तत्रायेति गम्यते। अतः कलहं तरिता। कोप
 ल्कांतं पुनराप्य पश्चात्तापसमन्वितेति लक्षणम् ॥१५॥ अविर्लतेति ॥ सह ब्रजयाः पार्श्वमाश्रित्य गच्छंसा इत्यु
 र्यः तरुण्याः संवंधी अविर्लपुलकः प्रियंगुसंगतौ रोमांश्च एकतरोऽन्यतरुयोऽन्यः द्वयोः संनिहिते इति भावः
 सनः प्रियस्य वक्षस्तटमिव तस्य भूः प्रदेशस्तस्या वक्षस्तटभुवि प्रतिपदं घटितविघटितः संयुक्तवियुक्तः पतितोत्प
 तितः सन्निधितयावत्कंदुकविभ्रमंगंदुकशोभांगंदुकइममरुः वभारः अन्यविभ्रस्यान्यसंवेधायोगत्सादृश्याद्दे
 वेनिदर्शना एवात्र प्रियया पार्श्वगमिनी इतः प्रभृतिमदनरसयुतः प्राग्बद्धमार्गः घट्टनायिना दृष्टा प्र
 गल्भाश्चेत्यनुसंधेयः ॥१५॥ अपरापरस्याः अपरांगतिविशेषविभिः कुलकेनाह ॥ अशिक्षितमिसादि ॥ अपरा
 स्त्रीदृष्टं परिरक्ष्यो गृहीतो वृहद्दृष्टिस्तनोयेन तेन हृदि ता न्युदयिता नितनुरुहाणि रोमाणि यस्य तेन पुल
 पुलकितेनेत्यर्थः किं वं तो तरपदो वदु व्रीहिः हृषेलेमिष्वे तीरागमः भुजेन भर्तुः वौ मवाहुना अमृदुगाढं य
 था तथा व्यतिविच्य व्यतिषंजितं मृदुकोमलमेकवाहं निजदक्षिणवाहुं भर्तुः कंठे अशिक्षितं दृष्टं अवस
 ज्यासज्जमां मेति भाविना संवध्यते ॥१६॥ मुहुरिति ॥ किं कृतानि ते वमं उलेन करेण नितो तमतिशयेन
 प्रणदिता प्रकर्षेण यं दतीं स्तीकां यो यस्मिन्कर्मणि तद्व्यासाः तथा उपसर्गदसमासेपि रोपदेशस्येति एते
 मुहुरसुसंमं प्राणेशं आधृती ता उयती हं तेरा उ पूर्वो ल्लटः शत्रुदेशो ईप्सुकर्मकत्वासकर्मकत्वात्ता उ
 जोयमहन इत्यात्मेनेपदेविषमिताविषमीकृता पथुहारयद्यि यस्मिन्कर्मणि तद्व्यासाः तथा इतरं पूर्वश्लोके
 नादन्तदक्षिणमिसर्थः कुचेतस्य भर्तु रुरस्थलेति यक्निषीड्य पूर्ववत्संवेधः ॥१७॥

तं वदति

पदेखानतसकारस्या दोदेशः अतो लुविभ्रमसंपदः विलाससंपदः पदं न्यदधत तदानीं विलासाः प्राप्ता इति ॥ अर्थः
 न्यदधत विभ्रमसंपदो गतास्ति युक्तं ना एव प्रपचयति ॥१८॥ न रेवेति ॥ ललितगतेषु मेदगमनेषु नखानां रुचि
 मिप्रभाभिरचिता इन्द्रयापेलेखा यस्मिन्कर्मणि तद्व्यासाः तथा गतागतां यातायातं दद्यात्ता तरुण्या भुजलतिका
 मुखराकृता इति मुखरिता ध्वनिता वलयं यस्मिन्कर्मणि तद्व्यासाः तथा कटको वलयोऽस्त्रिया मिसर्थः पथो नितं वे
 मुहुरस्वलत न स्वात्ता ॥१८॥ अतिशयेति ॥ अतिशयेन परिणहवान् अतिविशाल इत्यर्थः अन्यथा तज्जवनस्य प
 र्योपेति भावः परिणहो विशालता इममरुः बहुतरमर्पिता रत्नानां किं किं एषा यस्मिन्कलो मधुरोरावो मेखला
 कलापोऽपरस्याः स्थियाः अलघुनिजध्वनस्पले अधिकध्वनिवितेने तदलेकृतिरियं ॥१९॥ गुर्विति ॥ गुरु
 गुरुलगुणयुक्ते निविडं दृष्टं न्यन्नितं वत देवभारः तस्याक्रमेण नापिष्टानेन निर्वीडितं अंगनाजनस्य चर
 णयुगे कर्तृपदेषु पादव्यासस्थानेषु अलकपुलेन लाक्षारसनिषेण स्वरसंस्पद्रवमेव गुणेशोद्वेगस इत्यम
 रः असक्तमविधिन्त यथा तथा अश्रुश्रुवत श्रवति स्म द्रवद्रव्यकतक एवायमकर्मकः अन्यकर्तृकत्वे तु द्रव्य
 कर्मक इति श्रवतिः तत्र सकर्मकः ॥२०॥ अथ कस्याः अस्त्रियाः कुपितनायिका नूनयवचनं पंथमिः कुलकेनाह
 तवेत्यादि ॥ तां मत्सर्षी सपदितव समीपमानयेन्नेष्ट्यामिव तं मानसमीपे वर्तमानप्रलयः कर्तृभिः प्रायमात्म
 नेपदं इति मया तस्या गतोऽभ्यधा यि अभिहिते धाजं कर्मणि लुङ् अतो युगिति युगागमः हे गुणगौरि गुरोः सौभाग्य
 यदाक्षिण्यादिभिर्गौरिपार्थ इति रूपकं प्रतिभसेन अतिहरया कृता अलघुर्महती प्रतिज्ञा हृदा नयनाथयि
 यातां मा मन्तगिरमस सुवानमा कृत्वा मा कर्षीः मद्भवनं सर्वथा कर्तव्यमिसर्थः करोते लुङि व्यासनायोग इत्य

अंगमपतिषधः ॥२०॥

अनुवनमिति। अपरः कामी अनुवनं वने प्रतिसाखिभिः सह पुरो गतायाः असितभ्रुवः स्वकांतायाः पदवीमुरसिवत्ससि सरस आद्रोरा
 गोलाक्षरं जनेयस्य तस्य पादस्य यारेखा विन्यासः सा प्रतिमा उपमानेयस्याः सा तत्प्रतिमा तस्याभावस्तत्तल्लक्षणवर्ज्या इत्यर्थः ॥
 असंशयानोऽसंपदिशी कोलः कर्तरि शानजो देशः अनुययौ अत्र पादरेखा प्रतिमतेति सा दृश्यवस्तुना सुरतकालीनपादता
 नेवस्तु सरसरागपादार्थमहिम्ना प्रतीयते इति पादगतः स्वतः सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुसंलक्ष्यक्रमध्वनिभेदः ॥ २२ ॥ मदने
 ति ॥ मदनस्य रसो मदनरसः अन्यवरसो जले तस्य मेहो घनं महापूरेण पूर्णनाभय एव दृढाः तेषां परिपरिकाहाः कृताः परिवा
 हिता जलोद्ध्वसो कृतारो मराजयोयासां ताः जलोद्ध्वसापरीवोहा इत्यमरः सरिज्जलानि दृढानां पूर्यपरितः उद्ध्वसेतीति
 प्रसिद्धिः सविभ्रमैस्सविलसै प्रकृष्टगमनै प्राणिदितसि जनानां येतुं सेकापादकटकाः तं संपादकटकरसमरः अन्यवहं
 सा एव हं सकाः मरालासो एव भूषणनियासां तां स्थियः सरित इव विरेजुः मदनरसपूरेण सनेन नाभीनां तदुद्धो धकलं व्य
 तपरिवाहिकैस्तरो मराजय इति रोमराजीनां परिवाहितवरूपाणां नोभय एव दृढा इति रूपकाश्रयसां तां स्सरित इव वि
 द्यविशेषणं यमुपप्राप्तेष्वेव सत्ये ॥ २३ ॥ श्रुतिपथेति ॥ अनुनदिनदीनां समीपे समीपार्थः व्ययीभावः अत्र व्यभिभावः
 श्रुतनपुंसको हं सत्ताभिः स्त्रीभिः जनानां समूहो जनता गामजनसमूह इत्यादिना समूहिकसात्प्रत्ययः तां सामनां
 स्पेवशरव्यं लक्ष्यं लक्ष्यशरव्यमिह मरः तस्य व्यधो वेधः तत्र गदुः समर्थो यो मन्मथे व्यापनादः स इव शंकाभ्रमं विदध
 ति दधानातिनाम्यस्ता इति तुरितिवैकल्पिके नुम्रतिषेधः श्रुतिपथमधुराणि श्राव्याणि स्युः सारसानां रुतानि शुश्रुवि
 रे श्रुतानि सारसरुतश्रवणमन्मथो दीपनमासा मासीदित्यर्थः ॥ २४ ॥ मध्विति ॥ उत्सुकान्युन्मनां सिध्दमरकुलानि
 मधुमयनस्य हरेर्वधूरं जययाकारयंति विसुत्पेक्षा हातराकारणधान इत्यमरः शपशनो निसमितिक्रयते शशतनुमागम
 जगुरितियत्तगायतेति एव नानाभावलि नूतनपल्लवा एवांगुल्यः इत्येकदेशिवतिसावयवविरूपकं अस्मैव तावलो

नर्तकी स्वरूपकापगमकलादिति ताभिः तदभिनयनं व्यक्तेः चेष्टा अतनुतेव व्यजकाभिनयौ समाविष्टमरः प्रंगैरालं
 चयं कीतं हसोनाथं प्रदर्शयेदिति वचनात् ॥ २५ ॥ असकलेति ॥ मरुद्वनानिलः असकलाः असमग्राः अर्द्धविकन्या इत्यर्थः
 ताभिः कलिकाभिः कोरकैराकुलीकृतानां सेक्षोभितानां अलीनां स्वल्पनेन नि कीर्णविक्षिप्ताः विकारिनकेसरा किंज
 ल्कायेषां ते अवनिरुहां किंपरजपरागं वधूभ्यः समुपहरन्पय इत्यन्यथा कश्चित् कामीति भावः धनमर्जयन्वससीति व
 ल्लक्षणे हेला क्रियाया इति हेतुर्थे शतप्रत्ययः कोरकानिके अलानिकलिका कोरकः पुमानियमरः कोशोपेक्षमिधानं प्रा
 यिकाभिप्रायं कोरकं कुशलोपेक्षालकमतरणं लयोरिति विश्वप्रकाशदौ नपुंसकस्याप्यभिधानात् त्रिविचकप
 विकासया मासेत्यर्थः कीर्णविकिरते करोतेर्वालि ॥ २६ ॥ उपवनेति ॥ वने उपवने इति विभक्त्यर्थे व्ययीभावः तत्रयः प
 वनः तस्यानुपाते नानुसारं न दक्षै रत्निभिः यथा स्फुरणात् अंगनाजनस्य संवेधोपरिमलोगंधविशेषः विमर्दो यो प
 रिमलोगंधं जनमनोहर इत्यमरः स एव विषयो भेद्यार्थः रूपं शृङ्गं धरसस्पर्शश्च विषयी मीयुमिवा ना तत्रालाभि
 लक्षः लभते कर्मणि लुङ् विभावा विस्मयुलैरिति विकृत्यानुभावः अतएव उपधावद्धितं तस्मादुल्लतानां महता
 मनुगमने पश्चात्तु वने अनुवतौ च संपदोऽग्रसिद्धं तीतिऽग्रस्थाः पुरोवर्तिन्यः सलुसुपिस्था इति कप्रत्ययः अ
 नानुगमनयोरभेदाध्यवसायाभेदेन उत्थापितातिशयोक्त्यानुप्राणितेयमर्थांतरं न्यासः सामान्यनविशेषणस
 मर्थनरूपोर्थंतरं न्यासः ॥ २७ ॥ स्येति ॥ सुमनसः पुष्पाणि रथचरणं तस्य धरोधारयिता हरिः पद्माद्यन्यतस्यो ग
 नास्ता संकरा नैव्येति करुः संपर्कः स एव संपर्कतया उपातं लक्षं सौमनस्य सुमनस इति नामकत्वं संतुष्टचित्तत्वात्
 सांताः ससः अतएव सौमनस्य लाभ आदियस्मिन् कर्मणि तथया तथा तदादिततः प्रभृतीत्यर्थः पूर्वोक्तावयवार्थात् प

रिस्फुटं प्रसिद्धावयवार्थमभिधानेनामधेयं दधति पूर्वतश्च कर्णत्वादिवत् रूढमिति भावः आख्यातुं अभिधानेन च
नामधेयेन नामधेयमरुस्त्रियः पुष्पाण्यप्येव तु इति फलितार्थः नूनमिदं सुखेष्टायाम् ॥ २८ ॥ अभिमुखेति अभिमुख
स्वपतितैः भजनाय मभिमुखगतैः उज्ज्वलानामुत्कृष्टानामुद्धतिमुपरिप्रसारमौद्धत्यं च दधानैरंगनानामग्राणि च
यते हस्ता ज्ञेति समाजाधिकरणसमासः अतएव हस्ताग्राग्रहस्तयोगुणगुणितैर्भेदाभेदादिति वा मनः तैरय
हस्तैः कर्तृभिः गुणप्रकर्षाद्धेतोरवजितमधारितं तरुकिशलयजाले प्रसमं वलात् भंगं द्येदं पराजयेन नीयतनी
तं प्रजाग्रहस्तेषु विशेषणमाह मन्ताजिगीषुलस्य किशलयजाले जेतव्यं ह्यस्य प्रतीते समासोक्तिरुत्तरः ॥
२९ ॥ मुदितेति मुदिता दृष्टा मधुपामधुलिहोयासुताः शाखाः भुजेन हस्तेन च लिता निविष्टं स्वलानि अप्रतिहतर
वालिशं खकानिवलयानि यस्मिन्कर्मलितयथा तथा ध्रुवं स्याः कंपयं याः ध्रुविधूनन इति धातोः तौदादिध्रुवितरिङि प्लु
तिच्चेति वेधादुवङ्देशः अतिशयितासौ द्यौर्णातिकांतामरागनायया तस्याः कस्याश्चिद्भिरसितरुमुदेव तदभि
सण संतोषैर्लवेति गुणहेतुत्वेष्टा पुष्पवृष्टिमुमोच ॥ ३० ॥ अनवरतेति अनवरतरसेना विद्धि न द्वेणा न्यत्र
नुवद्धं गारेण रागभाजारकेनानुरक्तेन करजपरिहृतिषु न खलतिषु लक्ष्यं संसेवेन प्राप्तपरिचयेन संस्तवस्यात्य
रिच्यय इत्यमरः बद्धाविगतदयं निर्दये यथा खंडितेन धिन्नेन निराकृतेन च तरुणपल्लवेन न वकिशलयेन युवविटेन च
चपल्लवकिशलये विट इति विश्वः सपदि मम्लो म्लाने खलु प्रसिद्धम्लाना यते भवेति च अत्राभिधायः प्रकृतार्थनियं
त्रितत्वाद् प्रकृतार्थप्रतीतेः शब्दात्कूलो ध्वनिः न श्लेषते न चोभयः पल्लवयो रौप्यं गम्यते ॥ ३१ ॥ अथासां पुष्प
वचये प्रंगारयेष्टावर्णयन् कस्याश्चिद्रेष्टा विशेषमेकेनाह प्रियमिति ॥ अथास्त्री प्रियमभिप्रियस्याग्रत इत्यर्थः

गुरुतरति ॥ पुनः गुरुतरः कले मधुरश्चेन्न पुरस्या नुना दोष्यनिर्यस्मिन्कर्मलितयथा तथा सललितं सलीलं नर्तितं
व्यापारितं यामं सव्यपादपञ्चयस्याः सा इतरदृष्टिं पादमनतिलोलेभ तचरणस्वलनादनतिविस्तृत्य च
नेयथा तथा आदधानानि क्षिपेती सती मन्मथेन मेथरं अलसं जगाम एवाच पार्श्वगमिनी ॥ ३२ ॥ अथास्यासा
मय्यैके केन गतिविशेषेनाह ललितेति श्लोकश्चतुष्टयेन अन्यावलास्ती तस्य प्रियस्यासौ फेरेतयो द्येति र
हिता बुभौ पाणि पल्लवौ यस्याः सती लघुनिद्रुते ललिते पदे यस्मिन्कर्मलितयथा तथा कटिनाभ्यां कुचा
ग्राभ्या यः प्रणदानी पीडिते तेन सह तयथा नूचुके तु कुचां स्पृष्ट्वा मरुतेन सह यादिना समासे चोपसर्ज
नस्येति सहशब्दस्य सभावः एव देशत्वात् एव देश इति एतत्सविलासं च प्रियं अन्विष्याया नुजगाम एवाच
द्वगमिनी ॥ ३३ ॥ जयनमिति काचित् स्त्री अलपूगुरुपीवरौ पीनौ चौरूयस्य तत्तु उरुर्महान् निविडी सोनि
विडः निविडी निविडी संन्यदं गच्छं प्रत्यक्षते इति वैजयंती निविडं च विरीसं च विनिशद्वा द्विडी संन्ययः संन
यानि तेवः कटिपश्चाद्भागः पश्चान्निर्गतैवः स्त्री कट्याः क्लीबे च जयनं पुरश्चमरः स एव भारस्तनस्त्रियं ते इति
तयोक्तं श्रीमद्भोगिनिजयनं कटिपुराभागे दयितं तमस्य प्रियस्य प्रियस्य शिराधरायां जीवायामवलंबित्वेनोत्प
मानयोः सभुजलतयो विभवेन सामर्थ्येन कृद्वाह उवाह वतिस्परितेतत्वात् कर्तृभिर्प्रायमात्मने पदमर्थे
न पश्चाद्गमिनी प्रियं कटावलं वा ॥ ३४ ॥ अनुवपुरिति अन्याः स्त्री वपुषः पश्चादनुवपुः स्त्री पदभागे अव्ययं
विभक्तीत्यादिना पश्चादर्थोऽव्ययीभावः बाहुमूलयोः स्त्री कण्ठकुक्षयोः प्रहिता वक्षः प्रसारितौ भुजौ ताभ्यां माकर
लितस्तेन च योले निहितं दशनवाससान्धस्ताधरेण किञ्चिद्वारतमुर्याः स्याः कपोलं चोवेतस्यार्थः अपरे
एकामिना विषममधि सहर्षा तस्मिन् वितीर्णं पदं न्यस्तां प्रियया तथा बालादिव निन्येनीतां आशय्यनीयमा

॥ ३२ ॥ अथास्यासा
मय्यैके केन गतिविशेषेनाह ललितेति श्लोकश्चतुष्टयेन अन्यावलास्ती तस्य प्रियस्यासौ फेरेतयो द्येति र
हिता बुभौ पाणि पल्लवौ यस्याः सती लघुनिद्रुते ललिते पदे यस्मिन्कर्मलितयथा तथा कटिनाभ्यां कुचा
ग्राभ्या यः प्रणदानी पीडिते तेन सह तयथा नूचुके तु कुचां स्पृष्ट्वा मरुतेन सह यादिना समासे चोपसर्ज
नस्येति सहशब्दस्य सभावः एव देशत्वात् एव देश इति एतत्सविलासं च प्रियं अन्विष्याया नुजगाम एवाच
द्वगमिनी ॥ ३३ ॥ जयनमिति काचित् स्त्री अलपूगुरुपीवरौ पीनौ चौरूयस्य तत्तु उरुर्महान् निविडी सोनि
विडः निविडी निविडी संन्यदं गच्छं प्रत्यक्षते इति वैजयंती निविडं च विरीसं च विनिशद्वा द्विडी संन्ययः संन
यानि तेवः कटिपश्चाद्भागः पश्चान्निर्गतैवः स्त्री कट्याः क्लीबे च जयनं पुरश्चमरः स एव भारस्तनस्त्रियं ते इति
तयोक्तं श्रीमद्भोगिनिजयनं कटिपुराभागे दयितं तमस्य प्रियस्य प्रियस्य शिराधरायां जीवायामवलंबित्वेनोत्प
मानयोः सभुजलतयो विभवेन सामर्थ्येन कृद्वाह उवाह वतिस्परितेतत्वात् कर्तृभिर्प्रायमात्मने पदमर्थे
न पश्चाद्गमिनी प्रियं कटावलं वा ॥ ३४ ॥ अनुवपुरिति अन्याः स्त्री वपुषः पश्चादनुवपुः स्त्री पदभागे अव्ययं
विभक्तीत्यादिना पश्चादर्थोऽव्ययीभावः बाहुमूलयोः स्त्री कण्ठकुक्षयोः प्रहिता वक्षः प्रसारितौ भुजौ ताभ्यां माकर
लितस्तेन च योले निहितं दशनवाससान्धस्ताधरेण किञ्चिद्वारतमुर्याः स्याः कपोलं चोवेतस्यार्थः अपरे
एकामिना विषममधि सहर्षा तस्मिन् वितीर्णं पदं न्यस्तां प्रियया तथा बालादिव निन्येनीतां आशय्यनीयमा

विज्ञानतीयेवप्रधिविदोवृष्टेविभक्तयेव्ययीभावःसलीलेयथातथाग्रमवृष्टाग्रेयानिपुष्पाणितेवोत्
 तलस्यमिषेतेपदेनचिरं विलेयप्रियायस्योगप्रदर्शनार्थमितिभावः॥३५॥अथेति॥विलेननानेतरेअत्रास्मि
 न्प्रियेसखीभिःकचिन्नेसतिकिलायमत्रैवास्तिइतिजिबोदितेसतितत्स्यसंभ्रमाभवतिअपरेवपूर्वविपरीत
 व्यापारकरणदन्नेवभवतीबुद्धिपूर्वकारितमज्ञातनाठकेनवेचयतीत्यर्थःशिक्षितितपुष्पग्रहणान्तिव
 र्तितःकुसुमाकुलःकुसुमव्यापृतोऽग्नपालिर्यस्याःसाप्रतिपदंप्रतिस्थानेसंयमितेननियमितेनांशुकेनअंसु
 केसुदृष्टमवस्त्रेणदित्रिविष्टवस्त्रेणवतमेगयस्यास्मातयोका॥३६॥कृतमयेति॥किंच्यक्तुतभयपरितोषयो
 भत्तदर्शनोत्पन्नसाध्वसहस्रयोःसन्निपातःसंकरोयेनततमनसिजातःमनसिजःस्मरःसंप्रप्राजनेडःहलदंतात
 सप्तम्याःसंज्ञायामियलुक्सएवगुरुराचार्यसेनतत्क्षणे तस्मिन्नेवक्षणेउपदिष्टं तदेकहेतुकपियर्थःकि
 मय्यनिर्वाय्यंरसांतरंलक्षणयाभवान्तरं तत्रैवकिलकिंचिदाख्यविवक्षितं कृतमयेत्यादिविशेषणेन
 क्रोधाशुहर्षभीत्यादेःसंकरःकिलकिंचितमिति लक्षणार्थस्यप्रतीतिःरसेनरागेणहेतुनाभजेतीअतए
 वसचकिताभयात्संभ्रमाचकिंतमयसंभ्रमःसस्मिताहर्षात्समदेहासाचवक्रवारिजश्रीर्यस्या
 स्मासतीअथचकिंतस्मितयोःपूर्वकमयहर्षानुभावहेनोक्तिः॥३७॥अवनतेति॥अवनतवदेन
 दुःलेज्जयानममुखीत्यर्थःआध्रीदयोर्नुमिति विकल्पानुमभावःअस्मैप्रियायस्यास्थितस्यानं प्रकाशंतीस्थि
 तोत्यर्थःतिष्ठतेलुङ् इति यदतोहेतोरस्यप्रियस्यचेतःसुतरामहरततथाहि त्रैपेवस्त्रियःभूषयतिस्फुटं प्रसिद्धमियर्थः
 अतोऽस्याप्रपत्रपाभूषितत्वादितिमनोहरत्वंयुक्तमितिभावःकुलकालेकारोपमर्षांतरस्यासःमध्यायेयनाधिको

लज्जाममथमस्यामध्यमोदितयौवनेलक्षणं॥३८॥किशलेयेति॥किशलयशकलेषुअवाचनीयाःप्रसिद्धलिवि
 वैलक्षिणाद्यांचितुमनराःकिंतुकेवलं पुलकिनिदयितस्पर्शस्पर्शदेवरोमंचवयंगकेवपुविनिषेयाविरु
 तोपशस्यमर्षणियाःकुतश्चनखपदानिनखंकाएवलिपयोऽक्षराण्येवतेनतुप्रसिद्धाक्षराःअतोऽवाचनीय
 याइत्यर्थःनैतावताउपकर्तव्येष्टाहअपीतितथाविदीपितार्थाःसाकेतिकसंनिवेशवशादेवयोतिताभिधेयाः
 लिख्येतइतिलेखाकर्मणिघञ्प्रत्ययःअनेगलेखातत्प्रयुक्ताइत्यर्थःदयितैर्दयिताभिर्दयितैश्चपुमांस्त्रियेसेक
 शेषःप्रणिदधिप्रहितालिखिताइत्यर्थःदधातेकर्मणि लिट्॥३९॥कृतेति॥कृतकृतकरुषाकृतःकृत्रिमरोषयाक
 याचिन्नायिकयात्मकुशला मात्मनेयनेकुशलानासिइतिसखीमपास्यनिरस्यात्मनास्वयमेवामिमममिप्रि
 यामिमुखंसाभिलाषमाविकृतंभुजमूलंविकाशितकक्षाप्रदेशंयथातथा मूढमालाअवंजिवद्धाअयंयस्यामिप्रा
 योच्यंजेकचेष्टारूपस्यापत्त्याख्यःसंनारीतिविशेषःनायिकांप्रौढैवस्मरमंदीकृतक्रीडाप्रौढासंपूर्णयौवनेतल
 क्षणं॥४०॥अथकाचिन्नायिकांप्रतिसखीवचनेत्रिमिराह॥अमिमुखमिति॥मधुमकरंदं तयनिमुजंतिइतिमधु
 व्रतामधुपाःकर्मण्यणप्रसूयतेषापटलेअमिमुखमुपजोतिआगतेसहितेकिनिन्मास्माभिर्दधाःनकिंनिदालापमो
 नेभजेत्यर्थःस्मोत्तरेलुङ् नमाड्योगइत्यटप्रतिषेधःमौनस्यमधुकरवाधानिवर्तिरेवफलमियाह॥मध्विति॥मधुना
 मधेनसुरभेर्मुखाज्वस्ययोगधतस्मिन्लब्धे लोभात्स्त्रियाक्तिनअनेनमधुव्रतपटलेनलप्यधिअधित
 तेविभक्त्यर्थेऽप्ययीभावःलभावेकवचनइत्यर्थनिर्देशत्वादिविभक्त्यभावेयेकार्यवतेयुष्मदस्मदोर्मपयं
 तस्यत्वादेशःअतएवविभक्त्यभावात्तद्देशोऽत्रियेइतिवल्गुमवचनेनियंसेसर्वत्रेत्यर्थःमानिपातिमानिपास
 ताभावेतुडिनिषदिरवृद्धिःअत्रालिपासेवधोक्तेस्मरतिशयोक्तिः॥४१॥सरजसेति॥किंचमधुकीवतीतिमधुना

रे

धुलिश्मदश्चातो नुपसर्जकः भुविरोहति जायते शतिभूरुहं वृक्षाणां भौमानां च देहिनां च संवर्षिनीषु सहरजसं
 चरेद्यदिना साकृत्यार्थेऽव्ययीभावसमासो निपातः तेन सरजस्क इति बहुव्रीह्यर्थो लक्ष्यः मुख्या वा महाकवि
 प्रयोगात् बहुलादव्ययीभावदशने तु प्रायिकाभिप्रायकमित्युक्ते प्राकृत्या च सरजसा मकरंदस्तेन निर्भरा सुनतु
 लदपरवदस्तेन नाभिः प्रजस्केनेति भावः अन्यत्र रजः स्त्री पुष्य स्याद्रजः पुष्यमा तव मियमरः तत्साहचर्यान्म
 करंदशब्देन शुकप्रतीतिः तेन शुकशोणितसंनिपातप्रायासु इत्यर्थः प्रसवविभूतिषु पुष्यसम्यक् विपुजन्मपरंप
 रासु च विरक्तः निस्पृहः सन्नम्यते पिवतीति अमृतपइति नाम्ना वा घया असौ अमृतवाधरमोहं प्राप्तिहीतेत्या
 गप्रतिधुवं ससमित्युत्प्रेक्ष्य अन्यत्र तु अमृतपो देवः इति नाम्ना घया देवभूया वेक्ष्येत्यर्थः अथवा नैम्येयसप्र
 त्यपेक्षयेत्यर्थे यो निम्येयसामृतमित्यमरः धुवं शास्यतश्च धरंधरा सेवे धराहेतुं अमुपरलेकं अपचमिह न्यामु
 त्रनमुनां वा न्वेति इत्यादे लोके वेदे चैदमदे सो लोक द्वये रुद्रिदर्शनादाजिहीते अन्वीक्ष्यतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ इ
 तीति ॥ इतीत्यसंख्यवचनसंस्मिन्सखी जनेवदतिसति निमीले सोभयान्मुक्ती भवयो अतएव द्वौ गुणौ
 प्रावृतीययोस्ते द्विगुणद्विरावृते गुणस्त्वावृतिशब्दादि ज्येष्ठिया मुख्यतंतु छितिवैजयंती ते कृते द्विगुणकृ
 ते अतएव सान्द्रतरे अक्षिपक्ष्म लेखनेत्रलो मपेक्षीयस्या साकाचिदिति शेषः अक्षिग्रहणस्य पक्ष्मद्वयदेगुण
 लक्ष्मीरक्षणरेवेति द्योतनार्थं लान्नपौ नरु त्व्यप्रलिभयेन भर्तुरेकमुत्तममपततत् प्राप्नुवती अहो महत्क
 र्ययत्कीटादपि भयमिष्टाशंका हभवतीति प्रगनानां न तु पुंसां विल्लवभीरुता गुणो भवति न नुदोष इति भा
 वः अतएव जनसमक्षं भर्तुरंकारो पणमपि न दोषः ॥ ४३ ॥ मुखेति ॥ मूना अभिनवोऽनपूना बोधो गतापि वला
 त्वलात्कारात् मुखं कमलमिव सुपमितसमासः तदत्यं मुखकमलकं अल्पायेकं अथ यउन्मयेया द्यम्यत्वं मि

अभिरभोगे इत्यभेर्लक्षणार्थे कर्मवचनीयत्वा तद्योगे द्वितीया कुसुमेषूयतः कुसुमोदयतः कुसुमग्रहणार्थमुच्छिष्ट इत्य
 र्थप्रकृतिविकाराभावाच्च तादर्थ्यं चतुर्थी समासः तस्य वाहोर्नवयन्तश्च स्वक्षते तदेव मंडने तेन चारु सुंदरं मूलक
 साधो भागमित्यर्थः मुहुः रितरकरेण सव्यपाणिना आहृतेन निहितेनां शुकैर्नो तरीये एपीनं स्तनतठं रुण्डीति
 पीनस्तनस्तटशो धिते दावरणं यथा तथा तिरोदधेति रोहितं चकार अथेवापलाख्यः संचारिभावः आत्मप्रका
 शिनी चेष्टारादेष्टापलमतमितिलक्षणात् प्रोक्ता येये ॥ ४४ ॥ अथापरस्या चेष्टा विशेषेषाङ्गिः कुलकेनाह ॥ वि
 ततं प्रादिना ॥ काचिद्विदिततामिर्गत्रोन्ममनविश्लिष्टा मिश्रितमिस्त्रिबलीमि विभाव्या संलक्ष्याः यापांडुरेखाका
 रवलित्रयान्तरालभागास्तामिः कृतपरभागाः जनितवर्णत्वेर्षा अतएव विशेषेण नीलारोमराजिर्यस्यासा त
 योक्ताः कुशमपि स्वभावतएवेति भावः अवलम्बे मध्यमं मध्यमं च अवलम्बे मध्यो स्त्रीसुमरः पुनः कुशतां नयन्ती अ
 गपुष्पग्रहणयगात्रविजृम्भणादिति भावः तथा विपुलतरे उन्मुखे उर्ध्वमुखे च लोचने यस्य स्ताः प्रमपुष्पाग्रह
 णार्थमिति भावः ॥ ४५ ॥ प्रसकलेति ॥ प्रसकलाभ्यामपतिसमग्राभ्यां वधुरमुन्नेतान तम्वधुरे तून्नेतान तमिस
 मरुः उर्ध्वनिर्भरं रं दधेति यावत् अकूरिद्यादिना समासान्तः तस्मादुरसः प्रसर्भा वलात्काराद्विभिन्नो विस्मि
 दः तेन तरीयबंधोयस्यास्तागात्रविजृम्भणाद्विस्मस्तकुचावरणस्यार्थः किंच अवनमतां इत लीयमाना दुदरा दुद्वस
 दिश्लिष्टदुकुलं यस्य ततश्च तएव स्फुटतरं यथा तथा लक्ष्ये गभीरभागाधेनाभे मूलं यस्य सा ॥ ४६ ॥ व्यवहितमि
 ति ॥ पूर्वोक्तविशेषणविश्लिष्टा काचिदंगना अतएव भुविवनाभ्यंतरप्रदेशे प्रनिरेयादिना वननकारस्य ए
 लं व्यवहितेति रोहितमाभिमुख्यभाजं मभिमुखावस्थितमभिमुखागतामस्यार्थः तव ल्लभं प्रियमविजानयय

मपने तुमिष्टया उच्यते रोचिनीषया चिनोतेः सन्तं तात्त्रिण्या मत्र ययेटा पविभाषायेरिति वृक्षकुलविकल्पः
मदुना चरणलतामेण दुःखितत्वात् दुःखितत्वात् दुःखेन स्थितत्वात् अपस्थितेः इत्यर्थः कुञ्जकुम्भयोर्मरस्यपुं
सिसंज्ञायाधः प्रायेणेति यत्प्रत्ययः न सह तस्य संतमसह तस्य मरसह माने इत्यर्थः धीकृद्योगात् कर्मलिषट्ठीश्च
न्यथा मस्मिन्नेव सरेति रवलं वनं यथा तथा प्रियस्योपरि न्यपतत निरवलं वनं ह्यासपातेत्यर्थः एषा प्रोक्तैव
स्वभावातिरलंकारः ॥४८॥ उपरिजेति ॥ उपरिजातान्युपरिजातितरोर्जातानि ते रजा निव सुमा विजा जमा
नामपचियदेहीति पाष्ययमानं प्रथितप्रथुपयोधरां प्रशस्तपीवरकुञ्जं मुग्धवधूंश्च कुटिलपियं स्त्रियं परिं
मलोत्पुप्राप्लेषलालसोऽन्यः कुशलतया वं ननापदुतया स्वयं गृह्णाति मयो यता त्वमेवापचिनुद्येस्य
र्थः इति नागम्यमानार्थत्वाद्वा हेति न प्रयुक्तं यो न रुतया तद्देभ्यो मुदा स उच्यते इति स्म अये चैकापतत्वादनु
कूलनायकः नायिका स्वाधीनपति का प्रोक्तैव ॥४९॥ इदमिदमिति ॥ अन्यास्त्री इदमिदमिति द्वंद्वग्राह्यमिदं ग्रा
ह्यमित्युक्तेत्यर्थः नूरुहां वक्षाणां प्रसूनैः पुष्पैः पुरः पुरो मुहुरिति लोभयता प्रलोभयता कतचिन्नायिकेन र
होऽनुरहसं एकं तं अन्ववत प्राइरस्यीभावसमासं तः अनायिनी ता तथा हि मनोभूः कामो जप्तिनं रं तुवर
यतिदेशकालानपेक्षयेति भावः अतएव आश्चर्यमहो इति पूर्ववन्नायिका विवेकाप ॥५०॥ विजनमिति ॥ अ
न्यास्त्री विजनमेकांते इति हेतोः अमुं वल्लभं क्षणं वला इहीत्वा आकृष्य अयां तिके विपक्षे सपत्नी जननी वीक्ष
लपुलभीतेस्तु धृताभयात् अभिपतितुं मनोयस्यास्मा अभिपतितुं मन्ताः अपसर्तुं कामां तुं काममनसारवीमका
रलोपः वल्लभं मुच्यते ॥५१॥ अस्या जैरुति तस्य विपक्षे नपेक्षणां दिति भावः अतिगुर्विति गोरवती अभवत्
स्वयं गृह्णाद्यवतिरोधानात्प्रयुक्तं तदवल्लभ्य प्रकाशनाच्चेति भावः भाग्यवतां सर्वं ज्ञेयमेव वाप्तीति रस्य

सं० ७
७८
७९

ति

अधीति ॥ अपिरजनि रजन्नां विभक्त्यर्थः व्ययीभावः तस्यास्सपत्न्या इत्यर्थः बुद्धिस्थत्वा न्नाम गृह्णा स रना अ
रुद्रं न निर्देशः धाम गृहं जगामेति रुधा हेतुना प्रियतमया कश्चिं स्त्रिजाकरणं नो वनं ज्ञेयुवापदमपि अये
तसंयोगे द्वितीया जलितुं न सेहे न शशक तथा हि ससाध्वसानां भयग्रस्तानां किमिव किं म्वा इव शब्दो वाक्या
लेकारे इवेतीषदर्थोपमो त्रेक्षावाला लेकारे च्विति गणव्याख्याने शक्तिं हरतीति शक्तिहरं न भवतीति शेषः अ
स्ति भवति पुरो वज्र्यमानो व्यस्तीति वचनात् भवतीति लट् पूर्वप्रायाणां संज्ञा संज्ञा सर्वस्यापि भीरुणां शा
क्तिहरत्वादवलाकृतः स्वयं धोपियूनः शक्तिहर इति युक्तं इति सामान्येन विशेषणसमर्थनरूपोऽयं तिरं
सः स्वैरिते येन नायिका नायकस्तु दक्षिणः ॥५२॥ अथ काचित्संदिता निजकांतमागस्कारिणं पल्लवदानेन प्रस
दयंते च तुभिः प्रलोकैः स नत्सं नमुपालभते ॥ नेयादि ॥ वयममुद्यादानयोग्या नखलु किंतु असावेवा स को स
त्प्रियायारहो रसिरहश्चोपां शुचालिगे इत्यमरः तं पिवति पानं करोति च पाति रश्चति च अन्पतो वारयति
चैत्यर्थः तस्यैव मुविद्यानपातीति विटपं पल्लवं विटपः पल्लवोस्त्रिं इति विश्वः ददृश्व प्रयुज्य जगद्व्यतो दानादि
राय निरकालात् चिरार्थः व्ययमित्युक्तं सदृशोऽनुरूपयोर्योगो भवतु उभयोरपि विटपत्वादिति भावः समालंका
रायं सासमालंकाति योगे वस्तुनो रनुरूपयोरिति लक्षणात् ॥५३॥ तवेति ॥ हे कितवधूतं वथा व्यर्थमेवाहितं
तत्कार्यस्यान्यतएव सिद्धत्वादिति भावः अतएव तसंवेधिभिः क्षितिरूपाणां पल्लवाः पुष्पाणि च तान्येव कर्ण
पूरयंतीति कर्णपूराः कर्णवत्सकर्मण एतैर्नेस्मि कं किं तत्साध्यं न किं न्निदित्यर्थः गम्यमानसाधना
कले क्रियापेक्षया कर्णपूराणां कर्णत्वात् तृतीया किंतु न न्वेगजनविदिते जनेषु प्रसिद्धे इति सप्तमी समासः

तेन पूजायामिति वही समासनिवेधात् न च कस्यचर्तमानषट् निर्वधः आधारलविवाह्यायां तदप्रतिः कृत्ये
 गवही प्रतिप्रसवसत्तादव्या इति भवद्वलीकैः भवतो विप्रियवचनैः नोऽस्माकं कस्यचिद्विपरिपूरितं निवेध
 पूर्णमेव अतः पूरितपूरणयोगादलमेवैरित्यर्थः अतनुतप्रत्रोत्रावाक्यार्थस्य वाक्यार्थत्वे नोपमानिवेधाद्वाक्य
 यहेतुकेकाव्यालिंगमलेकारः ॥ ५४ ॥ मुदुरिति ॥ अलिनादै मुदुरूपहसितां प्रतारणार्थेऽति परिहास्यमाना मिव
 स्थिता मेनो कलिकां कोपकमाल्यकलिंगकलहं च कलहे नस्युगे कलिरिति वेजयंती स्त्री प्रसयस्त्वविवक्षितः
 स्नेहेनोऽस्माकं किमर्थं वितरसि हे शट् मू म् ठे विप्रियकारिकान्तस्यास्त्वप्रियाया धाम्नि भवने च संति स्थि
 तिमुपगते न लया अथैव वर्तमानो महान्कलिः कलहो दतः स्वदत एव महतिकलौ स्थिते किमल्पनेत्यर्थः
 अत्रापि पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुकेकाव्यालिंगसत्त्वलिका मिति स्नेहोत्थापितया को
 रककलहयोर्भेदाभेदरूपा शैतिशयोक्त्या नु प्राणिमिति शंकरः ॥ ५५ ॥ इतीति ॥ इतीत्यंगदितवती उक्तवती अ
 न्यास्त्री सषाकां तं स्फुरितान्युज्वलानिमनोरमाणि पद्माणि वकेशराणि अन्यत्र केशराणि वपद्माणि यस्य तेन अ
 वणनियमि तेन श्रोत्रे धृतेन निरुद्धेन चासितां बुरुहे न नीलोत्पलेन च सुषान्समयुगपत् जघान ता उया
 मास एषा च खड्गिता नायकस्तु दृष्टव्यतगा निभया धृष्ट इति लक्षणं ॥ ५६ ॥ विनयतीति ॥ प्रणयिनिप्रिये सु
 दशः प्रिया दृशो लोचनो न त एव स्मादेवेति भावः कुसुमेषु भवं को सुमं परांग रजः कणं तत्रैकमेवेति भावः अनन
 यनतानिलेन निजमुसफुल्लोरणविनयसपनयति सतिथितदहितयुवतेस्तत्सपत्न्याः अक्षणे द्वयमपि न लोका मित्यर्थः
 न लेकमित्यर्थो वा एव रजसितैरभीक्ष्ण्यो मुपूरैरपूरितं नये केन रजः कणं न किंचित्स्पृष्टमात्रमिति भावः विपतेः

लपु पूर्वदिश्यादेशः अचुविचुवितमिति यत्तत्रुवनविदग्धसरव्याधवा लपल्लवाग्राणां महो ग्रहं तत्परया
 सदा सक्तया सया किञ्चिद्वा संगे कल्पयेत्यर्थः न विविदेचि किल न प्रकाशितमिति किमु व तैव्यमिसपिशद्व
 र्यः किले गली के वस्तुतो विदिता प्यविदिते व स्थिते वैदग्ध्या तत्र न्यथा तयो विज्ञं भविता दिति भावः मुग्धे
 ये नायिका ॥ ४४ ॥ व्रततीति ॥ प्रतिकूलायुवतिः प्रतियुवतिः सपत्नी तस्यां व्रतयो वल्लभः वल्लभि तु व्रतती लते स
 मरः तां संविततयो जालानि ताभिस्तिरोहितायां सया प्रियः प्रियायां वदनमदधयदपि वदितेयत् धेदो मो
 भादिका ललः तद्वद नपानमधरावलोपेन अधरं खडे न जनि तव्यययेत्यर्थः न सतो अलताः कारयो
 र्वलानां के कणा नो स्वनि तेन ध्वनिना विबवे विन तत देव तस्या स्तदनु मापेक मनु दित्यर्थः अत्रैका दृष्ट
 अपरा लीष्यति निर्वेदवती सनु संधेयम् ॥ ४५ ॥ विलसितमिति ॥ बधूः काचित् स्त्री पुरस्तदमेव रणिरुत म
 पिरो हतीति धरणि रुहाधिरूठे वक्षस्तु रूहे किं एतस्या स्तदधिरूः लताया विलसितं चेद्वितं न पुंसे क
 भावेतः अनुकुर्वती एवमिया स्तव प्रकारं अभिनयंती अल्लु तया अकुटिल बुद्धितया सखीनां पुरोऽग्रे अकलि
 त अविचारितः अप्लमनुचितकरणमेव दोषो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा रमणं प्रियमालिलिंग एषा च हर
 वीत्सु क्यवती च प्रोढा च ॥ ४६ ॥ सललितमिति ॥ अस्या स्त्री उधृतगुध्रवां धृष्टा उन्नतस्तव कजिष्ठस्य सललित
 तं सविलासयथा तथा सहचरं प्रियं प्राणिनां श्रेष्ठिया दामेनेति शेषः अं से स्तं प्रवले व्यावर्धं भ्यसकलयाः समग्र
 याः करिकुंभयोः विभ्रम इव विभ्रमः सौंदर्ययो साभ्योस्तनाभ्यां रसाद्राग्या तुरसि अतस्तरे अथादया मास स
 हचरमिति शेषः अभिमुखा वस्या नादिति भावः स्तरातेः कर्तृरिति टके तश्च संयोगादे गुण इति गुणः शर्तुकारवप
 इति अभ्यासस्य सकारस्य लोपः इयं च प्रोढा च ॥ ४७ ॥ इतीति ॥ अस्या स्त्री उधृतगुणं उन्नतकुसुमानो उधेतु

निकुसुमानियासां तारिका इत्यर्थः वल्नीं पुष्पलता विहाय कोमलानि माल्यानि मल्लंते धारयति इति कोमलमाल्या
 मालिनीषु मलमल्लधारणे निःसृजतिषु पदमुक्षपदधरे निदधुः तथा हि मलिनात्मनो दुष्टचित्तानां दुष्टचित्ता
 नां परिचयश्चिरकालसाहचर्येन प्रधानं प्रयोजनं प्रयोजकं किंतु मुक्तिरेवेति भावः अतः परिचयतलतायाजो
 नाश्रयमिष्यः अत्र मलिनात्मनामिति कृष्णगस्पदुष्टचित्तैरेव सहमेदाध्यवसाये नार्थो तरे न्याय
 सोऽप्यपि तां स्तेष्वयुक्तिभोगोऽप्यपि तां शयो तन्नु प्राप्तिं तेयमिति शंकरः ॥ ६१ ॥ अथोतरसर्गे जलक्रीडावर्णना
 यत्तदुपोद्याते न आसंव न विहा ~~रो~~ ~~द्रव~~ अमातिरेकं सप्तभिः कलकेनाह दर्शयति ॥ अथोद्यादिशिर
 सिजाताः शिरोरुताः सप्तम्यां जनेडः हलदंतादिद्यादिना अलुकतेषां पाशः कलापः फलथस्य केशपाशस्य यः पा
 तः तस्य भागदिव इति हेतून् प्रेक्षानतिमं द्विरं सभा गौरुपलक्ष्य तां निजितं विनीमिः इति भाविना संवंधः एवमुत्तर
 त्रापियो ज्यनतां सलमु तमस्त्री लक्ष्मण पुनर्घनमहतां सो द्रक्षीर्वा एण पक्ष्माणां भरेणेव इति पूर्ववद्धेतून् प्रेक्षा
 मुकलितनयनैः मुखारविंदैः अत्रोत्प्रेक्षयो संसृष्टिः ॥ ६२ ॥ अधिकमिति पुनः परिचयितानां परिचयैरभि
 योगात् पीडनादपगतकुंकुमरेणुभिः अतएव विकसंति नैर्मल्यात्प्रतिफलंति अशीतमरीचेरुष्मां शोरस्मिजा
 लानियेषु तैः असेवंधे सेवंधात्तेशोक्तिः अधिकमरुणिमानमहद्विः कुंकुमापायेय्या तपलेघनादिति लो
 हितैरित्यर्थः कपोलैर्गंडस्थले रित्यर्थः ॥ ६३ ॥ अवसितेति पुनः अवसिताः अमेण परिसमाप्ता ललितक्रियाः सु
 कुमार ज्येष्ठा अपियस्य तेन ललितरंजणमदुतरं एतनीयसा स्तुष्टे एवाहोयुगेन उपलक्षिताभिः पुनः सरसैसा
 दैः किशलयैरनुरंजितैर्वानुरंजने प्रापितैरिव पुनरुक्तादिगुणिकृता रक्ताभासा ये वा तैः पुनरुत्तररक्ताभिः
 करकमलैपाणिपंकजैः अत्रोत्तरजनकरापेक्षया पुनरुत्तररक्ते स्स्याभाविकमेव तत्र किं किं शलरंजनं कलमुत्त
 हेतुं

प्रेक्षते इत्यर्थे वा शब्दः तदुत्प्रेक्षायां प्रयुक्तः ॥ ६४ ॥ स्मरेति पुनः स्मरेण सरसं सानुरागं यथा तथा पुनरुत्तरस्थले
 न कर्त्रा विनिमयेन व्यतिहारं संक्रमितो गरागरागोऽनुलेपने रंजने येषु तैः अतिशयोयः खेदः तस्य संपदाम
 हिमेव इत्युत्प्रेक्षाभ्रशमितरेतरनिवर्तः परस्परं संप्रितैः स्तनयुगलैः ॥ ६५ ॥ अतनु इति अतनुमहता कुचभ
 रणं आनते न नम्रेण प्रागेवेति भावः भूयः पुनश्चाप्रमेण जनिता आनतिर्यस्य तेन शरीरकेण सुकुमारशरीरेण
 किंच अत्रनुचिता अनभ्यस्ता अभ्यते व्युत्थितं न्याय्यमिति व्युत्थितादयः तया गत्या पादचोरेण यः शादः काश्चिद्यन्ति
 स्सहलमक्षमलं तदधानैर्गंतुमक्षमैरित्यर्थः न सहं त इति निस्सहाः पचायजंते नोपसर्गस्य समासे सनिवप्र
 लयः कलभकराः करहस्ता इवोरवोमहां तस्तैरुभिः सविश्रुक्तीवे पुमानुरुरित्यमरः ॥ ६६ ॥ अपहतेति पुन
 शिरायक्षितिगमेन न अपहते न वयावको न वलाहारागो येषां तैः पुनस्ते नैव वितीर्णरागेः परस्परभ्रशवि
 निवेशवशात् स्थिरं न्यासवलात् एकं स्थिरं निवेश्य तदवदं भेने तरन्या पक्षे लक्रमेणैत्यर्थः कथमपि महताय त्ने
 न कथमादितया व्युत्थितं तनौ रवंगछेयोरित्युत्पलः च लक्ष्मि रणे त्यलैः ॥ ६७ ॥ मुद्रंति ॥ निजं विनीमिस्
 केधमपिलक्षिताभिः स्त्रीभिर्मुद्रंति ये वनचिभ्रमाभिर्गङ्गा नभ्रमणं संगतं तदानीं तरो अतमितां तं ताम्यते र
 ण्यतां जवे लुडयंते ॥ ६८ ॥ अहमदुतरं तनवो अति कोमला ग्यस्ताः स्त्रियः प्रकृत्या अलसा अथचिरमपि प्रयासभा
 जश्चेत्किमु तसुतरामर्तसाः स्फुरित्यर्थः ॥ ६९ ॥ अथ अमानुभावस्वेदवर्णयति ॥ प्रथममिति ॥ अथ च तां स्त्रीणां
 अमजले प्रथममुज्ज्वल गंडमंडलेषु मौक्तिकाभं मुक्ताफलसदृशमासीत् पश्चात्कठिनकुचतटाग्रपातिस
 त्प्रपतनानंतरं शतं शर्कराः शतशर्करं समाहारे दिगुरेकवचने वा छावत इति नृपसकलं तस्य भावस्तो

शरभेदः क्रमेणैकमनेकस्मिन्प्रधारेवर्तते यदि एकस्मिन्प्रधाने कं पर्याया लं कृतिर्गते तेन लक्षणं ॥ ६५ ॥
 अमेपिकुचमंडलमधिकृतशोभमिह ॥ विपुलकमिति ॥ यो वनोद्धतं कामिनीनां कुचयुगं विपुलकं पुलकं
 रहितमपि यनपुलकोदयेन सांद्रो मे क्रमेण कोमलं सदिति विशेषः विपुलं विस्तृतं तदेव पुं विपुलकमिति ॥
 विशेषः प्रियैः प्रकाशं परितो मलमस्येति परिमलं तत्कृतं परिमलितं मलिनीकृतं तथाप्युज्वलं विमलमेव
 च कासैश्च विशेष परिमलवत्कृतं परिमलितमिति विशेषः मलं तात्करोते लिनिचिकर्मणि कः एणविष्टवद्वा
 वेविन्मतालुकं अपि विशेषे विशेषं लंकारसंस्थितिः ॥ ७० ॥ अथैकस्याः कंठावलंबनं प्रमानुभावमेकेनाह ॥
 अविरतेति ॥ अविरतोयः कुसुमानामपचयो हस्तेनावलंबनं हस्तादाने चरसेये इति घनप्रययः तेन यः खेदस्त
 स्मादुपकंठं प्रियकंठे विभक्त्यर्थे व्ययीभावः निहिते भुजलते यथा तया विपुलतरौ निरंतरमवलम्बौ संश्लि
 दौ च योस्तनौ ताभ्यां पिहितं छादितं प्रियस्य चक्षोः यया सा तथा एकया स्थिरया लं वे लं वि तं भावे लि ॥
 ७१ ॥ अथापरस्यांगमंगोस्वमनुभावान्तरमाह ॥ अभिमतमिति ॥ तनुः काचि तन्वी ॥ अभिमतमितिः प्रियमभी
 यर्थः उन्नतिवित्तमोन्नतप्रतीतिप्रसिद्धं विदेर्भावादि द्वितोभोगप्रतीतयोरिति प्रत्ययार्थे निश्चानत्वभावो
 निपातः कुचयुगमुन्नमय्य कृतो गमंगो गात्रविजंभणं यया सा तथा वैल्लिते प्रियो वेष्टिते वाहुवल्ग्यौ
 भुजलते यया सा नधतश्चेति कपलमडलेन प्रमापनोदकं चैवाव्याजेनेत्यर्थः अभिलसितमालिङ्गना
 दभिलाषव्यावृत्तप्रकटितवती वरणे तेर्लुङ् प्रोठेयमुत्सुका ॥ ७२ ॥ अथाकश्चास्त्रिन्मुग्धांगनायाः प्रि
 यचापलोकिद्वारास्वेदोक्रमं प्रकटयति ॥ हिमेति ॥ हिमलवसरशो हिमकणनिभान् अमेणदविंदून् स्वेदविंदून्

यतेः एणतेर्वाकर्मणिलिङ् उदोऽयपूर्वस्योत्पुकरः वोरुपपाया दीर्घ ईकः अथवा पूरी आख्यायने इत्यस्माद्धातो
 र्देवादिवादकर्मकात्कर्तरिलिङ् पूर्णमिति अत्रान्यत्तोरजोविनयस्य प्रत्ययरजः पूरणकारणत्वायोगादका
 रणत्वमेव पूरणमिति विभावना लंकारः रूपकानुप्राणित इति शंकरः ॥ ७७ ॥ स्फुटमिति ॥ इदं प्रति युवतेः सपत्न्याः अभि
 धानेनामधेयं अंगनामभिचारः परमारणकर्मयथाशयेन नामिचरनयजेतेनिस्यमंत्रो अभिचारमंत्रः स एव स्फु
 टमित्युल्लेखाय यस्माद्धरतनुः स्त्रीपद्यामत्रा अमुना सपत्नीनामधेयेन उपहूय द्रुमकुसुमं दुमगृहणचिरावञ्चित
 लक्ष्योत्तनाय देवताभिमेवणादिसंस्काराभावेनोत्तयति तेन कुसुमं नाप्याह तां अमूर्धेत्यदुच्चारणपूर्वकं
 कुसुमताउनमपि मारकं सोमिचारमंत्र एव स समन्यथा केवलं कुसुमे पितृसंगादिसूर्यः ॥ ७८ ॥ समद
 नमिति ॥ प्रणयवता प्रियेण समप्यमाया प्रियायाः अधिकर्णकरेण विभक्त्यर्थे व्ययीभावः कुसुमे समदनेय
 या तथा प्रवतं सिते अवतं सीकृते सति सपदिलघुतां हीनतामगुरुत्वं ब्रजदपि समानः एकः पत्तिर्यस्याः त
 स्याः सपत्न्याः निमेषपत्न्यादि च्यति निपूनकारश्च एतस्मादेव निर्देशात् समानशब्दस्य सभावनियमः हिर
 ण्यस्य विकारो हिरण्यमयं दंडिनायनादिना निपातः तन्मंडनं भारो वभ्रवयत्किंचिदपि प्रेम्णा कृतं तत्सहतेद
 तेष्वाप्यमंडनं भवति अन्यत् महाध्यमपि हीनेभारश्च न तु मंडनमिति सूर्यः लघुलगुरुलगुसाविरोधस्य ही
 नार्थत्वेन परिहाराद्विशेषाभासमेदः ॥ ७९ ॥ अवजितमिति ॥ विलावसास्थिया अवलकुलयेकं त्वहमधुना त
 वाक्ष्णरुचिरतया सौंदर्येण वजितमिहोवमिति वत्सव्यानवादः अतएव लज्जया प्रवन्नम्य भ्रमररुतैः तन्निषेणे
 सूर्यः अधिकर्णकरेण अचक्षते इवेत्युल्लेखः ॥ ८० ॥ अवजितेति ॥ अलीनां कुलानियुवचितानियुवतिभिरुपाता

अथ वपुरभिबेकुं तास्तदांभोरिपुदिसु तेतदेववर्णयतुमारनते ॥ आयासादिति ॥ अलघुतरस्तनैः पृथु कुचैरिति माया
 हतुक्तिः सनद्धिः भूषाभिः प्रमखासैवीश द्वायमानैः स्तनशङ्क इति धातोर्लटः शत्रोदेशः अविक्चलो नानारविदैः
 प्रमनि प्रीतिताक्षिपक्षैः ॥ प्रयासाद्वरविहारस्वेदात्प्रातानोयोषितां तैः समूहैः कतमिः उच्यं निमित्तानि निश्चिप्राणि
 दुमियप्रक्षेपण इति धातोः कर्मणि क्तः तथैव चलेति पदानियमिन्नकर्मणि तयथा तथा उच्येपण शक्ता भुवि वल्नादा
 केष्टा माण्यनरणमिदर्थः अभ्यंभोभः प्रतिकथमपि पचले चलितेभावे लिट् ॥ ११ ॥ योतीनामिति ॥ सधेपंतिशोयो तीनां
 असितभ्रुवां स्त्रीणामं सोनां तनुव्याङ्गे तोर्नितां तं महस्ये तरे अवकाशस्य विविपुलतया हेतुना मिथः संसर्गैरन्योन्य
 प्रिलक्ष्येर्नितां वै र्हद्विस्तमपि तद्धर्मसेवाध्य इति संवाधं संकटे संकटे नातु संवाध इत्यमरः च न्येतस्या विविशेष्य
 लिंगत्वं संवाधमनुवर्तत इति भाष्य कारादिप्रयोगादिष्योतेव भूवनतां सहनितेव वेपुल्या तया सौंदर्यातिशय उक्तं
 प्रसेवाधेपि संवाधातिशयोक्तिः ॥ २ ॥ नीरं प्रेति ॥ नीरं प्रैस्सादैः दुग्धैः शिशिरांशीतलां भुवं भजेती गच्छंतीः तास्त्रीः रतु
 हिनरस्मिन् स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः
 नितैरवकाशैः मुहुः कोतुकादौ सुखादिबशशंके परदारत्वात्समयमित्यर्थः करैः पस्पर्शस्य स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः स्रग्भुः
 हेतुकस्य स्तपनकरस्पर्शस्योत्सुकाहेतुकहोत्सेष्टाणां दुग्धहेतुत्वेष्टा ॥ ३ ॥ अथ कस्याश्चिद्वत्स्वेता तत्र ध्वजं च
 इहेनोत्सेष्टे ॥ एकस्या इति ॥ वदनसरोजेन स्त्रीमुखपेकजेन निर्जितश्रीः चंद्रमा एतेन वदनसरोजस्य चंद्रवि
 जयात्सरोजान्तरवैलक्षण्यं चंद्रस्यातिनिष्ठुष्टं योक्तम् अतएव सेवायै तत्सेवनार्थं आगता तपनकरैक
 रालितायाः भीषितायाः कीडिताया इत्यर्थः कशले भीषणे न्यवदिति विश्वः एतेन सेवावकाशो दर्शितः एकस्याः
 कस्याश्चिदंगनायास्त्वपि आतपक्षणे एवसितो ह्यवार एतं स्वयमेव स्वेता तत्र हं विभाषः सन्प्रियं चकमेव

स्वयमिति ॥ रागाद्वेतोरपरिप्रियाया मूढनिस्स्वकीय उतरीयं वितन्वता विस्तारितवता कां तेन प्रियेष्टा प्रतिपदं पदे पदे
 वारितः आतपोयस्या तस्या अपरस्याः कस्याश्चिदंगनायाः सद्भवा तच्छत्रयुक्तादपरविलासिनी समूहात्सकाश
 त्पंचमीविभक्तेरिति पंचमी अपि कतरा अनातपः कांतिप्रतदासीत्छाया लना तपेकांती वियमरः कां तस्वह
 स्तधृतो तृतीयध्यायेवानन्यसाधणी ज्यायसी मुखतातिरपितस्या एवभूयसीति भावः एतेन छत्रादस्यादधिय
 का छायेति विशेषोपि निरस्त इति विशेषाभासो लंकारः ॥ ५ ॥ संस्पर्शमिति ॥ करतलेन लम्बो वल्लभो यस्या तस्या
 स्पर्हसेन तद्धस्तं गृहीत्वा गच्छ इत्यर्थः अतएव नीरजाक्ष्याः सर्वे गे संस्पर्शप्रभवेन प्रियांगमवेन सुखेनोप
 पन्नीयमाने पोषणमि ते सति ॥ अतएव गच्छेतां दृढं तं जदविगलितनीवि सुखपारवश्या द्विप्रिष्टं गच्छि
 कोशेयंदुकूलं अजस्रं सस्रं सेस्रं सम एवाहृष्टा र्वितरीमाप ॥ ६ ॥ गच्छंतीति ॥ हं स्या हं स्या गना अलसेमंद
 गच्छंती स्तास्तन्वी स्त्री रवेष्टविस्मयि न्योगति सौख्यविस्मयवयो गतानि स्वये लीलागमनानि न विदधि
 रे न च कुः लज्जयेति भावः अपरेण निर्जितं स्वगुणं बुद्ध्या वा बुद्ध्या पीत्यर्थः कएवको वा प्रपत्रपः सन्कामे आवि
 ष्णुवी त्प्रकाशयेत् न कश्चिदपीत्यर्थः इगुपधस्य चाप्रसयस्येति विसर्जनीयस्य वलम् ॥ ७ ॥ श्रीमद्विरिति ॥ श्री
 मद्भिः शोभावद्भिः निविडा वृहती नितेव विंवा कटिपद्मा द्वागयेवां तैः माधवस्य मामाधव्यः तासां माधवीनां
 हरिवधूनां आरुह्य तद्वारोहैः कटिपुरोभागे र्जवने र्जितपुलि नानि र्जितमेकतानि सिंधोखरोधनानि समुद्रम
 हिष्यैः नय इत्यर्थः वैलक्षात्परा जयकृतमनः संकोचोद्धतोः पाषाणेषु स्वलनेनाभिधातेन विलोले यथा त
 था आशु अयुः ययुः ननेन दीनां स्वाभाविक पाषाणस्त्वलिशु गतेः वैलक्ष्य हेतुकहोत्सेष्टाणां दुग्धहेतुत्वेष्टा ॥ ८ ॥

मुक्ताभिरिति॥ स्त्रीलोकः स्त्रीजनः कर्ता सलिलरथेण स्तानुन्तां शुकयो मुक्तास्यो ता एवपेशः कोशः पुटा इति याव
 त्मुक्तास्योऽः स्त्रियां शुकपेशी कोशो द्विहिने दुमिसमरः ताभिर्मुक्ताभिरुत्तराभिर्मुक्ताभिर्मौक्तिकैः अथ मोक्षि
 कमुक्तेयमरः कृतिरचिकृतशोभनदीनां सिकतामयसैकते पुलिने तोयोत्थितं तत्पुलिने सैकते सिकतामयमि
 समरः सिकताशर्कराभ्यां च स ए प्रत्ययः विगलितैः विशीर्णहारैश्चारुभिः स्वेपत्यैः शयनैः शयनमेकैर्यैः कपल्य
 काखड्ग्या समा इत्यमरः तुल्ये सदृशं परिकलयां चकार मेने उपमेयं पूर्णं ॥ १६ ॥ आघ्रायेति ॥ भृंगैः कर्तृभिः प्रमज्ज
 प्वश्रमोत्थं प्रनिंद्य गंधस्य क्त्वा घ्य गंधस्य बंधुं सहचरं तद्धेतुमिस्यः संगना नानि स्वास श्वसनं निश्वासमारुतेश्च
 शक्तमप्रतिविद्धं प्राधाय प्ररणे भवाः प्रारणाः सुमनसः पुष्पाणि नेविरेनेष्टाः इषु इध्यायां लिक मलित्तिट् अनु
 चितो यमकोडे परिचिते परियाग इत्यत्र ह विशेषकामयत् इति विशेषकामः शिलिका मिमिक्षा चरित्यो ए इति ए
 प्रत्ययः कः श्रौत्रिये गायति न कोपीत्यर्थः अर्थांतरं यासः ॥ १७ ॥ अयो ह्यमिति ॥ निजयुवतौ वनादायां मागता
 यां स हां सशं के समयं प्रपरशिवदिनां जारिणीं बह्वभरेण व्यवदधते धादयं ते मयूरपुरः प्रालोक्य कामिन् प्र
 येष्यतां ज्वं वौटित्यं अर्धुः विश्वासवत्यः कुटिलाः पुरुषा इति निश्चिन्नुपरिसरः दधाते लुङि गतिस्त्वय इत्या
 दिनासि चो लुक् अत इति सज्जुसादेशः अदं तरोरुपसर्गवद्धतिर्वत्कृव्येति अश्च दुस्मधातोः प्राक् प्रयोगः ॥ १८ ॥
 आलापैरिति ॥ माधवीनां हरिवधूनां मालापैः कर्तृभिः माधुर्याद्धेतोस्तुलितरवाणितिरस्कृतस्तानि अमलपत्रत्रि
 णां हं सानां कुलानि उत्पलावलीख्यं तर्धामं तद्धनं युक्ते चैतदिसाह तया हि परेण जितः क इव इव शब्दे वाच्यं लंका
 रे पुरो जेतु रमे प्रादुष्यात् प्रादुर्भवेत् उपसर्ग प्रादुर्भ्यामस्ति र्यक् पर इति षत्वं अर्थांतरं यासः ॥ १९ ॥ मुक्तायामिति ॥

॥ गतेति ॥ ४

३४

॥ वाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सर्धमथोदनेत्यादिना उदकसौ दोदेशः प्रपनयता किल प्रमार्जतैव न तु तत्रा तास्य मिति भावः तरुणे न्यूना नूतनोऽर्थः
 वध्वा कुचकलशविवतौ च किशोरकविव उल्ललनसाभ्या दश्वशाखाविव अश्ववः किशोरकः तौ कुचकलशकिशोर
 को उभत्राप्युपमितसमासः कथं चित् क्लेशेन सप्रतिषेधमेवेत्यर्थः तरलतया उत्सुकतयेत्यर्थः पस्पर्शते स्पृशे स्पृशे कर्म
 णो लिट् मुग्धेयं ॥ ७३ ॥ अथ सर्वां सामपि स्वेदोदके वर्णयति ॥ युवतया एव सहितस्तासां स्वेद एवापूरः प्रवाहः जघनमेव पु
 लिनं तत्रोदके गत्वा रुद्धः आवृतो मध्य प्रदेशोऽवलग्नभागः प्रवाहदेशश्च येन सः उरव एव दुःसामुजा एव लेताः ते च ताश्च
 लताः ऊरु दुःसामुजा लता कामना कामन पूर्णं पूरितं नाभीनामेव रुदना मेतरं यंतरं अंतो मध्यावायेन सः पूर्णतया
 जीरुदंतः उच्छेदो न्तौ कुचावेव तटौ तयोर्भुवं प्रदेशमुल्लेख्य रोमकूमान् रोमरंध्राणि तान्येव कूपान् प्रावयन् पू
 रयन् गं उत्पलानि कपोलभागां च उच्छेदयन् तभूनां गच्छा प्रापन् ययुवतिषु सरितस्तदवयवे छिदावयवानां च रु
 पाणां समस्तवस्तु विषयसावयवरूपकं श्लेषानुप्राणितं मेदाक्रांतं च तं ॥ मेदाक्रांता जलविषद्वे श्रौतं तो ता रु
 चेदिति लक्षणं ॥ ७४ ॥ एवमध्वप्रमाणमावस्वेदोदके वर्णयित्वा तत्फलं हतं जलं विहारेष्वा मासां दर्शयति ॥
 प्रियेति ॥ यदा संगनानां प्रियकरपरिमर्शं प्रियकरस्पर्शं तमर्जयन् प्रत्ययः स्वेदतो यो दयश्रीस्वेदोदकमसंप
 त्पुनर्भूयाय्याधिकतरेवाभूत् तदा मृत्तानां शोभाः आभीष्टा कृतयः वपुर्विस्ताने पीतिभावः ताः संगनावनवि
 हारस्वेदेन मृत्तानां मृत्तायतेः कर्मणि कः वपुर्गं अथ कल्पेन संगनानंतरपक्षकत्वेन च यो अथेयमरः अथो
 भिवे कुं ईषुः इति स्मई वलिट् अत्र पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थसमर्थकहेतुत्वेनोपनिबन्धाद्वाक्यार्थहेतुकं वाक्य
 लिङ्गमलंकारः मालिनीवत्तमुक्ते वक्ष्यते च ॥ ७५ ॥ इति श्री पद० प्र० पा० श्री मेहापाध्यायकोलाचलमलिनः

कसरिविरचितमाध्यायस्थानसर्वकषाख्यसप्तमः

त्पात्यं श्री लीलाभिर्विलासैः प्रसभम्प्रकाशं द्युभ्यति विजंभते अहो निःष्कारणोद्भादाश्चर्यमिदं कः कारणे स
 तिके मुवक्तव्यम् ॥ २४ ॥ **अहो निःष्कारणोद्भादाश्चर्यमिदं कः कारणे स**
 श्रीपता विलोलाश्रलावाहव एव पद्मागंति येषो तैः इति गिरिधर्मस्य पद्मवत्स्य तदवयवेषु पद्मः उरुमिर
 मंहयुः योषाणां स्त्रीणां उरो जैरेव गंडशैले गिरिभ्युतैः स्थूले पलैस्तस्य ते मेदे सर एव महार्णवस्तस्य ते देभः
 अहो मि तं द्युभ्यते राणं ता द्युभ्यते कर्मणि लुड समस्तवस्तु विधेयं सावयवरूपकं ॥ २५ ॥ **गोभीयमिति गोभी**
 र्यमगाधं प्रविकारं चित्तं दधदपि गोभीरस्ते दधिरं तु विहृतं संगं तु चांगना नं जघनविघट्टने न जघनसं
 घेण प्रक्षोभं च लने चित्तविकारं च नीतः अतएव विकसितं वारिजमाननमिव वारिजमिवाननं यस्य सः अंभा
 सिधीयते अस्मिन्नि संभोषिर्जलाशयः कश्चि पुमांश्च न तु ल्योगम्यते कर्मण्यधिकरणे चोक्ते किः प्रत्ययः सपदि म
 यादि सीमानमो चती च विलंघयां च भूवले चितवान् रोधोपि स्त्रीमन्त्रिकर्षाद्विक्रीयत इति भावः ॥ २६ ॥ **आ**
दातुमिति ॥ सरिसि वितताः प्रसारिताः चले यस्मिन् शिखाग्रोपवां गुलियो यस्य सः न धतश्चेति कपलस्त्रीवान् शो
 भावान् वस्या अतः केशहस्तः केशपाशः पद्मे हस्तश्च कलार्थाः कृत्वा त्परा इत्यमरः हस्ते इति कश्चि च्येते आरात्स
 मीपे अवगाढं प्रतर्भ्यं दयितमादातुं हेतुमिव ऊर्मीणां ततिमिरमिप्रसार्यमाणः प्रितो वापार्यमाणः सन् रराज ॥ २७ ॥ **उज्जि**
हति ॥ उज्जिद्रयत्र प्रियकमसनकुसुमं सर्यकासनं च धूकपुष्पं प्रियकजीवका इत्यमरः तद्विमले रमं कनकगौरमिदं रम
 एव न पुः सरसि प्रकाशमेव जलमग्नमपि वैमल्यं लक्ष्ममेव सरजे तथा हि जलोपो जलशो तलसंधो मूर्खजनप्रजरयो रमेदात्
 क्रमञ्चर एव न विप्रत्यत्राधिष्ठिपन् विविमलतया वैमल्येन युक्तानां शुद्धानां तिरस्त्रिया येति शोधनाय परिमवाय च अलं
 समर्थे निभवति हि जलमूलाया मेदे अमेदरूपातिशयोक्त्या नुप्राणि तोर्था तरं न्यासः ॥ २८ ॥ **विमिति** ॥ सरस्वती दूरादे तत्सू

दयितमेनपि यतमेन निःशंके निर्विचारं नुविताया दद्याः स्मरललितेषु च वनाद्यनंतस्तेषु सीत्कारादिकामवेष्टितेषु
 मुग्धायाः मूढयाश्च कवाक्याः समुचितं योज्यं सीत्कारं सीत्काररूपं उतरं कृतं तर एव स्य प्रणेशानभिनिधूतहस्ते
 सलोविदधुः तादात्म्यभावनया स्वयंदद्या द्रवसी च कुरिति सीत्कारसंबंधे संबधातिशयोक्त्या तत्रासा मुद्दीपक
 मासीदित्युक्ते ॥ २९ ॥ **उज्जिहति** ॥ अथ नंतरं उज्जिहसि स्फुटितसरोरुहं विकच्यारविंदमेवार्धमर्धद्रव्यं यस्मिन्नाथा
 सस्नेहं विहगसु तैरा लपंती स्वगतादिव च न व्याहृतीव स्थिता इत्युक्ते अत्र न एव तसस्तेन सहितो सफेनहाय
 सास्मितपूर्वाभिभाषिण्यर्थः सरसी पुष्करिणी प्रीत्या नारीणां उर्मिभिरेव हस्तेः पादोपादोदकं वदत्रि च्छर्ष्य
 मर्धाहं म्या घं पादा पवारिणि सुमरः पादार्धं चेतियत्प्रत्ययः व्यतनुते व इति रूपाका नुप्राणि तोत्प्रेक्ष
 द्वयसंकरः सापेक्षता ॥ ३० ॥ **निस्यामिति** ॥ अति सुत निद्विषो हरेर्महिषाः करामैः पालिपल्लवैः करैरागेण
 रक्तवर्णेन इष्टया चक्रियं शोभां रमां च निस्यायाः सदा तनायाः निजवसतेः स्ववासोदरविंदतो अविंदा न्तिरा
 सिरे निष्कासयां च कुः निश्च कुश्चेति यत्प्रत्ययेन निरासे नास्याः श्रियः सा पत्न्यं स पत्नीत्वं वा स्त्रीणां दिसा तस्य
 जप्रत्ययः व्यतले निभुः व्यती च कुः रित्यर्थः ॥ ३१ ॥ **आस्वेदन्ति** ॥ भीमस्यः प्रवेशगौरवो योचितः प्रियकैरेवार्थ
 मानी हस्ताः प्रियकरावलंब्याः सस्यः यावत्कथमपि नास्वेदनेन प्राविशंत तावत्संक्रांत प्रतिमतया संक्रांत प्र
 ति विवतया तदनुकर्तृश्रौत्सुक्या दुल्लेखतया हरितममूरंत क्वा विवसंतः प्रविशयदिवे स्यः प्रतिविंव संक्रमणे
 दंतर्द्धनोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्ता क्रियास्वरूपात्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥ **ता इति** ॥ ताः कामिन्यका मित्रका मुकस्य मः न
 वतज्जले पूर्वं प्रथमं सचक्रेतं समये यथा तथा गाधमुत्तानं अगमय्य गमनेन जाला पुरः प्रविष्ट पुरुषमुखेन गाय

स्वाभावः तस्य लोचननलान्विधानिर्धुर्ध्वस्य स्मरस्य या एतन्ना तस्मात्प्रियज्यमापि पश्येत्तदेव लक्ष्मीः तस्याः योग्यस्याहं स्पष्टे लोचने
 विजयिनस्थाने दशस्येव स्याद्यत्नादिति भावः कंतायाः वक्त्रे देः स्मरस्येव तादस्येति करं जलिरवकरकलशस्तेनोद्यतेरुक्षि
 सैः पयोभिः महामिषेकं कश्चित्कामी श्रुतं कृतवान् करोतेर्लुङ् तङ् तनादिभ्यस्तनयासोरिति सिन्धो लुक् ॥ ३३ ॥ **सिन्धोरिति**
 ति ॥ मनसि जदुःखेन स्मरपीडया दुर्बलायाः असक्तयाः अतएव कथमपि कथं चिद्वाहुमुन्नमय्योद्यम्य प्रयोसं प्रयस्थिरेसा
 दिना प्रोदेशः सिन्धोः प्रापयंयाभ्रगतायाः करामात्सौवर्णहिरण्मयं वलयं कंकणं केकणं वलयोस्त्रियामि सुप्रलंबवर्णवला
 वरणं कंतिविशेषः आतुर्वर्णो दिवा तस्यार्थेषु जप्रययः लवणैरसस्त्वोत्तिमैर्देषु लवणानि विरतिविश्वः यद्वा युक्तफले
 ध्यायायास्ततरलमितरात्प्रतिभातियदंगयुतलावणमिहाप्येत तस्य श्रीः सपत्न्याः शेषमतिरिक्तं शरीरसंमितावशिष्ट
 मितियावत् शेषः संकर्षणं न ते उपर्युक्तं तरेत्यवदिति विश्वः तदिवा पालतश्चाप तत् शेषमिति गुणनिमित्तातिस्वरूपोत्प
 द्वा ॥ ३४ ॥ **सिन्धोतीति** ॥ कंदर्पप्रभवमनाः स्मरवशमिता अतएव दशविधाय यून्मवदशैर्कृतास्ति ॥ ३४ ॥ **सिन्धोतीति** विश्वेस्तेहं प्र
 कटयतीत्यर्थः अपरास्त्री सख्याः सिसिद्धासेकुमि ॥ ३५ ॥ तस्याः लक्ष्म्या जनेन व्याजोपदेशे लक्ष्म्यनिमित्तं व्यजनं पदमि
 यमरवद्वा जलिरवतिष्ठातं तुं सिन्धोती विद्योतनाय सिसिद्धे तीक्ष्णसक्तः प्रयोगः प्रतियुक्तं युवानं प्रति अतश्चेत्ययीभा
 वः समासात् मूर्तेन मूर्तिमता प्रणयरसेनेवेत्युत्प्रेक्षा वारिणा पूर्णमंजलिं चकार प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ **आनेदमिति** ॥
 प्रियसंभावनया हर्षदधाने श्यामायाः मध्यमयोवनायाः स्त्रियः श्यामा मध्यमयोवनमध्यस्थ सुमलः मुखं वैयित तमेन कक्रो करो
 दकेनां जलितो जलेन सिन्धुमने सति ईर्ष्यायाश्च सहमातायाः परोत्कर्षा इमेर्ष्या स्यादिति लक्ष्मण इतरस्याः सपत्न्याः वद
 नमसिक्तमपि प्रियेणेति शेषः अल्पेन स्वेदा म्बुना स्तोपितं सितमजायतामवत् ईर्ष्या कृतकोपकार्यत्वं तस्येदानीनामिति भा
 वः असिक्तमपि सितमिति विरोधः तस्य स्वेदाद्वा कारणे तेराभासत्वम् ॥ ३६ ॥ **उद्धृष्ट इति** ॥ प्रियस्य करकुम्भलाभ्यां पालिपुटा
 भ्यामपि विद्धृष्टिप्रेरं भिरभिषिक्तं अन्यनाभ्याः सपत्न्याः वक्षोजह्य मुद्धृष्ट्यवधूनीयिकाश्चमर्षादीर्ष्यात्कोपात् आत्मीयं

६

वक्षोजह्यं पृथुतरेण नेत्रयुगेन मुक्तेरंभोभिर्वर्ष्यैर्मुहुरसि च त्त्रभिषिक्तवती तत्प्रसरादिवेति भावः ॥ ३७ ॥ **कुर्वद्भिर**
 ति ॥ मुखरविमुखकोतिमुज्ज्वलं कुर्वद्भिर्सेतोयै विलाशी विलसनशीलः चल्तुमा मजस्यमसि च त्सिक्तवान् स्वरि
 ते तत्तादात्मने पदेशशधरदीपितिष्ठठाद्यैः शशिकरस्यै स्तेरेव तायेद्ग्रास्त्रतियुवतेः सपत्न्याः कालुष्यमाविलेवं वै
 वर्णं चाकारिस्वधैः सेतोयैः कालुष्यं कृतमिति विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमप्रभेदः ॥ ३८ ॥ **रागो धीति** ॥ रागेण विपक्षानु
 रागे साधीकृतं नयनेन प्रियेण नामधेयव्यासासाक्षिपक्षनाम गृहणं पूर्वकमभिमुखमीरितः क्षिप्तो वपुषि पतन्नि
 सर्गमंदः स्वभावजुः तथापि हृदयं भिन्दुनो विदारयन्नुदकमेव वज्रः असन्निरुदवज्रः मानिन्या विपक्षनाम योजना
 त्कोपवसानायिकया नासाहिनसोऽः तीक्ष्णयोगादतीक्ष्णमपि तीक्ष्णं भवतीति भावः उदवज्र इति केवलनिरवत्
 पकं ॥ ३९ ॥ **प्रेमोति** ॥ प्रणयिनीनायके प्रेमाण प्रियाया उरःसि च तिसि च वतिसति कटिनकुचस्थला मिधा ता एद्धृताः
 उत्पतिताः नवजलस्य विपुषो विंदवः एवेति विंदु एषताः पुमोसो विपुषस्त्रियामियमरः तस्याः प्रियायाः सिकाया स्तोप
 गृहीत्वा आदाय आसन्नो समीपस्थामपरांगनां सपत्नीं भ्रशमधाक्षुः दहनतापयंति स्म दहतेर्लुटिवदवज्रस्यादि
 नासिचिद्विद्धृष्टाधिकार्यं तत्तेको देवा परस्यास्तापो दपात्रता पत्रेवात्राधानमुत्प्रेक्ष्यते व्यजकात्प्रयोगाद्गम्याः
 ॥ ४० ॥ **संकोतमिति** ॥ प्रियतमवक्षसः सकाशात् संकोतः गच्छां लिंगतात्कुचतटलंगो गरागस्तं अस्याः वराव्याः अंग
 रागं अधुना अद्यैव सरसि अंभो कर्तृसाधुभिः शेषं हरिष्यते प्रमाद्व्यति एवं तु द्वा इति बुद्ध्या संतुष्य सपदि तत्र तस्मि
 न्नेगरो गृहतेपि स्फुटनखलक्ष्मणो व्यक्तेन खनिहारायां सेवे धिन्या सपत्न्या तपे तमुभभावे लिट् तप्तादिति माय
 तेना तस्य ध्यायामन्विष्यते दारुणवदवदहनवेदनपदं गरागमेव ददु मक्षमाया नखहृत्तिसाक्षात्कार इति ॥ ४१ ॥
 हृतायारिति ॥ प्रतिसखिसख्यां समीपे सखी समक्षमित्यर्थः समीपार्थेऽव्ययीभावेन पुंसकस्य रूपं स्वत्वं कामिना प्रियेण

स०५०

२२

न्यस्याः सपत्न्याः नाम्नाः न्यनाम्ना सर्वनाम्नाः श्रोतृमात्रेणैव द्रवः कृतायाः आकृतायाः अतएव गलन्मुखेन्दुकांतेः ही
 मयाः लज्जितायाः कास्याः श्रितिशेषः सरिसिद्धुत्तेशी ध्वं प्रतर्हि च तर्हि न कर्तुं मश्रुवर्षः कर्तुमिः पयांसि सरो
 जलानि भूमानंगमयितुं वृद्धिं प्रापयितुं गतिवृद्ध्यादिना अणिकर्तुः कर्म तं प्राधान्यादभिधानं यद्विरेइच्छा
 निकिमुइ सुत्प्रेक्षेयं अश्रुपातनिमिता तथा दुर्मरुदुःखादपि दुःसहं सापत्न्यदुःखमिति वस्तुध्वनिः ॥४२॥
 सिक्तायारिता ॥ प्रणयवता प्रियेण क्षणं पूर्वं अन्त्या सपत्नी भवसि च पञ्चासिक्ताया अन्त्यस्या अवलायाः स्त्रियाः व
 के कर्ममन्यः कोप एव कर्तृकालिम्बा का तर्ह्येन वैवर्णेने सहेतियावत् समधितं सहितवान् गलतश्च दक्षेणः संवध्यं
 कज्जलाभः कज्जलादकं अपशंश्च अपवर्णं अपवादे प्रापकोपकारः काव्यनिंगमक्षितिरोधानेन स्वकालिम्बा प्रकाश
 नादिति भावः ॥४३॥ उद्धोदुमिति ॥ कनकविभूषणानि उद्धोदुमशतः सौकुमार्यादिति भावः अतएव सहं च तीतिसध्वं
 तेन सह चरेण कर्त्री कृत्विगादिभ्यः क्तिन् प्रत्ययः सहस्य सध्विति सहशब्दस्य सध्व्यादेशः अनिदितानि यादिना न
 वयरलोपः अवइयकारलोपे व्याविति दीर्घः वलयितानि वलयीकृतानि पप्रनालसूत्राणि मृडालतंतवो यस्य सः
 मृडालं कृतकैकणमिदं यः अतएव तस्य भुजोवाहुः साधियो वा छेतरमिति क्रियाविशेषणं गुरुभारवान् ज्ज्माध्य
 ज्ज्माभवत् आरोपितः प्रतीक्ष्यतायाः सपत्न्या कटाक्षभारः इव्यं समूहोयेन सः ॥४४॥ आवर्त इति ॥ उदकस्यावगाहोव
 गाहन उदगाहमंथोदने यादिना उदोदेशः तमनवरतं भजेतीति यास्तां स्त्रीणां संबन्धी अवच्छाः प्रोताः प्रचुराः भूयिष्ठाः
 राध्याः श्रेष्ठाः किं किं यस्मिन् सतथोक्तः न च तस्मैतिकपूमेखला कलाप आरावध्वनिं न व्यतनुत तथा हि सजलेन
 सजलः आर्द्रः गुणः सूत्रं यस्य सः तथा उल्लयोरभेदज्जलगुणो ज उधमो जा उयं तेन सहेति सजलगुणो ज उध्वतस्मि
 न्नामेखला कलापः पुंसि वा गिरां वा चामध्वनीनां च पटुत्वं सामर्थ्यं न कुत्रापि स्य ॥४५॥ पय इति ॥ परितः स्वध्वं

गि०

२२

२३

रोवर्ततावत्सरोजं किं अहोस्वितवितेर्कद्रुतेयवद्यामुखमवभासते इति हाणं संशयसंदिह्य कश्चिद्विनासीवकसहवासिनं चकसह
 चारिणं पप्रनामिदं यः विलासश्च न्यता योतनायमित्यनिर्देशः परोक्षैरप्रत्यक्षैः अननुभूतचरैरुवेद्यमानैरिति यावत् वि
 योके विलासैरित्यर्थः यद्यपि विद्योको नादक्रियेयुक्ते तथापि विशेषवाचिना सामान्यलक्षणे यदोषः निष्क्रियविशे
 र्देशना न्मुखमेवेति निश्चितवानित्यर्थः ॥४६॥ अथ जलकीडासंभासनाह ॥ अंगाणीति ॥ द्रुतेनातिरिक्तेन कनकेनो ज्येत्वा
 निलिप्तानीत्यर्थः अंगाणि कीडां वुपात्राणि ॥ अंगं प्रभुत्वेति खरेच्छिरे कीडां वुपात्रक इति विश्वः ॥ गंधाश्रयं दनकुं कुमालिं गंधद्रव्या
 णि अतएव पुंसि वहुत्वं च गंधस्तु सौरभे पुंसि गंधके गवले शसी वस्त्रं मृदूका वचनो वहुत्वं पुंसि च स्मृत इत्यभिधानात् यद्यु
 विलाशं कुचकुचसंगिकुचवरणं कुसुमेन रत्ने रागादिय ए प्रत्ययः नासे वस्त्रं मृदूकाया वि कारो मा र्द्धं कं द्राक्षामयं मृदू
 का गोस्तनी द्राक्षेष्टमरः किं च प्रियतमसे निधानं सर्वासाकल्पकारणमिति भावः इत्येतानि नारीणां जलकेलिसाध
 नानि कीडायासन् उद्दीपकसंपत्तिरुक्ता ॥४७॥ उतुंगादिति ॥ अनिलेन वेगानिलेन चलांशुकाः चलद्वसनां गना उतुंगा
 तटां ताद्रयदशिणो भयोत्प्रेक्षिणं प्रनर्था शक्किनामित्यर्थः प्रियाणां चेतोभिः सह तेषां तत्रैव वाधनादिति भावः गुरुभि
 गुर्वीभिः आणीभिर्हेतुकेनातूतं मेदं उतुत्तं सः उतुत्तितः सस्यः तोयेषु द्रुततरं निपेतुः गुरुत्वस्य पतनहेतुत्वाद् द्रुतं तं न वि
 रोधि हा अशी घ्रातो मेदो सतन्येति भावः ॥४८॥ मुग्धत्वादिति ॥ मुग्धत्वा न्मूढत्वादिति ॥ कैतवं प्रयोगा मुखसे च ना
 दिकपटाचरणयामिस्ताः अतएव सपदि पराजयं गच्छं सुस्तास्तस्यैः कातैस्सहामि सरणं स्पयममिगमने ग्लहोयूत
 पणोयस्यां तोपणोक्षेपुग्लहमित्यमरः करपुष्करैकरकमलेरीरितैरुभिव्यासूक्ष्मीव्यतिहारेणोक्षेपं परस्पराम्भु
 क्षणमित्यर्थः कर्मव्यतिहारेण च स्त्रियामित्यणं प्रत्ययः एचः स्त्रिया मणप्रत्ययः टिङ्गा इत्यादिना डीप्ता व्यासूक्ष्मी मदीय
 न्तया अङ्गीकृतानि स्य दिवकर्मनेति विकल्पात् कर्मत्वं ॥४९॥ यो ज्येत्वेति ॥ स्त्रिनयनस्यैव केः सुभादिषु येति निवेधात् ए

अस्मत्कारितेयर्थः असौ धाया कंति विमलेति यावत् सैव युवति दृश मनपायिनीं प्रियं तनोति रेभिरंजने किमेतस्मात्सा
 धनं किंचिदस्तीत्यर्थः अतएव गमोत्प्रेक्षेयं एवमवा ज्ञात्वा विन्यायस्वगुणस्वपिधानेति रोधानं अपिधानेति रोधान
 पिधानाध्यादना निरुसमरुवद्धि नागुरी सकारलोपः तेन साम्यसूयैः सैवैः पां तमहैः पा नीयैः अंभोर्ण स्तोय पा नीये
 समरः तव्यानीय इति पिवते रनीयः अंजनानिक जलानि इत्यनेन स्वगुण प्रकाशं योग्यतया विवक्षितेन प्रकरणा
 निःशेषत्वभूषणे सूर्यः विदधा विरेधौ तानि क्षालिता नी सूर्यः धावुगतिशुभ्योरिति धातोः कर्मणि लिट् ॥ ५० ॥ नि
 तेति ॥ हरिचंदने रक्तचंदने जलोद्ये निद्धौ तेषां लिते सति धावकर्मणि क्तः अर्वाङ्गोः पां दुवर्णं देगनायाः स्तेन कलश
 द्यात गतपरभागया सावर्णादिगतवर्णैः कर्षया अतएव सामान्यालंकारः सारयद्वयाकव्यास हृदया सन्नि
 वये सुत्प्रेक्षानि जपरभाग हानि परिजानव सेवे सूर्यः अराय सपदिद्रा कृटि संजसा राय स्यान्मक्षु सपदिद्रु
 तमिसमरः विधेदस्यो टनमुपेये प्राप्तः हीनजीवनादजीवने नमेव वरमिति मनीषयेति भावः उपपूर्वादिणः क
 र्मणि लिट् ॥ ५१ ॥ अन्यनिति ॥ अन्यने समानं अम तस्य पीयूषस्य गुणं माधुर्यादिकं धारयती अगंधं अव्यक्तरं सशीतलं
 तषापहं सन्ध्यां च लघुपद्यं च पयो गुणवदुच्यते तोयं गुणं च धारयती सरसि पक्षे विशेषः अम ते यज्ञशेषस्यात्पी
 यूषे सलिले ध्रुवमिति यादवः संपुल्लानि विक्कानि स्फुरितानि उज्ज्वलानि न्ययानि सरोरुहाणि एकत्र सहज्वानि अ
 न्यत्र संस्कारार्थं क्षिप्तानि तान्यव तं सो भूषणे यस्याः सा तयोक्ता प्रयोभिस्सा हनिषेव्यमाना स्नानपाताभ्यामिति शेषः
 सरसि पृथ्वीरणी बधूदं रक्तं च अरुणं व्यपित विधेते स्म तथा सुरा न व्यपितेति धातुः कर्तरि क्त इहोत्सहावद्धिना
 यमुहुः ॥ ५२ ॥ स्तोतीनामिति ॥ स्तोतीनां जलवगाहमानां रजिरदृशं सुदृशं संवर्धिनौ वहद्भिरमलैश्चोप

दकविंदुभिः उरोजकुंभौ कुचौ स्तनौ उत्स्रवैभिस्तैस्तैः हाराणामुक्ता हाराणामणिभिर्गुठिकाभिर्मिरियर्थः कर्तृभिर्गु
 एवतोः स्तनयोरुपहृत्य ते उपगम्यते पीड्यते वा गुणवदुच्यते तस्य का म्यया आत्मन इष्टया आत्मनो गुणवदा
 अयापे सयेत्यर्थः स्यादुपप्लुतु आश्रय इत्यमरः समेतो दुपास्ति तौ संश्रिता विवरं जातेराजे समे फणा नो च ससाता
 मिति विकल्पादेकारभ्यां सलोपौ गुण इत्यनेन सूत्रेण लेन सूत्रेण देसूत्रांतरमाश्रयते इति प्रतीतेः फेला नुप्रा
 एतेति अतिशयोक्त्याः नुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा ॥ ५३ ॥ अरुणेति ॥ स्वसंभवो द्यात्म संभवो द्यात्मेण्युच्यते न गतः
 उपमाश्रमश्रपतिस्थानभ्रष्ट इति हेतोरा रूढे पतितत्वादिति भावः स्वदृशं नानिर्मलानां परिहरिणीयतां सा ज्यत्वमुपे
 ति प्रव्रज्या वसितो राजा तदा स आमेरंति क इति स्मरणं दिति भावः कुतः यस्मादापो बंधूनां कर्णेभ्यः क्रमुते अस्मि तस्य
 लेस्ये भवमपीति भावः कीचिभिस्तथमनु तट प्रतिनिरासुः ॥ ५४ ॥ देतानामिति ॥ तोये च व्यपितो यं विभक्त्यर्थः व्यधीय
 भावः अंगना नामयावकं प्रक्षालितत्वाक्षारंग अधरं देतानां पदानि देतक्षतानि कर्तृणि अविश्लेषकं धोतंगरागं
 तनुं शरीरं प्रसमान्या नस्वोकाश्रयमानिन्युः प्रापयामासुः तथा हि सत सुंदरं सज्जनं आश्रितास्तदाश्रिता ये
 केचिदिति शेषः विपदि विभावनीय काले आप हावित्यर्थः शोभायै वैभवाय भवति त्वपे संपद्यमाने च तुर्यं विभक्त्यर्थः
 तिल्लपे सूर्यनिर्देशा अतुर्यमिच्छति रे न्यासो ॥ ५५ ॥ कस्याश्रित इति ॥ धोतपत्रले स्वक्षालितपत्रावली के कस्याश्रि
 न्मुखं अनुमुखेन संबद्धं यथा तथा अभिमुखमिति यावत् तृतीया च इत्यतः किमप्रवचनीयत्वात् द्वितीया सलिलमराव
 ले विनीमिलवमानाभिः आर्जवंगताभिरित्यर्थः किं जलको व्यतिकरेण केसरमिश्रेण पिंडोरा एतदालिमध्यभागायां सं
 ताभिः अलंकाराणि बल्लव्यो मेपय इवेत्युपमितसमासः बल्लरी मंजरी स्त्रिया मिसुमरः ताभिरलंकारावत्त्वरीभिश्चित्र

सं० क०
९२

सं० ८

श्रीमकरिकापत्रशोभाश्रलेनोतेनसेपादितातनोतेकर्मलिलिह्यत्रत्रिवस्यश्रीरिवश्रीरितिनिदर्शनभेदः॥५६॥
 कश्चयेनपुसावस्थामेदेवर्णयति॥वक्षोभ्यश्चादि॥वारिसरोजलेकतयदूनायादवातोवक्षोभ्योचनेसांद्रंअनुलेपन
 मंगराजमहरतजिह्वातडमूखजेभ्यःशिरोरुहेभ्यःउतसानशेषानमहरतनेत्राणामदरुत्रिमदरागस्तथैवतस्योवा
 दिविहारस्यापिरागजनकत्वादितिभावःतथाहिमहतोचक्षुष्यःचक्षुषीभवश्चक्षुष्यःप्रियोअक्षिजप्रियोऽक्षियेच
 चक्षुष्याइतिविश्वःशरीरावयवात्रेतियत्प्रसयःपरैरलेध्यःदुर्द्धर्षः॥५७॥योवाह्यइति॥तेषांयदूनांवर्हिभवोवाह्यः
 योरामोगरागःसरागोजलेसोयैजेडेअत्रिशिरसिनिरस्तःखलुअस्यतेकर्मउच्यतेयोरामःसतुसैवावस्थायस्यस
 तदवस्थएवपूर्ववदनिरस्तइतिभावःतथाहिसर्वेविधीराणामहतोअंतःपातिवादेतर्गतत्वादेवेतिअथतपरस्या
 मिभावनीयतांनेत्रजतिअन्यथात्रजेसेवेतिभावःअत्रार्थोतरन्यासः॥५८॥**फेनानामिति॥**वधूनांनखभूषणानापति
 तिभावःपयसिबिभूषणंपयसिंसमग्रमासीदित्यर्थःकुतःफेनानांपिंडीरीणांउरसिरुह्यतीतिउरसिरुहास्तनाःतेषु
 हारलीलीमुक्तावलीश्रीजातेतिशेषःशेवलानांनजघनतेषुचैलश्रीर्वसनशोभाजातागंडेषुकपोलेषु
 शेवलाइतिविभक्तिविपरिणामादनृषंगःगंडेषुस्फुटरचनाव्यक्तविन्यासाअत्रवल्लीकमलपत्रा
 वलीजातेतिशेषः॥५९॥**भ्रशयद्विरिति॥**वधूनामंगेभ्योभ्रशयद्विःपतद्विःगुरुभिःसौवर्णैर्वाकुरुलयुते
 भ्रुवणैःलज्जयाअंशप्रयुक्तयाइवेसुतेसाजलमभिअमज्जिजलेमगंजावेलुडअथानेतरमेवेनतविलेय
 इतिभावःनिर्मल्यैमुक्तैरित्तमाल्यैननतेजलेअनर्तिभंशेपिनिर्जलेरितिभावःतथाहिअवधीरितानान
 तिरस्कृतानामपिलचीयाःसंतुष्टानांउच्येर्धोक्ष्यंभवतिनिर्जलमेवाधिकंभवतीतिअर्थोतरन्यासःमहं

निर्लेजैरितिभा० २

५०

अंतर्गतवस्तुतिरोधायकमित्यर्थःतस्मिन्सरसिपयोगभिरंशुकेस्त्रीपरिधानेहृतेस्यानादपसारितेसत्तिसुरतगुरौरमणे
 लोलासेशुश्रोणोसत्करद्वौसतीयर्थःलोलज्वलसतस्मयोरियमरःअलंकृजियादिनाइहउनप्रययःसुश्रो
 णप्रियायाःप्रस्तुतावितिनिर्देशोयंअज्विनीनलिनीदुतेवीचिरेबहस्तसेनन्यसेनदलंपर्णमेववसनंते
 नेतद्वेनेतिभावःसखीलमकृतसखीकृतंनकारेइत्यर्थः॥६०॥**नारीमिरिति॥**नारीभिःकर्तृभिःगुरुजघनस्थ
 लेराहतानांआस्यश्रीभिर्मुखशोभाभिर्विजितानिविकसीतिवारिजातिप्राप्तियेषांतेषांलालहासतस्मत्वा
 त्रलोलज्वलसतस्मयोरियमरःतासांमंगरागमपहरतांहालयतांनजलानांजडात्मनांनआशयोहृदः
 हृदयंनकलुषोऽहंप्रसन्नःसेजातःअपहनुस्ताडनस्याहरणादिभिराशयःकलुषोभवतीतिध्वनिः॥६१॥**सौगंध्यमिति॥**कामंपर्याप्तसौगंध्यंसुरभिगंधिलंसम्यग्बंधुलंनगंधोगंधकःप्रमोदेलेसेसेबंधिवेगयोरितिविश्वःद
 धदय्यहंदूरतापूर्वदूरस्थत्वादंगनानामानेनोपमानेमुखेसादृश्यगतमदूरस्थापर्वतारम्यादितिभावःसंप्रतिपु
 नस्तासांनेदीयःनेदिदमेतिकंसतअंतिकवाठेयोर्नेदसाधावियेतिक्शद्वस्यनेदोदेशःजितंपर्यभूतमपरिभू
 तमभरतिमितिलज्जेवमहोत्पलमरविंदमालेलेपयसिममज्जियथादूरेसाम्येनदृश्यमानोबंधुःसन्निधाववमा
 नितः॥६२॥**प्रभवेरिति॥**सरभसेसतरमेभसोऽवगाहाएवकीडास्ताभिःप्रभवेःजलावगाहादक्षोभादमसिच्युतैः
 विदलिताविकसितायूषिकारहेमपुष्पिकागलिकायूषिकवष्टासापीताहेमपुष्पिकेसुमरःनवकंदमित्यर्थःतद्वत्पि
 शोभेतिरामयैःसौवर्णैःवधूनामाकल्पैर्भूषणैःसरसिच्योर्वाग्जियुतिसकलैःजलशयत्वाद्वावैसन्निहितैर्वाडवा
 नलंज्वालाखंडैरिवसुतेसाव्यराजिव्यराजितंभावेतुड॥६३॥**आस्माकीति॥**आस्माकमियमास्माकीअस्मेदीया

नुमागमः अधिगयर्थेयादिना कर्मणिषष्टीः प्रसमाधीति स्मृतवान् प्रसममुद्रमयनस्मारिकप्रियमिवेषुपमयासाद
 श्यात् प्रीस्मृतेति स्मरणं लंकारध्वनिः ॥ ६४ ॥ प्रलक्षणमिति ॥ एतयोस्त्वोपाधौ नाथं स्वतु स्निग्धं यदुक्त्वा परिहितमा
 ध्यादिते उदकसेचने संसेतं संसेतं तदुक्त्वा कर्मविमलतरो नारीणां उरुपीवरौ उरुएव कर्तारौ समुल्लसं ग्रास्फुरं ग्रा
 भासानिजकांयाश्च तदंधुः धादितवैतौ तदुदभीषकं भीषणमिति भावः अत्रादुक्त्वा लंकारेण वस्तुपध्वनिः ॥ ६५ ॥ वा
 सांसीति ॥ ताः योषितस्तस्यानिवासोसिन्यवसतनिवसितवसः वसः आधादने इति धातोः कर्तरितुः ॥ ६६ ॥ आनां
 युतिरिव युतियेषां तैर्वा सोभिः मुदनारीति वसनानेदेनाहोसि वसितमिव भावे लुः ॥ स्वपनेन गलज्जालानि स्त्रवज्ज
 लानि यानि वा सोसि अयाहः यत्नवसः तैः मुद्राशोकेन स्पृष्टा अमुमुतिभियेषां तैररो दीवः ॥ ६७ ॥ अद्वैत
 वभावे लुः अत्रावत्पुण्यजलगतं न क्रियानिमित्तयोर्हासरोदनक्रिययोः स्वरूपोत्प्रेक्षयोस्से सखिः ॥ ६८ ॥ अद्वैत
 दिति ॥ अद्वैतज्जलेन प्रेम्णा वसरत्वा दिति शयिनी प्रतिशय संसक्ति संस्नेह परिचयं वा उपैयिवद्विः अतएव भ्रंशं
 रिशो वहुशोऽवधूतैर्निरस्तैरपि प्रन्यत्र निः कासितैरपि नवरत्नैरेव नवरत्नैः नूतनरत्नैः नवानुरागिभि
 र्प्रवामलो जनातां सुदशामंगेभ्यः विस्लेषः कथमपि प्रपदे प्रापः एकव्यतिस्नेहादप्यत्र परिचयाच्चेति भावः
 अयासक्ताः कामिनो धनपरायणाभिर्वेश्याभिरवधूताः कथं निन्द्यन्तीत्यर्थो तरन्यासः प्रतीतः इह विस्लेषस्या
 पिस्लेषत्वाद् ॥ ६९ ॥ शक्तिमूलो ध्वनिरिव ॥ ७० ॥ प्रसंसमिति ॥ एकस्त्री प्रत्येसं संसयोः विभक्त्यर्थः व्ययीभावः विलु
 लितमूर्द्धजाविकीर्णकेशसती स्नानार्द्रवपुष्पिरायचिरमुदवापयत् अशेषयदितियावत्पाते एव ता ललट् अति
 हीयादिना पुगागमः किल स्वतु तद्वपुः पुनः अभिमंतं प्रियमंतिकेऽमिवीक्ष्य सदा मृना द्रवमाद्रव इव शङ्कः मुक्ता
 दिव मृणोपुसि प्रभवत्तरां प्रतिशयनाभवदित्यर्थः तद्धितस्मात् सर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वमनाजानात्वाच्चायं कर्म

५१

इव भवनं नासासीदित्यर्थः अविरतस्नेहाद्रतामजानती स्नानार्द्रमेवेति मन्यमाना पुनर्वपुः द्वापयंये वास्तवता
 त्पर्यर्थः अत्र वपुष्मन्कर्तृकस्य वीक्षणस्य वपुष्पव्यापाराद्भवन्क्रियया समानकर्तृकत्वात् पूर्वकालतानिर्वहः ए
 वा न्यहर्षात्सुखादिसंस्कारिसंकीर्णस्वेदसेमं आदिसालिकसंस्पर्शास्मिताद्यनुभावाद्दतीव सन्नुसंधेयम्
 ॥ ६८ ॥ सीमंतमिति ॥ निजमास्मीयं सीमंतं मूर्द्धजं मध्यपद्धतिं सीमंतं मस्त्रियां स्त्रीणां केशमध्ये तु पद्धतिरिति वै
 जयंती कराभ्यामनुबध्नीयंती विभजेतीत्यर्थः अतएव सपत्न्या स्नानं तट्वाहु मूलैश्च तस्य भागाः प्रदशाः य
 स्यात्सा अस्यास्त्री स्थियमभिलष्यता अभिलाषवता वा मासेयादिना वैकल्पिकः श्वनप्रत्ययः भवा मृदुः निद
 ध्ये निदध्याता निरीक्षतेत्यर्थः निर्वर्णं तु निदध्यानं दर्शनात् लोकनेसमे समरः अहम्वा प्रत्ययैर्तुमभिलाषः प्री
 तीति प्रियाः विषयाः तेभ्यो न विरमति इति उषभोगेनापि न निवर्तत इत्याश्रयं न जातुकामः कामानामुपभोगेन
 श्याम्यतीति भावः ॥ ६९ ॥ स्वप्रेति ॥ स्वप्रेतां भसा स्वपनेनाभिषेकेन विधौ तं विमलितं अंगं वपुः तावुल्यु
 तातां बुलानुरागेण विशदं मुज्वलः शोकोऽधरः प्रतूनुस्संस्मृतिविविक्तं विमलं वा सप्रअथवा विविक्तमेकां त
 स्थाने वा इत्येव रूपे इयान् एतावान् एव विलासिनीनामा कल्पाने पथ्यमस्तु किमर्थं ॥ ७० ॥ न्येति भावः
 कुसुमे पुनः कामेन शून्यो यदि न भवेत् अथ उपहितानामि व कनकभूषणमपि भोग्यतएवेति भावः ए
 तेन विधिया माते वनयेच्छा रूपं उद्दिपनविभावः उक्तः स्तोकभूषणयोगेपि विधिरिति गम्यत इति लक्षणं ॥ ७० ॥
 अथो तरसर्गं सूर्यास्तमयादिवर्णं प्रस्तौति ॥ इतीति ॥ इतीत्यं सरसि मज्जनेन स्नानेन धौतपुरं धिमत्स
 रान्क्षालितमालिनीमालान् प्रभोक्ष्य मिति शोते अभोक्ष्य प्रतिशयिनी अभोक्ष्य सिक्तिक्रियमा सुवतः प्राप्

क

५२

वतः अपमलंगभासः विमलंगकांतीन्यादवान्प्रबलोव्यतदैवशिशिरतररोजिवाउह्मांमुनापिअपरवारि
 राशेः पञ्चिमाध्वेरपोततिषुजलपूरुषुमेतुप्रवेदुं ईषे ईष्ट ईष्ट भावे लिट् परयेष्टा साक्षात्कारो विषयिणं ता
 दृजिषयाभिलाषमतरदधतइतिभावः अत्रभातोः कालतपाप्रमज्जनस्ययावमज्जनावलोकनहेतुत्वा
 मुत्प्रेक्षेता ॥७१॥ ॐ ॐ ॐ ॐ ॥ श्रीपंवा० पा० कोलावलमल्लिनाथविरचिते मध्याख्यानसर्वकषायध्वमसंग्रहे ॥
 सूर्यसिमयेवर्णवति ॥ अथमिमिसानंतरं उह्मरुचिः सूर्यो निजेतेजसाममितापसेपदेतापतिरेकं असहमानइवापरावुनिधेः
 पञ्चिमाध्वेः पयसिप्रवित्तुः प्रपतितमिधुः पतीतेः सनेतादुप्रययः सईनामिमियादिना ईशोदेशः अत्रलोपोभ्यासस्येसाम्भास
 लोपः अस्तगिरमस्तादिअतस्तुचरमक्षामदियमरः अघिरोदुमभ्यपेतत्प्रभ्यधावत्प्रयासरुमानइवेतिकानप्रा
 तुस्पपयसिप्रपातस्पनिजेतेजोसहनहेतुकलमुत्प्रेक्षेते अस्मिन्सर्गे प्रमिताक्षरावत्तम् प्रमिताक्षराजससैह
 दिताइतिलक्षणत्वा ॥९॥ गतेयेति ॥ रतेनरयर्थे प्रोसितोत्सुकाभ्यां तृतीयायेति सप्तम्यर्थे तृतीयाभ्रशमुत्सुकताकला
 क्षमवलक्षणयोत्सुक्ये दधतीयोवित्पुरोगेगवाक्षमुखंगवाक्षधारंप्रतिगतयाअपस्तयादशाअस्तगिरिः स
 वितुश्चांतरालभुवं मध्याकाशदेशं मुदुरमिमीत्मातिस्महस्तमात्रमवशिष्टमरत्निमामवसिष्टमियादिनामानकरणे
 नास्तमयेप्रतीक्षितवतीमित्यर्थः माहोलादिक्लाविति द्विर्भावः अजमित्यभ्यसस्येत्वमएतआस्तमयेप्रतीक्षणाभ्रमणदो
 त्सुक्कानुभावांतरालक्षणं अत्रोत्सुक्यभाववचनात्पेवोलेकारः ॥२॥ विरलेति ॥ परिणतिपरिधातेमन्मत्रजरावस्थं जगतः
 अन्यत्रविरलाप्रत्यायातपस्यध्विर्यस्यसमन्त्रक्षीणप्रभप्रनूकतनुः अन्यत्रयोषधस्याक्षीषदुष्टेदरुअलवणजवागूरितिवद
 ध्यात्यायेनत्रप्रयोगः परितोविपांडुरेकअमुभाभ्रपटलध्वन्तत्वादपरत्रपलितैश्चपांडुअभ्रमाकाशमेवशिशोदधदुध

५२

तः पदभ्रंशोलजिताः कचिलीयते तु ध्रास्तुनिलज्जाविभ्रंमते इतिभावः आशुगुरुणि मज्जं तिलधनिपुवंतेइ
 तिमपार्थः ॥६०॥ अमयेति ॥ तिललरुचः पत्रशोभाः अमृष्टाः स्रजोमालानिरस्ताः वसनंकोसुभंवासाअर
 तेनिरस्तरागमित्यर्थः कृतमितिशेषः अंगरागोअपाकृतः सर्वत्रजलेरिसृष्टइत्येवपक्षव्याघातात्स्ववर्गद्वयाअनु
 शयवानिवानुतापवानिवेसुत्प्रेक्षाकामोमन्मथः स्त्रीस्त्रियः सुतरांवास्तुपूर्वतेपिरमणीयाअकारस्त्रीणकाम
 एवविभ्रषणं अन्यद्वैभवमेवेतिभावः ॥६१॥ शीतेति ॥ नीरेस्तोयैः आसेकादासेचनाद्रीतार्तिशीतव्यथावलवत्सुदु
 उपेयुषेवप्राप्तवतेवेत्युत्प्रेक्षाअतएवशिशिरसमीरकपितेनशीतवातजवेपिनानवांमुकेनकत्राअभिनवायो
 वनोष्माउह्मस्तुतद्भाभोरामाणास्तनतटयोरीज्जलेषिआस्तिष्टसेसकंभावेइसहेतुकस्योक्तेषस्यशीतार्तिहेतु
 लमुत्प्रेक्षाइतिहेतुत्प्रेक्षा ॥६२॥ इत्यमासांजलकीडामुक्ताजलादुत्तरणवर्णयति ॥ अत्रातडिरिति ॥ अथजलकीडा
 नंतरंअंगसंगाङ्गात्रसेपकात्प्रातमुपातमुपातमितियावत्समाधिकमतिरिक्ततनुमन्मूर्तिमत्लावण्यमिवकंतसा
 मिवेत्युत्प्रेक्षाअनुज्ज्यातद्भिः क्षरद्भिः भौवादिकेवल्लघूपधगुणः तरलाअपलास्तरंगाएवरंगान्यस्थानानिते
 बुलीलालोलानितासुनिष्ठातैः कुशलैः नदीनांस्मातेः कौशलइतिषलमवासांतेवस्त्रस्याचलेरुपलक्षितैः प्रि
 यासमूहेस्त्रीसंपैसरसोहृदादुत्तरेउतीर्णनिर्गतमित्यर्थः तरतेभावेलिट् ॥६३॥ दिव्यानामिति ॥ दिविभावादिव्या
 सोषामपि कृतविस्मयांसोदयांतिशयेनजनिताः अंतरसंस्फुरदरविदाभ्यांवातरुस्तोयस्यास्तां पमरुस्तामित्यर्थः पु
 रस्तादयत्तः अमस्तः जलात्पंचम्यास्तसिलउत्तरंतीउत्पतंतीत्रिकामंतीकाचित्स्त्रियंश्रियमिवमध्यमानात्समुद्रा
 सेयः प्रादुर्भवतीलक्ष्मीमिवोद्दीक्ष्यशोरिहृष्टाजलनिधिमंथनस्यसमुद्रमचनमित्यर्थः मंथेभौवादिवस्येदित्वादि

सुक७

रंगणलं च गम्यते च ह्यनेति सौत्रो देवप्रयोगात् सहाय्य नाम प्रयोगे पिसहयुते प्रधान इति सहाय्ये तृतीयाश्रति
 सक्तिमति संनिकर्षं शक्तिं च एष प्राप्य भ्रममन्वरज्यतलोहितो रक्तं वां प्रभावतुरज देवदिकात्कतेरिल
 इ दुषिरज्ञोः प्राच्यां रपतु परस्मैपदेनेतिकर्मकर्तरि वाश्रववा रुणिदिन करमहिम्नैव तयो ज्जारभावः प्रतीतेः
 समासोक्तिरलेकारः ॥७॥ गतवतीति ॥ जपाकुसुमस्तवक युतौ लोहितवर्णे दिनकरे श्रवणतिमस्ततांगतवतिस
 तिलेवायमाने सतीत्यर्थः दिग्वलयं दिशोऽलं कंकणं च ध्वन्यते बहलानुरागैः सांद्ररागैः कुरुविंदलैः पप्रशग
 सकलैः प्रतिवद्धः प्रसूतो मध्यो यस्य तदिवराज्यत इवेयु लेष्टा कुरुविंदस्तु मुक्तायां कुलालव्रीहिभेदयोः
 हिंगदेपप्ररागे च सूकुले पिसमीरित इति विश्वः ॥८॥ दुतेति ॥ दुतेतं यत् शोतं कुंभं तपनीयं सातकुंभमिति सु
 वर्णपर्यायेष्वियमरः तनश दसंतन्निभमिति नियुसमासः पयसिसमुद्रो देवेभ्यश्च यथा तथा मग्नेर्बपुयस्य
 तस्यां शुभतो र्कस्य वपुर्मंडलं विरंयेव्र लोणं नखेन भिन्नस्य दैधा विदलितस्य बहो महो जगदं उक्
 स्पजगदाश्रयकोशस्य ब्रह्मं उस्यैकतरखंडमन्यतरदलमिव रुरुने रराज अत्रोपमानस्य पुराणप्रसि
 द्धत्वा दुपमालंकारः ॥९॥ अनुरागवतमिति ॥ अपरादिक पञ्चिमासैव गणिका वेश्या वा रस्त्री गणिका वेश्याम
 रः अनुरागो लोहित्य अभिलाषश्च तद्वतमपिलो ननयो सुखयतीति सुखं सुखकं रं शांतिं तादमिरूपाश्च दर्श
 नीयं वपुर्दधत मपीति अतापकरेण मनोष्ठादश चला आसं तापकारिणं सुखस्पर्शम्या तथा व्यपेतं वसुं नि
 रस्मिं निर्जने च देवभेदेन लेख्यो वस्तरले धने वस्य यमरः रविः सूर्यं विरं च गम्यते विद्यदाकाशमेवा लयोग्यं
 तस्मान्निरकाशयत्त निःकाशितवती धनपरा हि वेश्या निर्गुणमपि धनिकं प्रासर्वस्य हरणं दसु नुरवदनुवर्तते

२३

गुणवतमपि हत सर्वस्वनिर्कसयति सद्य एवेति भावः अस्संगतो ज्ञेयोपि तदुत्थापितिसादनुराग एवानुरागी वसु एव
 प्रसूनीति रूपक एव पर्यवसित एवेत्येकं गक इति प्रलोकार्थः अत्र विपदालयादपरदिग्गणिके ये कदेशरूपाणां द्वे
 विटवरूपणावगप्रादेव दिशवति रूपकं ॥१०॥ अभीति ॥ नलिनी अभिति मरश्मि सूर्याभिमुखं चिरमादस्तमपा
 दनिमेषतया अपक्षपातपादले संकोच एव अभितिमेव अवधानेनाभिमुखं वा स्थाननिवर्द्धेन स्निग्धमलसं
 अतएव विगलन्तिः सन्धुव्रजकुले वा शुजले मयस्य तद्वज्रमेव नयने न्यमिमीलितमीलति स्मभाजभावेसा
 दिना विकल्पान्मोपधाहस्यः अतएव नाभ्यासदीर्घः अनुरक्तहिकानां कतमनिमेषं पश्यतीते तदपाये सति नि
 मीलिताक्षिण्यादिति भावः अत्राप्यलनयनमिष्टा वयव कणासिद्धिरेकदेश च तिरूपकं ॥११॥ अविभाज्येति ॥
 अविभाज्यतारक मलद्वयं नष्टं अदृष्टं हि महिष्ये ते रिं द्रुविं वं यस्य तत् अत्राप्यनुदितं च द्रुतारकमित्यर्थः अ
 स्तेमिह दर्शनेऽव्ययम् अस्तमितो अस्तगतो भानुर्यस्मिन्नातएतानिर्गुणमुक्तम् अथ निर्देशमाह अवसन्नतापे
 र्कस्तमया प्रशंसंतापे अतस्मिन्मनुदितापकारं नमो तरिश्मभात्माति स्मभाते लंड निर्गुणस्य कारणमिति
 वाच्यं निर्देशताया अविगुणत्वादिसंयतिरमाह विगुणस्य गुणहीनस्य अपदोषता निर्दोषत्वमेव गुणः अतो
 गुणवत्ता प्रभायुक्तेऽतिकारणेन स समर्थं न रूपं यतिरन्यासः ॥१२॥ रविधाम्नि तेजोनिधौ सूर्यं च तरिपयो
 परलोके देशं तरंगते च प्राप्सति विमलाः शुद्धं स्विषो ज्वलनं विविशुः अग्निं वा वादियः सायं प्रतिविशे
 तीति श्रुतेरिति भावः अन्यत्र मते प्रियेतया नारी सा स्त्री ज्ञेया प्रतिवृतेति स्मरणदिभावः अग्निप्रवेशफलमा
 ह इतरथा ज्वलना प्रवेशे अन्य जन्मनि जन्मो तेरेपा तश्च सूर्य एव पतिः अन्यत्र तु यो यस्मिन् यन्मनि प

२४

तिः स एव कथं सुलभः न कथं यदि सार्थः उच्यते वा वादिसु मज्जि रनु समो हतेति श्रुतेः तेनैव सह मोदत इति स्म
 रणं प्रतिभावः अतो मि प्रवेशो युक्त इति समर्थना द्वावार्थहेतुके काव्यलिङ्ग मलेकारः ॥ १३ ॥ अथ संध्या प्रा
 दुर्भावा ह ॥ विहतेति ॥ जनतया जनसमूहे न गामजनसहस्रादिना समूहा र्थे तल प्रस्ययः विहितो जलिः कृत
 प्रणमे सार्थः विकसत्कुसुमकुसुमवदरुणं तां दधती राजसहोदिति भावः तदुक्तं सर्गादय रत्नरजसो पट्टे हि
 तमिति प्रसूत इति प्रसूतता जनपितृ प्रसूता जननी भगनी स्वसेयमरः पितृ एण प्रसूः अस्या विये संध्या रू
 पिणी रू पिणी आत्ममुवात्र ह एस्तनुश्चिरमुक्ताय कापि प्रकृतिस्मावेजगद्ध धलादिति निर्धर्मियर्थः नो क
 तनविससर्ज उरु विसर्जल इ अउजादीनामिया उगमः आरः अतिवृद्धिः भूतपूर्व विम हा जन परिग्रहः फल
 तीति भावः पितामहः पितृ न पट्टा मूर्तिता मुत्ससर्ज जहा सस प्राप्ताः सायमागय संध्या रूपेण पूज्यत इति अदि
 भविष्यत्पुराण मत्र प्रमाणं अत्र तनुयागरूपकारण म ज्ञावे विप्रकृता गमरूपेणाया नुदया द्विशेषातिरलं
 कारः तस्मात्सामग्र्यमनुसक्ति विशेषाति निर्गय त इति लक्षणं ता ॥ १४ ॥ अथेति ॥ अथ संध्या दयानंतरं सोदाये
 संध्याः संध्यायां भवाः संधिवेला नक्षत्राभ्यो लिय ए प्रस्ययः तैकिर एण रू लित मरुणी कृते अत एव विरहाया विरह
 व्यापदादल तो दीर्यमाण दू दयास्तु तेन दू मि तेना स्वेज रू प्ये रेण लिप्त मि व स्थित मि सु त्रे द्वा हरे विष्णो हरे
 राधु धर्म क्रमि सार्थः तस्य हृतिर्नामयस्मिन्त तपततोः पत्रिणोः पतत्रिपतंग पतन्यत्र रथा जडा इय मरः मिथुन
 न्यकवाक दं कृमियर्थः उत्पत्ता उ दीयत् ॥ १५ ॥ निनयमिति ॥ यज्जले जन्मयस्य तज्जल जन्म तदेव सेते ते श्रियो नि
 लये आलये इति प्रथितं प्रसिद्धं निकाय निलया लया इत्यमरः तदपि निमवा सभूत मपीत्यर्थः तया श्रिया दिवसाय
 यसाय काले मुक्तं सतः अहो देवानामपि कृतं प्रलयदा यदि महोपकारिणस्माग इहा अर्च्यं अथवा ज्यपत्नाया

२५

हत्परिमं दे प्रशंते अर्च्य गृहणादिव स ह एव स्थ विरइ सवयवरूपक सिद्धे रेक देशवृत्तिरूपकं स्नेवा प्रणि तां ॥ १६ ॥ अ
 पराहृति ॥ अपरेऽपरभा गो अरुः अपराहोदिनांतः पूर्वा पराधरो तरमेक देशे नैकाधिक ए इत्येक देशे समासः राजा
 रुः सखिभ्य वन् अहो ह एतेन्यः इत्यहो देश अहो दंतोदिति ए लं अत्रा पराहो शीतल तरेणानिले न शनैला त्रिता आ
 लिताल ता एव अंगुल योयस्य तस्मै अत एव निलयाय निवासाय आरूयते अंगुलि सज्ञया आहूत न कुर्वाण इव
 स्थिता ये सु त्रे द्वा शाखिने च द्वाय स्वग कुलानि पक्ष संध्या आकुलास्तु मुला गिर इदमागम्य त इति प्रयुत्तराणि
 ददुरिवे सनु वंग दु त्रे द्वा ॥ १४ ॥ उपसंध्यामिति ॥ उपसंध्यायां समीपे समीपाय व्ययीभावेन पुंसक वार्हस्य
 अशीत रू उ स्माशोः तनुकर जालं तद्व एतस्मिन्नेव दृष्ट एतत्काले पीत्यर्थः अंयेतं संयोगे द्वितीयासानु मेतोऽ
 द्वेः शिखरे आस्त अतिष्ठ त असेक र्तरि लिट् सतामस्त समये नाश समये पू अतर मेव पद मुन्नत मेवोचितं
 खलु अर्थातिरन्यासः ॥ १५ ॥ प्रति कूलामिति ॥ विधौ देवे प्रति कूलतां उपगते सेति बहुसाधनता अनेक साधनता
 विफलमेति महस्य साधनं सपत्तिर्निः फलैवेति भावः तथाहि पतिष्य त आसन्न पातस्य दिनमर्तुः करान् श्रवो
 हस्ताश्च बलिहस्ता शवः करा इत्यमरः तेषां सहस्रमप्या बलं वनाया वधं मनायनाभूत अतो देवमेव प्रबलमिति भा
 वः विशेष ए सामान्य समर्थ नरूपो र्थांतरः ॥ १६ ॥ नवेति ॥ अतुषार करः उ स्माशुः नव कुसुम वदरुण पयोधर
 या संध्या रूपेण मेव या अन्यत्र नव कुसुम वदरुण पयोधर या कुसुमा स्य कराव सत्करा चिरं वरया स्मकिरण
 को तरु चिराकाशयो अन्यत्र सहस्त लग्न आरु वस्त्र या वरुण स्यदि प्रा पश्चिम दिशा सहेत्यर्थः वरुण संध्यास

मेवौ चित्ततदुत्प्रेक्षायाः पतंगेऽप्रसंभवात्संभवेवाभा अरूपकमेकयुक्तं तथा अरूपकानुप्राप्तितामेवे
 यमुपमेतिसंकरः तत्रोत्प्रेक्षायां प्रतिमानुन्ययोरूपकं व्यज्यत इति प्रलेकारेण लेकारध्वनिरितिसंक्षेप
 ॥१२॥ **असरदिति** बहुलपेकरुचिसोद्वेगमध्वविदिवसावसानेदिनोतेपदुनः समर्थस्य तमसः पटले भूधरगु
 होनामेतरतोभ्यंतरादेसगसबहिर्वाहप्रदेशव्यसरन्नुविस्तरेवार्होह्यप्रदेशादसगुहाअधिकेभ्रशः
 भक्तवाभजेतेस्मकिंप्रविष्टं वेयर्थः भजेतेर्लुडितः ३३ लोम्लीतिसकारलोपः अवध्यापके तसादृश्या तमसोत
 वंहिरपादानकलसंदेहासंदेहालेकारः ॥१९॥ **किमिति** पयूरीभवद्दुलीभवत्तमः कर्तृकिमंवरलम्भा
 काशस्थं सत्प्रधोभूतलप्रयालवता संसतकिमिव अवनीतलतोभूतलादूर्ध्वमुपरिष्ठादवर्द्धत अथ
 दिग्भ्यस्तिर्यग्विससारविस्तृतं इतिन निरधारिअवलंबनादीनामन्यतमनावधारितमित्यर्थः धारय
 तेः कर्मणिलुः प्रत्रापि पूर्ववत्संदेहालेकारः ॥२०॥ **स्थगितेति** स्थगितेतिरोहितेअवरद्वितीतलेयेन
 तस्मिन्निमित्तेपरितोजनेस्यदशमं धयती संधतिकुर्वतिसति सुदशः स्त्रियोः पूर्वनूतनरश्मिंसां जनेर
 सतागमेवांजनसिद्धं जनं च दधारेदधुः अतोहेतोः प्रियवेश्मवर्त्तददशः अवरसां जनेवाक्यार्थेन प्रियवे
 स्मदर्शनसमर्थं द्वाव्यहेतुकेकाव्यलिंगमलेकारः तेनसिद्धं जनधारणेन निष्ठादिसूपमाध्वनतालेका
 रेण लेकारध्वनिः ॥२१॥ **अवधार्येति** सोद्वेगमयत्सतमसं व्यापके तमः विव्यक्तं तमसं तमसं मरुः अव
 समं धाम्यस्तमस इति समासं ततः कर्तृसुतनो नार्थः दयितोपगमे प्रियाभिसरणे कार्यगुरुतां संभोजकार्यसा
 कस्य कलप्रवधार्यनिष्ठिअभयापनाभवत्स्तनौ कुचौ च तनुः कशो योरोमरो जेः पंचारोमण पंचोमध्य

भागः तस्येव पथवेकं पायविद्योयुजितियुचप्रत्ययः नाभवता इति विभक्तिविपरिणामेनानुपंगः कार्यसत्कर
 स्पतत्प्राप्तिकामुकस्य कुतोभयलेशगणनेतिभावः अत्र संतमसं कुरभारयोः कामिविप्रिते मयकेपानुद
 ये कार्यगौरवावधारणहेतुकलोपेक्षणादेतूत्प्रेक्षायमकेन संसृज्यते ॥२३॥ **सवितुरिति** योगरहगण
 हनिसवितुस्त्रिषानददशेनलक्षितः सगृहगणस्तमोभिस्ततव्यासां तम्यतिप्रस्थामितितमीराजीरज
 नीयामिती तमीयमरुः अधिगम्य प्राप्य युतिमगृहीतं गृहेर्लुङ्गृहो लिरिदीर्घः इति दीर्घश्च तथा हि
 लघवो ल्याः विच्छिद्येत्पेलघुरिणमरुः मलिनाश्रयतो निःकृष्टाश्रणात्प्रकटीभवति अर्थांतरन्यासः ॥
 २४॥ **अनुलेपनातीति** तेन समयेन प्रदोषकालेन कत्रिअनुलेपनानि कुकुमचंदनादीनि कुसुमानि
 माल्यादीनि तथापतिबुक्तमन्यवः कृतकोपाश्रवलाः स्त्रियः तथादीपशीखादीपज्वालाश्चेतेतानि सर्वा
 णि निरसुसुप्तपूर्वस्ते अस्य मनोभवस्य कामस्य बोधनमुद्दीपनेयस्मिन्कर्मणि तयथा तत्पूर्वक इत्यर्थः
 इतरथा अनुलेपनादिवोधकस्यैकल्यसंभवात्प्रतिभावः समं सदेवा बोधिषत्तु बोधितानि बुध्योदेक
 मणिलुः प्रवंगंधमाल्यसंपादनस्त्रीमनः प्रसाददीपशीखाद्यादिना नाम बोधिषत्तु ये केन क्लिष्टशब्देना
 भिजानात्स्नेहमलामेदध्यवसाये सयाविशयोक्तिरेका तथा स्मसमनोभवबोधवमिति क्रियाविशेषणसा
 मर्थ्यात्समागितियोगपद्याभिमानश्च मनोभवेतरबोधनयोः कार्यकारणभूतयोः सध्विपर्ययरूपा न्याता
 दुमयायेक्षयागंधमाल्यादीनां प्रस्तुतानामेव बोधनरूपैकधर्मसंबंधात्तुल्ययोगितामेदं प्रत्येति संकर
 ॥२४॥ **अथ चंद्रोदयवर्णनमारभते** वसुधेति अथ प्रसंजना नेतरं वसुधानेन भूतानेन निस्तवंहिर्निर्गतं अ

हिपतेशोषस्यप्रणमणिसंस्त्राणंरुच्यंभासांपटलेस्तोमइवेत्युपेक्षाशीतरुच्यंद्रस्यसंवेधिस्फुरदुल्लसदं
 शुजालंमघोनाइमोमाघवीमोहेहीमाघवाचुलइतिविकल्पातलादेशःककुभंदिशंसमस्फुरतप्रभृष
 त्वेप्राज्यादिशिचंद्रकिरणजालमलक्ष्यतेत्यर्थःसंपर्युपम्यःकरोतेभूषणइतिकात्पूर्वःसुडागमःअउभा
 सव्यवायेपीतिनियमात्॥२५॥विशोदतिविशदप्रभापरिगतंमुभ्राभकातिव्याप्तैरुदयशितेअचलःउदयः
 पूर्वपर्वतरसमरःतेनव्यवेहितंइद्रवपुरिद्रमंडलेयस्मिन्प्रवृद्धादशःप्राज्यामुखमग्नभागःवत्कचप्रतीय
 तेतदमेदेनोत्प्रेक्षतेअप्रकाशदशनमलक्ष्यदंतेसविलासहासंसाविलासहासास्मितमिवशानकेर्मंदं
 विवभौ॥२६॥कालेतिपुरुप्राज्यामग्नभागेचतुषारकिरणसंदेःकलयाकिरणनअन्यत्रोपलक्षितंपरिमेद
 मल्पंजिनाविदलितातिमिश्रोद्याएवजघाएवजठायस्यतत्तगगनेनमखासंयगणाधिपतेःप्रथमपतेरी
 धरस्पगणाप्रथमसंख्योधाइतिवैजयंतीमूर्तिरितिजनैःक्षणमभ्यपयत्तगगेनमखानांशिवमूर्तिनां
 अन्यतमेतियत्तत्सयमभिसूत्रमित्यर्थःकलामात्रोदितचंद्रइतिफलितार्थःरूपकालंकारः॥२७॥न
 नेति॥नवचंद्रिकाभिरेवकुसुमैःप्रकीर्णितमएवकवरीकेशपाशःजानपदेयादिनाक्षीपताविभतीतितकृतःह
 रेशकस्पहरितोदिशःमुखमग्नभागएवमुखवत्कमितिस्त्रिष्टुपकंतस्यललाटतठवद्धारिमनोरमैहिमरश्मिदले
 मिंदुखंडंमलयजेनचंद्रनेनाईमिवदृशेधावल्यदितिभावःअत्रनवचंद्रिकाकुसुमेयाद्येनैकदेशविवर्तक
 रूपमहिम्नाहरिवधूलप्रतीतौतत्सहकृतकृष्णवगतवत्कमेधवसितमुखसंवधप्रमादनादितललाटतठोपमे
 जीवानेनेंदुदलस्पनुपातनिजधावल्यगुणनिमतमलयजार्द्रलरूपोत्प्रेक्षेतिसंकरः॥२८॥प्रथममिति॥

सं

हर

१६

पलवतीस्त्रीकमलाचचपलाकमलाविद्युत्पुंस्त्रीलीपिप्यत्नीषुनेतिविश्वःसैवजनप्रपलाजनःजातेस्तुसं
 ज्ञापूरणोक्तेतिचोभयत्रापिपुंवजावप्रतिबंधःतेप्रतितस्मिन्नित्यर्थःअःइदंकेतश्चतेचोद्यंनोदनीयं
 कथंइत्यात्प्रेक्ष्यनचपलवान्नाश्रयमित्यर्थःस्त्रीचपलेषुवाकियदेतदितिभावःफ्लेषमूलानिशयोक्तिश्च
 नुप्राणितोयमर्थतिरन्यासः॥१६॥दिवसेइति॥दिवसोवासरःपुमानितिभावःमित्रसूर्यसुहृदचानुमित्रेण
 सहसूर्यःततीयार्थइतिनोःकर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीयामित्रसुहृदीमित्रोर्कइतिविश्वःविलयंनशामगमत
 गतःगमेर्लुङिपुष्पादिवाअरुद्रादेशःअवलंयास्त्रियामयारुचिभर्तुतेजोनिधेःप्रमास्पदस्यपतेष्वाक
 स्पविररुधिगमतृक्यपलोपेचमीविरहज्ञानंप्राप्यापीत्यर्थःइहास्मिन्लोकेकिमास्यतेकिमर्थस्थीय
 तेअसेभावेतिइवतेतिस्वेदइतीत्यमालोक्येत्यर्थःअतएवगम्योमेक्षासंध्यायापिव्यगमिव्यगमीत्यर्थः
 मेस्त्यर्थेण्यताप्रावेत्पुङ्गुमिवाकुलःअन्यन्तादुपधावृद्धिःनार्थस्याद्धेतुमणितितस्मात्स्वार्थेण्यु
 द्योमितारुह्येतोभवेत्तुविगमशङ्कत्करोनिरणंताल्लुङितिवेचित॥१७॥अथांधकारंवल्यमिति॥पक्षि
 शत॥पंतगोर्कएवमगराईसिंहइतिरूपकंसमासतस्मिन्निजेनप्रतिबिंबेनरोषितेकोपितइवेत्युत्प्रेक्षास्य
 प्रतिबिंबेसिंहभ्रमादितिभावःअतएवांनुनिधौपतितेसतितज्जिघांसेयेतिभावःभावलक्षणसप्तमीअथ
 पतनानंतरंनगयूयानिकरिकुलातीवमलिनानिश्चयानिउपमानानिसामान्यवचनेरितिसमासःतमां
 सिजगल्लोकेपरितःपरितस्तरेआद्यामासुःकृष्णतेकर्तुरितिइत्तज्जसंयोगादेर्गुणःअत्रयमपिना
 गमलिनानीसुक्तानुशासनसिद्धोपमानानानुमास्यतेगमगरात्रीसिवाप्युपमितेसमासाप्रपणेनोप

अवकाशमिति॥ पुष्पचक्रपुष्पवत्वावासेनायामिति॥ विकल्पान्ता ननु देशः तस्य धनुः पुष्पचापं पुष्पोत्तरं तस्मान्प्रलितो निः
 सतश्चिलीशित्वे मुरवे ये चांते शिली मुखवाकाण आल यश्च अलिवा एणै शिली मुखविद्यमरः तेषां गणः॥ शशिन उदयात् वि
 काशं प्रोत्सुव्यं उन्मीलनं च गमिते माविते सुदृशं दृश्ये कुमुदे च अवकाशमास्वा समलमत उभयत्र प्रवेशं लक्ष्यवानि यथै
 अवज्येद्रोदये कुमुदकामिनी दृश्यो दृश्यो रविप्रकृतयोः शिली मुख प्रवेश लक्षणे कथमर्थयोगादौ पम्या तुल्ययो
 गिता एकधर्मत्वे चा शिली मुखेति श्लेषपदोपातयोरलिवान् एयो रे कला ध्ववसाय मूलातिशयोक्त्या शादितिसंकरः ४१
 ककुभा मिति॥ ककुभां मुदिशं मुखानि सहसा कटिलुज्वलयन् उद्रसयन् रतये सुरतायाधिकया कुललं प्रोत्सुव्यं दध
 तयूनामिति शेषः अन्यत्र तये कामदेव्ये आकुलत्वमयविकूलत्वं दधत् अत्रैरत्रिमुनेर्नयनप्रवमः अत्रिनेत्रसमुद्रत
 इति पुराणा तत्रिनयनप्रवमो नमनती स त्रिनयनप्रभवः अपरः त्रिनयनप्रभवो दन्यो दहनो गिरिदुः कुसुमेषु को
 मेन्द्रादिदीपितदीपतिस्मदीपते एते अदीभाजीयादिना विकल्पान्नोपधाया हस्यः अत्र प्रकृते कुसुमेषादपनेनाम प्रवेष्ट
 नंतस्मत्तत्र प्रतीयमानेन उज्ज्वलेनाभेदाध्यवसायान्त्वमितमिदो दं इत्युक्त्वा द्रसनादिधर्मसंबन्धादपरो ये दहन
 वपशद्वप्रयोगसमर्थ्या दहनत्वात् स्रक्षानरूपकमिति रतस्य च द्रोदयात्कामौ ववर्धे इति तात्पर्यम् ॥ ४२ ॥ एवे
 च द्रोदयास्य मुष्टिपते विभावने मुक्तातफलमाह ॥ इतीति ॥ इत्येवेति दीपितौ उदयतिसति प्रवत्ताः स्त्रियो निष्क्रि
 ता प्रिया तमा नाम गतिरागमने याभिस्ताः ससुः प्रतिकर्मसाधने कर्तुं उपयुक्तमिरे प्रतिकर्मप्रसाधनप्रियमरः च
 द्रोदयात् प्रियागमने निष्क्रियप्रलं कर्तुं प्रकांत इत्यर्थः तथा हि समये कर्तव्यकाले कृतमनुष्ठितं सर्वसकलकर्म उपका
 र्युपकारं भवति अन्यथा विफलमेवेति भावः अतो निष्क्रियप्रवृत्तिरासायुते स्यात्तरन्यासः ॥ ४३ ॥ अयप्रसाधनमे
 न प्रपंचयति ॥ सममिति ॥ सुतनो स्त्रिया उरो जधरो उरुक्ता मेकमेव हारमेव भूषणं समवैषम्येण दधतुः सहंतया संस्ति

हिमदीपिति श्रुद्रः प्रथमे कलामात्रमभवत् कला तुषोडशभागो इत्यमरस्तथा च मनवत् अथो नेतरं अथोः प्रथे समर
 उदितः सा कल्पादुत्पितः स नूप्रमहान् महान् संपद्यमानो भूदमहदभूत अभूत तद्भावेः हलौ तत्त्वान्न कार्यांतरप्राप्तिः त
 या हि द्युतिशालिनोपिते जिह्वाश्रवः कमशः क्रमेणैव उदये वृद्धिं दधाते सहसा कटिति न दधति ध्रुवं सामान्येन विशेषे
 षणसमर्थनरूपार्थोतरन्यासः ॥ ४४ ॥ उदमज्जितीति ॥ अपर्णैद्रपां दुरसरोजरु न्याविक च पंडरीक श्रिया तुहिनमु
 तिना चंद्रेण प्रथमे हरेः पूर्वमेव प्रवृद्धायाः अन्यथा तन्मुखे दृश्येते इति भावः नराजसुताया सिंधुकन्यायाः श्रिया
 वदने नूने वयुत्प्रेक्षा कैटभस्त्रितो हरेः शयनीसमुद्रादित्यर्थः उक्तोत्प्रेक्षासंभावनायमिहो निर्देशः उदमज्जि उन्माने
 उत्पित इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अथेति ॥ अथो दयानंतरं लक्ष्माणलाघनेन सोमि विण् सोऽनानुगतमनुसृतं कांतवपु
 र्यस्य सलक्ष्मणानुगतं वपुर्गति श्लेषः वस्तुतः शङ्खमेदेन च द्ययन् पभासविजं तु काटवदेव एव शङ्खप्रतीतेः परि
 तः समंताद् दृष्टगणैर्नेहा वगणैर्जाववादिभ्यस्तलकसमूहेऽस्य इत्यर्थः श्लेषः एकराभालावलं विफलद्वयवदसं
 डेव शङ्खार्थद्वयप्रतीतेः नहीवमक्षंभं ताराकृतासमल्लभाल्लूका इति व्यामरः परिवारितः शशेव दाशरथिद
 शरथपुत्रोरामः अतश्च जलधिं विलंघ्यति मिश्रोद्य एव राक्षसगणं तत्तु विभिदे विदारया मासभिदेः कर्तरि लि
 टितः श्लेषसंकीर्णवस्तुवतिसावयवरूपका रूपं लंकारः ॥ ४६ ॥ उपजीवतीति ॥ अंभसो निधिः समुद्रावलि
 गिव सततं परिमुग्धतां सौंदर्यं अन्यत्र मोग्धं व्यवहारानमिदं लक्षितयावत् मुग्धसंदेहो योरियमरः दधतो दधा
 नस्य च नाना नीचिर्धननीचो रंतरक्षेसा जीधीपण्यवीथी रिवेसुपमितसमासः तामवतीर्णवतः अविष्टवतः उद्रपतेर्नक्षत्र
 नाथस्य कस्यचिच्च नि कवणैजः कलाः षोडशं शान्मूलधनवर्द्धिश्च कलास्यान्मूलजे वृद्धौ शिल्पादवशमात्रे कौडशो

इति संकरं तेन कपोलेन लोकोत्तरं लावणं दर्पणोपमां च व्यज्यते इहा लंकारेण वस्त्रलंकारध्वनिः ॥ ४८ ॥ ध्रुवमिति ॥
मदनेषु बोधो महति वदने कुचतटे प्रतिहति प्रतिष्ठातां प्राप्ताः ध्रुवं यद्यस्माद्गुरिमणा न जभा रेण ग्लापितं कुर्यात्
तत्र वल्लभं मध्यमेन तं तदिदं कुचतटे इति रसगणतुल्यं इतरंगवत्तन तुल्यवति प्रसयः तनुतां काश्यं नागमत
नाम जतु पुष्पादिस्तुत्रेण स्नेहदादशः तदा मदनेषु पातातु कुच्यारिक्तमगना नाम गुरुशमासीरित्यर्थः अत्र कादि
न्यस्य प्रतिहति हेतुत्वात्कव्यलिङ्गं तदपेक्षया कुचयोः काश्यं भावनिमित्तान्मदनेषु प्रतिधातोत्येक्षणत्वाव्यलिङ्गं सेकी
र्णगुणभावनिमित्तान्क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ ४९ ॥ नेति ॥ प्रियते मगदहमेव्यता गच्छति सति इहा लंकारः सद्धति सत्रोदशः विशेष
विदो तारुतम्येवेदिना विवेकिनामित्यर्थः अतएव सुदृशं सम्यक्दर्शनीनां स्त्रीणां मनःकर्तृमनोरमास्वपि वसनांगमग
सुमनसं सुवस्त्रांगगंधमात्मेषु इदमेतदिति इदं पुरोवर्तिवस्तु एतदिति वसनमिति अनुलेपनमिति सुमनस इति विशेषाकारे
एतथा योग्यमस्माकंधारणं हेमिति च न निरन्त्येन निरधारयत्प्रियागमनं हर्षातिरेकादितिकर्तव्यतामूढं मभूदित्य
र्थः चिनोते तर्लुडि तदि लोः सित्य सार्वधातुकार्कधातुकयो रिति गुणः हर्षत संकरि निश्चयसंबंधोत्तेरतिशयोक्तिः सुम
नः सुमन इति यमकविरोपश्चेति संसृष्टिः ॥ ५० ॥ वपुरिति ॥ वधूः स्त्रीपरिभ्रमसुखव्यवधानभीरकतया आलिंगनसुख
विधेदभीरवेन कुपन्नपिवत्कव्य इति कुकन्नप्रसयः वपुर्नानुलिप्तै नानुलिप्तवती अंगरागमात्रव्यवधानमपिन सह
तद्वर्त्य लिपंते कर्तारितुडि तड तथा हि मदेव पुः प्रियसंगमेषु प्रनवलेपमच्यदने मगर्वयेति यत्प्रवलेपस्तु गर्वस्या
ल्लेपने भूषणेपि चेति विश्वः इदमनवलेपनमेवास्ववपुषो वा छेदशं ह्यमेयुक्तं स्नेषानुप्राणितेयमर्थोत्तरं न्यासः ५१
निजेति अपरास्त्री निजयपाणिपल्लवस्य स्वलनादमिधातादमिनासिका विवरं नासिकारंध्रं प्रति उत्पत्तिरस्य कमल
स्पसने मुखमारुते मुखं मुखवासं मुखवासनांशनैः परीक्ष्य मुमुदे इयं वासिकसज्जिकानायिका ॥ ५२ ॥ विधत्त इति ॥ दिवा

दि

आलिपनमेव

आकाशेन सवयसावयस्य पात्रपुरोऽग्रे विधत्ते विधारिते परिपूर्णं मंडलविकाशं विवशो भविमतीति तद्गततस्मिन् हि मधाश्रि
चंद्रं चंद्रपणतले च मगददशः स्त्रियः स्वमुखश्रियं पूर्वसोपमानभूतामुतरत्रोपमेयभूतां चैत्यः मुहुर्ददशः औपम्य
परीक्षार्थमिति भावः अत्रात्यश्रियो न्यत्रसंभवाच्चेद्रे तत्सदृशमिति सादृश्यात्सोपादसंभवद्वस्तुसंबन्धनिदर्शना तथा
चंद्रदर्पणयोर्धवसयसोऽवययया संख्यमचयाधया संख्यालंकारश्च तदुभयोपेक्षया चंद्रदर्पणयोर्मुखश्रीदर्शना
स्थानत्वेन प्रस्तुतयोरेवोपम्यस्य गम्यत्वात् तुल्ययोगितेति संकरः ॥ ५३ ॥ अधिजान्विति ॥ नमतिकपोलापणयप्रस्तीन
वतिकरपेत्तले चैव प्रपितं निहितं कर्पोतलं गंडस्य त्वेयस्य तं वाहुः प्रपिजानुजानुनिविमत्स्येऽव्ययीभावः उपधाय विधाय कू
पर्णजानुमवष्टभ्येत्यर्थः कंडे परिवर्तितशक्तिं कटपरिवर्तीनं तु मुखे अरित इत्यर्थः कलमव्यक्तमधुरं स्वरहीनं तारध्वनिशून्यं स्व
ह्लादिस्वराभिव्यक्तिशून्यं हीनं वायं तूगानं तद्वरया तदा सक्तया मंदे केटे नैवावगीतयेत्यर्थः काले संपार्थमिति भावः अयो
योक्ते कंठानुभावः अपयास्त्रिया उदके ठिउत्वे टिते प्रियगमयोः सक्तयोः स्थितमित्यर्थः भो वे लुडि चिणे लुक् अत्र कालम
हिमल्लक्षणमोत्सवं तं संचारयति निबंधनात्प्रसूयो लंकारः ॥ ५४ ॥ मण्येति ॥ अथ प्रसाधनानंतरं मुग्धतरो सते का
ममोहितः तत एव जनः प्रणयप्रकाशं विदो अनुरागव्येजनं चतुरः इत्यर्थः मधुरा मधुरभाषिणीः अन्यत्र मया कृतीः सु
तरामभीष्टं प्रभीष्टजनस्य चित्तहतामने हारिणीः सखी दश इव कंते मनुप्रियजनं प्रति प्रजिघास्य प्रेषितवान् हि नो
ते निर्दिष्टेन सह समासेन च नात दश इवेति समासः पूरणे पिमा तथा सखीनामाहृतातरंगत्वं कार्यदर्शितादिव्यं जना
दले कोरेण ध्वनिः ॥ ५५ ॥ तथा च काचिन्नायिका दूतीया चिकमनुशास्ते नयेति ॥ समेदयितो यथा मयि कुरुणं कुरुते
यथा लघुतामल्पता च नाव गच्छति न गम्यते एने दयितमुषगम्य प्राप्य तथा निपुणं वदे विध्यर्थे प्राप्यनेवास्ति ३३
तीत्यं काचिन्नायिका अभि हतां अभिलक्षणे व्ययीभावेन पुसक इति हस्यत्वे संदिदेशे संदेखवती कर्तारितुडि

सं० क०
१००

स्वरिते तत्वादात्मनेपदेनायिका तु कलहं तरिता कोपात्कृतं पराण्यपश्चात्तापसमन्विते तिलक्षणात् ॥ ५६ ॥ दयिता
येति ॥ मानपरया अधिकमानवत्या प्रतएवापरयानायिका अगादिता दयितमानये सुनुता सखी दयिता यदपितमानेतु
क्रियार्थस्य पपादस्य न कर्मणि स्थानिन इति चतुर्थीवरितं शिप्रययोऽन्यथा मरणं कवेति भावः तथा हि शोभने हृदयं येषां ते
सुहृदो मित्राणि सुहृदुहृदौ मित्रा मित्रयो रिति निपातः आदिताः प्रेरिताः संतः सुहृदा प्रयो हृदयः हितः श्रेयस्करः श्रेयार्थं तु कुर्वती
तिमि - हतार्थं कृतं कृतं मेषामस्तीति कृतिनः कृतकृत्या भवेति किमु कृतं न विनैव कृत्या कृतिन इति भावः अर्थेति इत्यासः
नायिका न पूर्ववत् ॥ ५७ ॥ अथ कानि कलहं तरिता कृतं प्रति विमिश्रितं संदिशति ॥ प्रतिधातेत्यादि ॥ अपराधकृतं मागस्कारिणं
कृतं प्रतिमिच्छति कृत्य पुनर्मयैवास्या नुवृत्तिरनुसरणं क्रियते यदि तावदुचितैव ॥ पतिव्रतानां प्राणेश्वरानि तानुवृत्तेर्धर्मत्वादि
ति भावः किंतु हे सखि ततो नुवृत्तेर्मा ममान मनसं अभिमानहीनचित्तां कलयेत मन्यता ॥ ५८ ॥ तद्यत्नापवायविग्रहैव स्वी
यतां भवतः ॥ अवधीयेति ॥ धैर्यं कलितकलितधैर्या सती वाहिताः श्यादिषु इति निष्ठायाः परनिपातः दयितमवधीर्यतिरस्तु
तेन सह विरोधं विदधे करोमि इति चतुर्थी कर्तरि लिटि तृतीया ए सखि तव किमिगोप्यते विगद्यते न किमिदित्यर्थः किंतु
कथ्यते इति कथयति सहसा वर्तते इति साहसिकी श्रौजः सहोभसा वर्तते इति एकसा न भवतीति असाहसिकी अहमिति शो
षः इदं साहसविरोधात्तरणं रूपसाहसक्यं कर्तुं शक्यं एषादिना तु मुनू सह तं सहासमर्थपया यत्ननास्मि अत्र साह
सिकत्वस्य विशेषणगत्या नोत्सहनं हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ५९ ॥ तर्हि किमवकार्यं मत्तं अत्राह ॥ तदिति
तत्तस्मात्तं वल्लभमुपेयमास्मोपालभ्योः नोपालभस्य तदोषेन गणयेत्यर्थः स्मृतेरेलट्येति उपाङ्गनाम्योग इति अत्र प्रति
षेधः ननु सापराधः कथं नोपालभ्यस्तत्राह वयमस्य दोषमपराधं च विप्रकिलमजा नो भवति क्षामति क्षाम इत्यर्थः कार्योर्थो नः
कुतो गवे इति विदो लोवेति न नलादेशः इति संप्रधाय निश्चिद्यवधूनायिका विहितागसे कृतापराधः यदपि रमण्ये प्रेयसे कि
या गृहणाच्चतुर्थी सखी विधससर्जप्रजिधाय विरहा सहिष्णुत इति भावः एषा कलहं तरिता प्रौढा च ॥ ६० ॥ नवेति ननु संदि

सं०

१००

यतया एकामये न जनितां निर्विवरतां निरंतालं च दधते रिरं सभा गिबमेव घटते अंतर्मेदां अंतर्माया हि विषयो पभोगा कु
चयोः सदा भावत्समशोहात्तरधारण युक्तमिति भावः ॥ ६१ ॥ कदलीति ॥ वधू कदली प्रकां उरुचिरः रंभा स्तंभगंभीर ऊरु
रेव तूरुबंधनं चक्षोयस्मिन् अत्र कदली प्रकां उरुस्य सौंदर्यमात्रोपमानत्वात् त्वंधन योग्यवृक्षवाचिना तरुशब्देन पुन
रुक्तिः महति जघनस्थल्येव परिसरु प्रदेशात् स्मिन् रशना कलापक एव गुणस्तेन मकरध्वजो मदनः स एव द्विरदस्तमाकर
लयतश्च वधू तूरुसना बंधेन जघनमतीव मदनोद्दीपकमासीदित्यर्थः समस्तवस्तु वर्तिसावयवरूपके ॥ ६२ ॥ अधरेच्छिति
सुदृशमधरेच्छोच्छेषु अलककरसोलाक्षा इवः तथा कपोलभुविगं उरुस्थले विशदं मुभ्रं लोधुरजः तथानवनपंकजयोर्नवमं
जने चंशखनिहितात्पयसः क्षीरात् न विमिश्रितं जलं नाम तत्कर्म कर्तरि लिटि अधरादिनिहितं लाक्षणादि केशं स
निहितक्षिरवत्सावर्ण्यादा अयतो भेदनदुर्गहमभूदित्यर्थः अत्र पदे तदधरालककरसादिकं तं कं विहितं क्षीरमित्येक
वाक्यतया वाक्यार्थो वाक्यार्थसमारोपादसंभव इति स्तु संवेद्धे वाक्यार्थजिह्वा निदर्शना लंकारः तेनाधरालककादीनां
गुणतएकत्वरूपः सामान्या लंकारो गम्यते सामान्यगुणसाम्येन यत्र वस्तेरेकते तिलक्षणात् ॥ ६३ ॥ स्फुरदिति ॥ प्रमदास्त्रिकः स्फु
स्फुरंतश्चलेत उज्ज्वलाश्चामला अधराश्चोद्यार एव दलानि पत्राणि येषां ते परितो विकसन्तो दशनाशो दंतकां तय एव केसर
भाराः किंजल्कपुजायेषां तैः धृतानि मुग्धानि गेहा एव फलकानि कर्णिकयेषां तैः विकसद्भिरास्यकमलैः विवभुः अत्रास्यकमले
शितरूपेण प्रमदा एव सरस्य इति सिद्धे केदं विवर्तिसावयवरूपकं यस्य कुमुदेरिति पाठे कुमुदस्य मुखोपमानत्वं क
विसमयविरुद्धमित्येकवलेकारः ॥ ६४ ॥ भजत इति ॥ अधिकेन प्रवलेन जितो विदेशं देशं तरं भजते अथवा कुशलेन
तदनु प्रवेशं भजतमेव शरणं तयानु प्रविश्य जीवतीत्यर्थः अतो हेतो रिरं दुरुज्वले कपोलौ यस्य तदिति मुखस्य विवयेन
तोक्तिः पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं सुदृशं मुखं प्रतिमाधलेन प्रतिविंव्याजेन विशत्प्रविष्टसाक्षात्तं एव यं प्रतिमायं

समाविपरी
नेमविर

शसंदेशं ब्रूह इत्युदितया दूया कथितयस्सुदशनायिकया कथात्रययो हेतुना किंच ननामिदधे किल नमिहितं खलु किंतु नि
नितैरशिशैरशैरनेगवाले रनिशंकुशितं कृशिकृतं कृशशब्दात् त्करोति एषतात्कर्मलितः नविस्ववद्रावेरक्रांतो ह
लोदलं चोरियकरस्येरेफादेशः निजं शरीरं मंदं ऐहिकं इहियते एषापिकलहं तरिता मध्याये त्रपयानि जहृदया नमिधाना
न्निजं शरीरं नस्यावस्थानिवेदना अतुल्यलज्जा स्मरत्वा वगमादिति इयं पंचमी काश्या रज्या कामेवस्था दृश्युनः
संगसंकल्पो जागरः कृशतारतिः हीयागे न्मादं मूर्धता इत्यनेग देशादशा ॥ ६७ ॥ इत्येनायिका निरूप दिष्टा दूयाः किमकु
र्वन्नातप्राहा ॥ ब्रुवत इति ॥ प्रगल्भाः पृच्छाः प्रतिगमा प्रतिभासारा अजिरोयासां तादूया नरा न्पुरुषानुपस्ये नरवते नरैः पु
भिः तुल्यं तेन तुल्यक्रियोयेति वति प्रययः ब्रुवते स्म नचैतावता वैपायं दूषणं मर्यातरन्यासेनाह सुहृदर्थमिति ते
याहं अजि स विद्यामकुटिलबुद्धीनां संवधि सुहृदय सुहृदार्थं मित्रार्थं अर्थेन सह नियसमास सर्वलिंगतायेति वक्तु
न्यं इह तं ज्येष्ठं प्रकृतं ते पिरुद्धं मपि विराजति शोभते तस्मान्ना धाष्ट्योर्दोष इत्यर्थः ॥ ६८ ॥ अथ काचिदूती कंचित्प्रि
ये प्रियं प्रति स प्रभिः प्रार्थते ॥ ममेयादि ॥ यो भुवि मम रूप कीर्ति सौंदर्यं प्रथममहरत् इयं वस्त्रिया तदनुसक्त हृदया तस्मि
न्नासक्तचित्तेति हेतोः स्थायिमत्सरादेव मदने निर्दयः सन्तो वस्त्रिया सुतरां हि एति क्षापयति खलु एतेन
काश्या वस्थाता प्रवसाक्षात्प्रतिभूतपक्षपक्ष नयाय कपीडा समर्थस्य समदनस्य तदीय नायिकं पीडोत्था प्रस
नीलेकारः स च वयि मत्सरादिवेति हेतुं सक्षो लापित अति संकरः बलिनः प्रतिपक्षस्य प्रतीकारे सुदुःकरयस्तदीयतिर
स्कार प्रसनीकं ते दुव्येते ॥ ६९ ॥ तवेति ॥ सा वस्त्रिया तव कथा सुगुण कीर्तनेषु मुहुं रंगुली मुखे नां गुल्यग्रेण अवणं
ओत्रविवरं परिधृयति स्फालयतीति यत्तदुद्घ्रायेति शेषः तेन परिधृयते न भव कुण्ठपूग पुरितं अवणं अतस्य भव
कुण्ठगृहणेनासेतुष्टया धनतां नयति बहुतं दुलमानार्थं प्रस्थादिव दूमे गुण प्रवेशाय ज्ञेय यतीत्यर्थः स्फुरितमि
त्युत्प्रेक्षायां अत्र कं इविनोदनार्थं ओत्रघट्टने ध्वनतां नयत्युत्प्रेक्षते ॥ ७० ॥ उपेति ॥ अलधुरंतं सतापदधिक उस्मि
माउ स्मत्वे येषां तैः श्वसितैर्निश्वासेरुपतप्यमानां सितेतरसरोजदशे नीलोपलाक्ष्या अधरं नवनागवल्किदलानां तां वृली

सं.क.
१०१

दत्तानां रागरसो रजवद्रवो द्रवता मा र्द्रतां ने तु नक्षमते न शक्नोति एतेन ज्वरावस्थोक्तं द्रवता संबंधेय्य संबंधोक्तेः संबंधः
संबंधरूपातिशयोक्तिः स्य तः सिद्धकविप्रौढोक्तिः सिद्धातिशयोक्तेरभेदाध्ववसाव इति रहस्यं ॥ ६५ ॥ **दधतीति** ॥ रतिपतेरिषक
शिततां ने शिथिलधतिस्फुटप्रवेद्युत्प्रेक्षा यद्यस्मान्तिरंतरं नीरं ध्रुवहृत्कथिने च यस्तनमेतत्तदेवावरणं चर्मयस्य तत्तद
पितृत्वं लपलाशदशउत्पलाह्वाः दृढयमभिदन्मिदतिस्मभिदेर्लुङि इति तावेति ल्तेर इति देशः सावरणमपि मिन्नमिति विरो
धोऽपि पितेयं स्मरशरैर्निक्षिप्ता त्रेक्षा तथा चरंधो न्वेषिता कामेन निषीदयमाना यास्तस्यास्तद्धिरहाजीवते सेशयमा
पादयतीति वस्तु योयते ॥ ६६ ॥ **कुसुमादिति** ॥ स्मि तदशः स्मराह्वाः श्रृंगकुसुमादपि सुतरां कुसुमारमिति दमपर्या
अन्यथान किंतु सयमेवेत्यर्थः यद्यस्मात्कुसुमेषुरकरुणानिर्देयः स न निजै विशिषैर्वा र्णैः एव कविशिखा इत्यमरः कुसु
मेरेवेत्यर्थः करुणोदीने यथा तथा अनिशमुत्पतितापयतीत्यर्थः तपतीरयं भोवादि कः सकर्मकः कुसुमाधिकः सौकुमा
र्यामावेकुसुमेरेवेत्यर्थः पीडयत इति कुसुमाधिकः सौकुमार्यागुणं त्रेक्षानापरयेति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्यः ॥ ६७ ॥ **विषता**
मिति ॥ अपक्रियया विपरीतप्रयोगेन निषेवितमुपयुक्तं सर्वं अमृतमपि ताभावः विषयतां विषयदहितत्वं समुपैति इत्यद
दं विषयत्वं संध्रुवं अमृतसुतोपि सवते कपि दुक् हिमरस्मिरुच्यं द्रपादाः भवतो विरुद्धा देतोः त्वया विना सेवनादिसर्थः
अमुं त्वत्प्रियां देहंति याः पूर्वतवेते किपिलुक्पाः पूर्वतया सह सेवना हादयेतीति भावः एतेन विद्विषद्वेषरूपा अस्या
वस्था ता विशेषण सामान्य समर्थनरूपोऽयं तिरन्यासः ॥ ६८ ॥ **उदितमिति** ॥ प्रियां प्रतिप्रियां मुदिश्य दृढयस्य दे
हादं प्रेमप्रेमाना प्रियता हादं प्रेमस्नेह इत्यर्थः तस्य दमिय ए प्रसूयः दृढयस्य हृत्लेखपदणला सेखिति दृढयस्य हृ
दादेशः सहादं सस्नेह इत्युदितं वेदे कर्मणि क्तः वचस्वपीयादिना संप्रसारणं वचोदूतीवा क्यं प्रियतमेन अद्धीयत्वि
ज्ञेते दधाते कर्मणि लट् स्नेहं तरो रूपसर्गवचना ध्रुवद्वयं प्राक् प्रयोगः हियस्मात्पुनः पूर्वमेव वदितं गिते वदिति पराभिप्रयो
जने ई गितं दृढतो भावो इति सज्जन इतीरिता उक्तः गिरसपदि गलेति सज्जति खलु स्य यं प्रिया दृढये वेदित्वा त्वं बुद्धेः संवादे
न शक्ति कथितं प्रिया विरह दुःखं विश्वा सेत्यर्थः अर्थो तिरन्यासः एषा कलहं तरिता अतएव माना स्या विप्रलम्भं रंगारः पूर्वनिरा

सं.क.

प्रियतामप्रत्युत्तरेण
मुक्तेः ॥ ६८ ॥

दयितेति प्रयमं च द्रव्यात्प्राक्परिमृष्टं तं नियमेनोपहर्तुं मार्गानभिज्ञातामुपगतेः ततः पश्चात्कृण्वदकरे उदिते सति सपदिल
 ध्वं पदेः दृष्ट्योरपदविहैः अतः दयितामिदं तस्या दृष्ट्यापह तस्य च मनसोरनुपदिमिरन्विष्यष्टुद्विरिवेयर्थः अतः
 एवगम्योत्प्रेक्षाप्रागवलवितधैर्ययागनिमिता अनुपपद्येति निपातः अन्येष्टानुपदिप्रोक्त इति वेजयेती युवभिः प्रयये
 प्रयाते पातेः भावेतिट् अत्रोक्तपदान्वेषणोत्प्रेक्षया यूनं चिरग्राहिस्मगम्यत इत्यन्तेकारेण लंकारध्वनिः ॥७०॥ अथ यूनं
 गृहप्राप्त्यनंतैरेव तांते वर्णयति ॥ न पयातेति ॥ संभ्रमेः प्रयुत्यान संभ्रमिण्यः असितभ्रुवो गनायाः श्रवणात् प्रणदितात्वे
 कुलंगुजदलिपुंजे उपसर्गसमासेपिणोपदेशस्येति एवैवोरिसंभ्रवणे सत्यं दयितावलोकनेन विकसतो विस्तारगध्र
 तो नयनस्य प्रसरेण प्रणुन्नमिव पूर्ववद्वाले निपाततया संभ्रान्तमित्यर्थः अत्र संभ्रमहेतुकस्य कर्णोत्पलपातस्य नयनप्र
 संभ्रहेतुकमुत्प्रेक्षते एषा च दृष्टा ॥७१॥ उपनेतुमिति ॥ सहस्योपगतैरुद्धदागतः कश्चन युवा अतएवरभसेनास्थिता
 अतएवोन्नतिमता कुचयुगलेन करणेन पुरुषे दिवमाकाशं उपनेतुमिव ऊर्ध्वमुक्षिप्तमिव इति फलोत्प्रेक्षा उत्था
 नानिमित्तौ नृह्युगनिमित्ततरसावलेनाकभित्तं व्याक्षिप्तं वधूं प्रियां परिरभ्या रधतं द्रुवान् उद्धृष्टे पान्निवा
 रितवानिति वाक्यार्थः रुधेर्लुङ् इति ते वेति त्ने विकल्पादडा एषा दृष्टारो मोचिता यनुभाववती च ॥७२॥ अनुदे
 हमिति ॥ अनुदेहेदस्य पश्चात्प्रव्ययं विभक्तीयादिना पश्चादर्थेऽप्यपीभावः आगतवतः परिणयकस्य परिणेतुर्वे
 दुरित्यर्थः नयते रवलप्रययः उपसर्गादसमासे कीर्तिगत्वे गुह्यं पूज्याभारवतीं प्रतिमां प्रतिविंब उद्धृता पश्चात्स्थि
 तस्यापि तदामिमुखादिति भावः मुकुरेण दर्पणेन दर्पणे मुकुरादर्शविद्यमरुः वेपथुभरतो न वोळतया भयभ्रंशरा
 भ्यां केपमानात् अतिमात्राभरोयस्य तस्मादिति भारत प्रतिविंबगतमुकुरधारणादिति भावः नववध्याः नवोठायः क
 रतः पाणि तलात्पंचेष्ट्यास्तसिलकचमपिनापातिनपति तं महता प्रयत्नेनावधारित इत्यर्थः भावे लुङ् एषा च मु
 ष्याश्च वधूकरस्य जारासंबंधेपि संबंधो क्तेरतिशयोक्तिः गुतुमिति श्लेष्वात्प्यापितेति संकरः ॥७३॥

अवनम्येति॥ अवनम्यगाढं अवगूढवताम्रश्लिष्टवताम्रतएववक्षसिनिमग्नकुचद्वितयेनदयितेनतक्षणेचलत्
 उदगध्रुवसनायाः कलः किंकिरीरवोयस्मिन्नकुर्मलितव्यातथाकरेतिदयितोपगमेत्तरविरहितासनयाउच्ये
 तयेसर्चकयाजिदितिशेषः अतएवगलितंस्त्रसं अतएवकररुद्धनिविकरगहीतबंधंवसनक्षणादृष्टाहाटकश
 लासदशीवधूरुदासिउल्लिखामशिलाप्रतिमास्फुरेतीकुरुमितितीररुदेकोयस्मिन्नकुर्मलितव्यातथाहिरण्य
 हेमहाठकुमियमाः ववसेग्राधदितंवसग्राधनाथात्कर्मलितिलिङ्कुरुमितिरेवेत्युपमितसमासः अत्रापमे
 ययोः संसृष्टिः॥७४॥ विदधामिति॥ नववधूर्नवोढाअन्वकूपज्यादुपेयदृशोपिधानंधादयंतं प्रियं अयेदृष्टि
 सादकः कः वदइतिब्रुवते॥ ७५॥ तेजनायगिरवायाअभिधांतुनाध्यावससेनोत्सेहेलज्जयेतिभावः अध्ययपूर्वात्
 सहतेः कर्तरिलिङ्कितपुलकैर्न्यगदतअवाप्रियज्ञानरूपस्यायस्यलज्जयाअसेनक्षितस्यपुलकैर्युकाशनात्
 सूक्ष्मालंकारः असेनक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशः सूक्ष्मइत्युच्यतेइतिलक्षणात्॥७५॥ उदितेति॥ अभिभूततत्
 समक्षेलेक्षणेनभिप्रतिअभिमुख्यइत्यव्ययिभावः उदितउत्पन्नउरसादुर्वेनिश्रेयतायस्यतत्प्रतिवेपथुमत
 अतिकंपवत्एतेनविशेषणद्वयेनप्रसृत्यानालिंगविशेषिनस्तेभवेपथुसात्विकाबुक्तेत्रपयाविधुरं विलक्षणेते
 नलज्जासंनारिणाप्रियवाक्केटलमुक्तं एवंप्रतिपत्तिमूढमपिइतिकर्तव्यतामूढमपिसुदृशोवपूर्वाढंभ्रशंआ
 दरातिशयश्रुतिमुखरागादित्तिगैरादरविशेषव्यनकमभूतसमादरेकिमुपनारेरितिभावः॥७६॥ परीति॥ प्रमदा
 अधिवेशमनिनिजवेशमनियत्युपचारधोप्रसृत्यानादिकर्मलितलोर्महतकुरुभरात्पारमंथराभिरलसाभिरनुपदं
 पदेपदेस्वल्लिताभिरपिगतिभिप्रणयातिभूमिप्रेमप्रकर्षमगमतपरप्रेमास्मदीभूताअभूवन्इत्यर्थः प्रसृत्यानादपि
 स्वल्लितगमनमेवपयुः प्रीतिकरभूदितिभावः स्त्रीणांस्वल्लनेपयुः प्रीतिकरमिति विरोधाभासालंकारः॥७७॥

मधुरेति मधुरमनो हरं यथा तथोन्नते उन्नते भ्रुवौ यस्मिन् तन्मधुरोन्नतभ्रुगोस्त्रियो रूपसर्जनस्थेति हृस्वं दृ
शोर्ललितं नयनं च स करप्रयोगं हस्ताभिनयसाहितं तन्मधुरं तद्वत्प्रसृतनोः स्त्रियाः प्रकृतिस्थे मे
व स्वभावसिद्धमेव सदपि निपुणेन निपुणाचार्येण गमितं मभ्यासितं अतएव स्फुटं प्रथितं यन्ना ह्येतस्य ली
लेव लीलायस्य ततथोक्तं अभवादिति निदर्शनात् कारुतया नर्तव्यमुपमागम्यते ॥ ७८ ॥ अथ कस्याश्चिन्सा
पत्नीनामग्रहणेन आहूतायाः कांतोपलेभं च भिक्षुकुलकेनाह ॥ तमिसादि ॥ अंगे सामं त्रणे विश्वस्य जाविधात्रा
तव ईक्ष्णुसहस्रतयेने त्रसहस्रसमूहः संख्यायां अवयवे तय न्यूनकृतेन सख्यमिति एतदयुक्तं कुतये
नकारेण नमयिष्ये स्फुटं प्रयक्षमेव गोत्रमिदं नाम मेदिना अदि मेदिना च गोत्रेनास्मि कुले चाद्रावि
ति विश्वः लयेति शेषः अद्य ईक्ष्णुतां जगति प्रकटीकृता खलु अत्र मिदं ज्ञेयं नुप्राणितं मसं स्त्राक्षमिदं
लमुत्प्रेक्षते ॥ ७९ ॥ नेति ॥ अनिशं अक्षिगतां चक्षुः सन्निकृष्टा मपि दृष्ट्या मिवेति गम्यते दृष्ट्वेह क्षिगत इत्य
मरुमामतिसमीपतया भवन्ति विभावयति शेषे प्रथमा इति प्रथमपुरुषः ईक्ष्णुसंनिकृष्टा मपि न लक्ष्यते इति वि
रोधाभासार्थे विशदः परमार्थस्तु दृष्ट्यत्वादति समीप्या अविभावेन चित्रमिति भावः अभीष्टं तमं पुनर्दृष्टयस्थि
तो हृदयादनपेता मपि अत्र हितामिव च गम्यते अतएव विरोधाभासोऽविशदः बहिः पुरतः कथं भवान् ईक्ष्णुते इदं
कुत्र चित्रं अतिसमीप्य व्यवधानस्यापि दर्शनाप्रतिबंधकत्वादिति भावः प्रेमास्वदं वस्तु परोक्षमप्यपरोक्षमी
क्षते इतरदपरोक्षमपि परोक्षमेति तात्पर्यार्थं विरोधाभासं योः संकरः ॥ ८० ॥ इतीति ॥ इयमिधाय पुरोगंतु
मिधुं क्षणे दृष्ट्याः पातेन विकसद्दन्तं परस्परदृष्टिमात्रगतकोपामिधुः कांचिन्नायिकं तरुणं युवास्वक
रावलंबने प्रियकरेण गृहणे तेन विमुक्ता मुक्तवेधना अतएव गले तीश्रवमाना कलामधुरा कांची यस्मिन् कर्म
णितयथा तथा अरुणतरुधुवान् रुदादिभ्यः अमर एव

ह

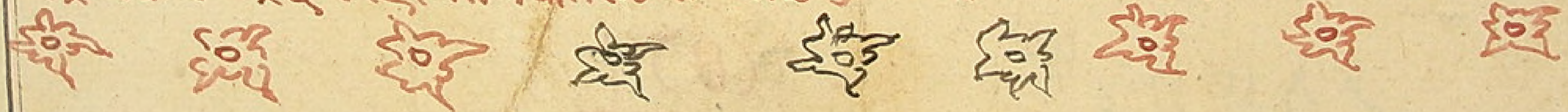
इति ॥
हृत्तुलितं ॥

अपयतीति॥ सरोषया प्रगच्छा का मिनिनिस्तकृतरि अपयति निपातिसति कृतकं कृत्रिमं यथा तथा युद्धमेतन्नि
 मनप्रतिबंधार्थं द्युतं कृतमित्यर्थः दुष्टाशे भवेत्तिट्ट इतरोपि नायिकोपकलयन्निपुणतकोपमिति जानन्ते
 पिशकुने स्वमितः किलानिरुद्ध इव सव्ययः सनिर्वेद इवावतस्थे स्थितः नगतरस्यर्थः उभावपि समानानरा
 गाविति भावः एषा च कलहं तरिता ॥ १२॥ अवलोकेयति॥ मानवयाकोपवया स्त्रिया स्त्रीणा मीर्या कृतः कोपो
 मानो न्यासं गनि प्रिये प्रियतममात्मो व्यस्थित्वा समानकर्तृत्वा निर्देशः शृङ्गे विनीको प्रिया लोकना
 दिगलितबंधे सति भावितं पुंस्वत्वात्पुंवप्रावः स्त्रीकटीवस्त्रबंधे पिनिवीपरिपलेपिनेयमरः नमितमुखे
 दुयथा तथा तस्थे स्थित इति यत्तत्तस्मात् नश्च मुखवस्थात् दुतं शिघ्रो प्रिया लोकनदृश्य एव यर्थः अप
 यानमास्थितस्य प्रयाणं गतस्य मानस्य कापस्य पदं निहंश्च अवलोकयो वभूवश्च न्नेषितमित्यर्थः लज्जानिमित्त
 यामुखानते मन्वेषणार्थं लमुत्प्रेक्षते नूनमिति मानगंधोप्यस्तमिति भावः ॥ १३॥ **सुहृद इति** सरसमाद्रं नूत
 नमिति भावततेन व्युत्पत्तेनापराधेन तप्तः तथा यौवनोष्णसहवर्तत इति सयौवनोष्ण किंच स्मरानलोष्णः कामा
 ग्निसंतप्तः एवं विधिधाग्नि तप्तोपि सदृशः स्तनज्वरस्तरसावेगेन श्रतिदाहशपा मेवेत्यर्थः श्रान्तिवतः श्रान्ति
 गितवतः प्रियस्य कथामि कथं वा कुतो हेतो रित्यर्थः नखं पचति काययति इति नखं पचः मित नखे ज्येति स्वशप्रस
 यः प्ररुद्धिर्वदं जतस्य मुमिति मुमागमः नाभवत्तथोष्म ईषदूष्मापि नाभूदित्यर्थः प्रियांगसंगप्रतीकारः खलु
 कामिनी सतापा इति भावः तादृगोष्मसंबंधे व्यसंबंधे ते रतिशयोक्तिः ॥ १४॥ **दधतीति** गुरुमहदशी तलं
 स्मरयौवनोष्मभ्यामुष्ममुरो जड्यं कुचयुगं दधती भुवस्तलं गता स्वयं साक्षादुर्वशीव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा का
 चित्स्त्रीप्रप्रतिमेन मुखेन वभौ तां प्रतिमेन कास्या पुरा श्रिया सौंदर्येण धिका ज्येति शयोक्तिः तयो र्यमवे

न संसृष्टिः ॥ वंशस्थं वृत्ते ॥ १५ ॥ इत्यमिति ॥ इत्यमनेन प्रकारेण इदमस्य मुरिति च मुप्रत्ययस्य दिशं तः शमितो म
नः कोप एव तस्योद्यमिस्ताः वा पदं तस्यादिना शोभयतां धृते विनिपातः प्रालेयां शोभयतां रुच्यो नारीः कामि
मिः घट्टयितुं मितं रुच्यः पर्याप्तवचने च समर्थे छित्तु मुन्प्रत्ययः कामं प्रकामं अलं समर्थः आसन्नदूत इवे
ति भावः विलसन्तो मन्मथश्च विलासामणितस्तीर्त्तुं दि मदनान्तिरेकविकारायाभिस्ताः हीरेव प्रसूते विघ्नस्तस्य
प्रशमने वारणे कुशलः शेरते अभिरित शीघ्रं नो मदिरा शीघ्रं धुगिति ओणादिको धुकप्रत्ययः आसोरतिषु आ
चार्यत्वं मार्थकं उपदेशं चक्रुः नर्मसरस्य इवेति भावः अत्र प्रथमार्द्धे प्रस्तुतं चंद्रमसं मानसे मनकामि च दृष्टं पा
द्वे विशेषणं साम्पादप्रस्तातदूतील प्रतीतेः समासोक्तिः द्वितीयां तु शीघ्रः व्यारोपितस्याचार्यत्वं प्रकृतं स्थ ७
पयोगात्प्रणामः तयोः सापेक्षात्तेकरः तेन दूती नर्मसरस्युपमा ध्वनिः उत्तरसर्गे मधुपानरतोत्सववर्णना
याश्च प्रथमेव प्रस्तावः ॥ मंदाक्रांतवृत्तम् ॥ मंदाक्रांतं जलधिवदुगैः भ्रौनतौ तागुरुत्वे त् इति लक्षणात् ॥
॥ १६ ॥ इति श्रीपद्माक्षप्रमाणपारावरीण श्रीमहापाध्यायकोलाचमल्लिनाथसूरी
॥ विरचिते माधव्याख्याने सर्वकषाख्ये नवमः सर्गः समाप्तिमगात् ॥ सुभमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥ जगदंबादेव्ये नमः ॥
चंद्रानवाचं चंद्रे १२९ गते विक्रमराज्यतः ॥ जेष्ठशुक्ल चार्द्र्यां प्रतिपद्धानुवासरे ॥ १॥ इदमणेन समाप्तिमगात् ॥

सर्वेक

१०४

121
1 (A)

व. वि. नं ५४

सं

इति सर्वेक पाटीका

१०४